ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՌԱԶՄԻԿ» Թիւ 1

ԷՋԵՐ ՄԵՐ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

Ա.

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ Տեղակալ ՅՈՎՀ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ

Գրեց՝ ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐՈՒ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ
1937

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՌԱԶՄԻԿ» — Թիւ 1

ԷՋԵՐ ՄԵՐ ԱԶԳԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Ա.

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ Տեղակալ ՅՈՎՀ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

28872
A III/34108

Բ.

ՀԱՅ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ

Գրեց՝ Գնդ. Տ. ԲԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ
1937

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ոչ յառաջաբանի կը կարօտի այս հրատարակութիւնը, ոչ ալ ներածականի :

Զինուորներ են գրողները: Իսկ երբ զինուորն է որ կը խօսի, կը նշանակէ թէ ձեր առջեւ կը ներկայանայ իրական ռազմադաշտը, իր վաւերական տարրերով :

Անշուշտ այդ գիտակցութեամբ էր որ այնքան հետաքրքրութիւն շարժեց տեղակալ Յ. Սահակեանի պատմութիւնը, «ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ», երբ կը հրատարակուէր «*Յառաջ*»ի մէջ, ինչպէս անոր լրացուցիչ մասը, գնդ. Տ. Բաղտասարեանի լրացումը, « ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ»: Եւ այս՝ առանց ճանչնալու երկու հեղինակները, մանաւանդ առաջինը :

Մինչեւ հիմա յեռնակուտակ հրատարակութիւններ եղած են մեր ժամանակակից պատմութեան եւ մանաւանդ Հայաստանի հանրապետութեան ամէնէն եղերական անցքերու մասին: Բայց, գրեթէ անուշադրութեան մատնուած է անոր զինուորական մասը:

Շատ քիչեր գիտեն թէ ինչպէս կռուեցան ու յաղթեցին մեր զինուորները, ամէնէն անսպասելի պահերուն մէջ: Կամ ի՛նչու պարտուեցան, ճակատագրական ժամուն:

Աւելի քիչ են անոնք որ կ'ըմբռնեն թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ կռուելու հարկադրուած էր հայկական զօրքը, — անճար ու աւերակ երկիր: Անկանոն եւ խառնխուռն հաղորդակցութիւններ: Կիսկատար պատրաստութիւն: Ղեկավարութիւն մը՝ յաճախ անհամապատասխան կա -

ցութեան պահանջներուն: Թշնամիներ՝ դուրսէն, դաւադիրներ՝ ներսէն: Եւ թշուառութիւն, թշուառութի՜ւն բոլոր ճակատներուն վրայ ...

Եւ սակայն կռուեցան հայ զինուորները: Յաճախ աւելի տոկուն քան կարելի էր մարդկօրէն, այդպիսի պայմաններու մէջ:

Արդ, կ'արժէ որ տարագիր բազմութիւնները կարդան եւ իրարու պատմեն այս պատմութիւնն ալ :

Հարկ է հաւաքել, մշակել, նոխացնել մեր ռազմական գրականութիւնը: Ոչ թէ «աշխարհակալութեան ախորժակներ գրգռելու առաջադրութեամբ, ինչպէս կ'ընեն թերխաշ եւ թեթեւ մարդիկ, այլ երեւան հանելու համար այս ժողովուրդին մարտական առաքինութիւնները, որոնք մոռացութեան տրուած են, քրիստոնէական կամ վայրերան սովորութիւններու տիրապետութեան տակ :

Ոչ մէկ ճակատամարտ այնքան արդար է եղած որքան հայկականը,— կռիւ ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան :

Այսպիսի գրականութիւն մը պիտի ծառայէր ոչ միայն ծանօթացնելու մեր ժամանակակից պատմութեան անգիր էջերը, այլ եւ պիտի կազմէր ներշնչման աղբիւր մը՝ վաղուան համար: Ու պիտի օգնէր բարձրացնելու ինքնավստահութեան եւ վճռականութեան ոգին, որուն այնքան կարօտ ենք, այս համատարած անստուգութեան մէջ :

Ի՞նչպէս կը յաւակնինք լուսաւորել մեր մռայլ օրերը, առանց մօտէն սերտելու մեր երէկուան պատմութիւնը :

ՇԱՏԵՐԷՆ ՄԷԿԸ

ՏԵՂԱԿԱԼ Յ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
Գ. վաշտի հրամանատար

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

ՆԱԽԱԲԱՆ

« Այս ճակատագիրը ի՛նչ դառն է, Աստուած, արդեօք դամբանի մրուրո՞վ է գրուած»: Այսպէս կ'ըմբոստանար Սկիւտարի տարաբախտ սոխակը, իր զգայուն ու տառապող հոգւոյն բովանդակ էութեամբ, ի տես կեանքի անողորմ իրականութեան :

Իրաւցնէ, դա՜ռն, արիւնոտ է եղած մեր ցեղին ճակատագիրը... Բախտի արեւին ժպիտն ալ նման է եղած այն գիսաւորին, որ կարճատեւ ցոլքէն յետոյ, կ'ընկղմի անեզր տիեզերքի անյատակ խորութեան մէջ :

Հայ քաղաքական եւ հանրային մտքի մեծերէն մէկը կը շեշտէր.— « Հայ ճակատագիրը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մտքի մեծ եւ հուժկու ճիգ: Հայ իրականութեան արիւնլուայ խորշերը թափանցելու համար՝ անհրաժեշտ է նաեւ կամքի եւ նեարդերի ծայրագոյն լարումն եւ մի հանդարտ փիլիսոփայական ինքնատիրապետման խոշոր չափ»... (*Մ. Վարանդեան*) :

Յաւակնութիւն չունիմ տալու հայ ցեղի ռազմական կորովի ու անզուգական ընդվզումներու պատմութիւնը, ինչպէս եւ թոյլ են ուժերս սեւով ճերմակին յանձնելու հայ զինուորականութեան բովանդակ կեանքը, որպիսին ունեցաւ Հայաստանի հանրապետութեան ծագման

եւ զարգացման շրջանին: Քանի մը տնաբոյս եւ անար-ժանաբար շոյուած անհատներու «ռազմագէտ»ի, « քաղաքագէտ »ի ուշացած մարգարէութիւններն արհամարհելով, աշխատած եմ գրի առնել այն միայն, ի՛նչ տեսայ դարերու մեծ երկունքէն հրաշափառօրէն ծնունդ առած իմ երազած հայրենիքի՝ Հայաստանի հանրապետութեան բանակի մէկ հատուածին մէջ: Յուշերն են անոնք մէկու մը, որ տեսաւ հայաջինջ սարսափները եւ բախտ ունեցաւ Արցունքի հովիտէն յետոյ, ողջունելու հայրենիքի լուսաշող ազատութիւնը, յետոյ բռնելու համար տարագրութեան ճամբան, դէպի Եւրոպա :

Իմ գրածս ոչ գրական երկ է, ոչ քաղաքական իրադարձութեանց համայնապատկեր եւ ոչ ալ մեր հանրապետական հերոս բանակին ուժին ու գործին պատմութիւնը, այլ համեստ ռազմիկի մը յուշերը, իր ապրած փոքրիկ շրջանին, անշուշտ թերի, սակայն անկեղծ եւ հարազատ :

Յ. Ս.

ԻԳՏԻՐ, ՄՈԼԼԱ - ԿԱՄԱՐ, 3ՐԴ ԳՈՒՆԴ, ԿՈՂԲ

1919 Մայիսի վերջին օրերուն էր։ Մեր գունդի փոխադրական կառքերէն մին պաշարով բեռնաւորուած Երեւանէն դուրս կ՚ելլէր գունդի կեդրոնը երթալու համար, որ Իգտիր կը գտնուէր։ Հրաման տրուած էր ինծի այդ կառքով միանալու իմ զօրաբաժնին։ Հոն կը գտնուէին իմ բոլոր այն ընկերները, որոնց հետ եկած էինք Հայաստան, հայկական բանակին ծառայելու խոստումով։ Հայկական բանակին ծառայելու գոհունակութիւնը՝ մոռցնել տուած էր ինծի այն պատմական տխուր տարիները զորս անցուցած էի Թրքական բանակին մէջ։ Հայաստանի մէջ գտնուիլս այլեւս քաղցրացուցած էր հոգիս զոր կրցած էի քարշ տալ երեք տարիներէ ի վեր Թուրքիոյ արիւնոտ երկինքին տակ, ականատես ըլլալով ցեղիս արիւնոտ, աննախընթաց յօշոտումին, Կարինէն մինչեւ Սեբաստիա, Տրապիզոնէն մինչեւ Կիլիկիա։ Դիակներու վրայէն քալած էինք, հայրենի աւերակներուն մէջէն անցած ու բախտի մէկ քմայքով ազատած եւ Հայաստան մտած։ Մեր հոգիներուն մէջ՝ մեր ցեղին յօշոտման ու մարտիրոսացման կսկիծը ծանր ու արիւնոտ նստած էր. հոն՝ անհետացող մեր սիրելիներուն վրէժը կը կայծկլտար։

Քառաձի մեր կառքը կը սուրար Երեւանէն - Էջմիածին երկարող հարթ խճուղիին վրայ։ Մեր ետեւը մնաց Երեւանը թաղուած այգիներու եւ ծառերու խտութեան մէջ, մեր ետեւն էր Փարաքարը, առաջին հայկական գիւղը, մեր առջեւ փռուած էր Արարատեան պատմական խնկաբոյր դաշտը, Էջմիածինը իր ցցուած կաթողիկէներով,

մեր ձախին Մայր Արաքսը եւ քիչ հեռուն Մասիսները սպիտակափառ։ Անհամար գիւղեր ցրուած դէս ու դէն։ Հին հին դարուց մեր պատմական հսկաները ցցուած էին իմ առջեւ իրենց բոլոր հասակով, իրենց բոլոր պատմական փառքով։ Մեր առջեւ դէպի աջին Արագածն էր դիցուհիի մը նման շուքը փռած ամէն ուղղութեամբ։ Ողջո՜յն բոլորին, մեր ցեղին անցնող փառքի մեծ կոթողներուն եւ ողջո՜յն անոնց ոտքերուն տակ նոր կեանք առնող ազատ հայրենիքին։

Անյագ նայուածքներով ու յափշտակութեամբ կառքին մէջէն կը դիտէի աջէս ու ձախէս սահող, անցնող բոլոր տեսարանները։ Ի՜նչ քաղցր է ազատ ու համարձակ վայելել հայրենի երկրի փառքն ու մեծութիւնը, որու համար մտածելն անգամ ոճիր էր օրեր առաջ Թուրքին թաթին տակ, որու համար երազելը ցնորք ու յիմարութիւն էր... Դէպքերը անակնկալ կացութեան մը առջեւ դրած էին մեզ — ու այսօր ազատ ու համարձակ, հայկական բանակին մէջ, հայ զինուորի ուղեկցութեամբ, հայկական զօրամասի մը հրամանին կերթամ։

Հրճուանքի սարսուռ մը կ'անցնի ամբողջ երակներուս մէջէն, երբ մեր կառքը Իգտիրի մէջ երկյարկանի գեղեցիկ շէնքի մը առջեւ կանգ կ'առնէ ու ես կը կարդամ շէնքին ճակատը փակցուած պիտակը՝ «Բ. Կամաւորական գունդի շտապը» (յետոյ 8րդ գունդ)։ Ես դեռ կը սպասէի Թուրքերէն վերտառութեանց, ալայ, թապուր են.։ Զիս այս «թապուր»ներէն բաժնող ժամանակամիջոցը, այն կարճ փոփոխութիւնը յանկարծակի տեղի ունեցած էր որ հին տպաւորութիւնը դեռ իր ուժգնութիւնը կը պահէր։ Օտարոտի քայլերով սանդուղներէն

կը բարձրանամ եւ գունդի հրամանատարին սենեակին դուռը կը զարնեմ :

— « Մտէք », ուժգին ձայն մըն էր որ ներսէն որոտաց : Ձայնին չեշտը, որոտը, զուրեկան էր եւ հարազատ. իմ սրտէս կը խօսէր :

Ներս կը մտնեմ :

Գունդի հրամանատարը Տ. Բաղտասարեանն էր, ձախ կողքին քիչ մը ետեւը իր համհարզը, աջին՝ Վ. Փաստրմաճեանը — իմ նախկին ընկերս, Թրքական բանակէն, բախտակից մը :

Տեսարանը պաշտօնական էր :

Անոնց ուսերուն վրայ կը փայլէին ռուսական բանակի փայլուն, լայն ու երկար ուսադիրները, գլուխները բաց, դրասեղանի մը առջեւ բոլորուած, ուշի ուշով քարտէս մը կը դիտէին :

— Փոխ - տեղակալ Յ. Ս. Բ. կամաւորական գունդի հրամանին կուգամ :

— « Մեր նախկին ընկերներէն», աւելցուց Վ. Փաստրմաճեան : Գունդի հրամանատարը քաղցր ժպիտ մը երեսին, բարի գալուստ մաղթելով, իր կարուկ որոշումը յայտնեց.

— Դուք նշանակուած էք Ա. գումարտակի Գ. վաշտի կրտսեր սպայ : Ձեր զօրամասը կը գտնուի Մոլլա - Կամար : Վաղը եւ եթ կը մեկնիք Մոլլա - Կամար եւ կը միանաք ձեր զօրամասին :

Հայկական նորակազմ բանակը ինքնուրոյն հայկական մարզանքի, տարազի դրօշ մը չունէր, ամէն ինչ գրեթէ մեծամասնութեամբ ռուսական էր : Զէնք, ըզգեստ, ուսադիր, գլխարկ, մարզանք, թղթակցութիւններ, հրամաններ ամէնքն ալ ռուսական էին : Բանակի

վերին հրամանատարութիւնը, սպայական կազմը, զինուորները ռուսական բանակէն փոխանցուած էին հայկական բանակին: Բացառութիւն ըլլալով միայն Բ. կամաւորական գունդը իր մէջ ունէր Թրքահայ տղաներ, որոնք զանազան առիթներով Թրքական բանակէն փախած, ապաստանած էին: Մեր գունդը Թրքահայերէ կազմուած առանձին կամաւորական գունդ մըն էր, որ ի վերջոյ մաս կազմելով հայկական գործօն բանակին, ըստացաւ Դ. կիսաբաժնի (պրիկատի) 8րդ գունդ անունը: Գունդը ունէր երկու գումարտակ, չորսական վաշտով: Ամէն մէկ վաշտ կը բաղկանար 100 — 120 զինուորէ: Այս հաշուով մեր գունդին ռազմական ուժը կը ներկայացնէր 8 — 900 սուին, չորս լեռնային թնդանօթ, 2 գնդացիր, մօտ 50 հեծեալ: Այդ օրերուն մեր գունդը զետեղուած էր հետեւեալ կերպով.—

Ա. Գումարտակի Ա. Բ. Գ. վաշտերը Մոլլա - Կամար եւ Ապագկեօլ եւ Դ. վաշտը Կողբ:

Բ. Գումարտակը կը գտնուէր Իգտիրի մէջ, Օրկովի ուղղութեամբ քշած էր երկու վաշտ:

Մեր գունդի պաշտպանութեան յանձնուած էր Արարատի ձախէն Օրկովի բարձունքէն Բարթողեան լեռնաշղթայի գագաթները, մինչեւ Կողբ երկարող Թրքական սահմանը, մօտ 30 — 40 վերստ տարածութիւն:

Այս տարածութեան ետեւը կային Պայազիտի, Ալաշկերտի Թրքական հողերը եւ Բարթողեան լեռներու վրայ հաստատուած անհանգիստ եւ Հայաստանի կառավարութեան դէմ շարունակ ապստամբ քանի մը քրտական աշիրէթներ, Թրքական եւ Թաթարական անհամար գիւղեր:

Ինծի տրուած տեղեկութեան նայելով, իմ վաշտս

կը գտնուէր Մոլլա - Կամար, միւս օրը երեկոյեան հազիւ կրցայ հասնիլ այդ գիւղը։ Ես ինքզինքս առաջին անգամ կը գտնէի հայկական զօրքին մէջ։ Առաջին առիթով կրցայ տեսնել բոլոր նախկին ընկերներս որոնք ինձ հետ եղած էին Թուրք բանակին մէջ Սեբաստիա, Զիլէ, Սամսոն, Պաթում։ Ամիս մը որ իրարմէ բաժնուած էինք, իրար տեսնելու կարօտ մը կար, հարազատ սրտակից ընկերներ էին։ Տարիները եւ բոլոր ահաւոր դէպքերը մեզ իրարու կապած էին վերին աստիճանի հոգեկան, ընկերական անկեղծ կապերով։ Ողջագուրուեցանք եւ ուրախացանք։

Մոլլա - Կամարը Իգտիրի գաւառամասին ամենածայրագոյն գիւղն է, որ թառած է Բարթողեան լեռներու հեռաւոր մէկ ձորին մէջ, հեռու բոլորովին Արարատեան դաշտի հայ շրջանէն։ Կղզիացած եւ շրջապատուած թրքական գիւղերով ու թաթառական աշիրէթներով։ Ռուսական եւ տաճկական սահմանին վրայ։ Գիւղը ձորի մը մէջ կը գտնուի, շրջապատուած լեռներով, երկու մասի կը բաժնուի վերին ու վարին Մոլլա - Կամար։ Շէն ու հարուստ քարաշէն երկյարկանի տուներով։ Գիւղացիները ժամանակին բարեկեցիկ եղած են. կռուող, այս պատճառաւ կրցած են իրենց գոյութիւնը պահել այդ մենաւոր վայրին մէջ զիրենք օղակող անհամար ու վայրի Քիւրտերու դէմ։ Բնակիչները հեռացած էին գիւղէն, աւելի ճիշդը ընդհանուր պատերազմին առեն կոտորուած, մէկ մասը անօթութենէ մեռած, մէկ մասն ալ դաշտային գիւղերը ցրուած էին։ Հազիւ քանի մը տուն վերադարձած էր, զօրամասի ներկայութենէն ապահովուելով։

Ապագկէօլը քրտական գիւղ մըն էր սահմանի գծին

անմիջապէս մօտը, Գայլատուայ լճին քովը։ Հոս գետեղուած էր զօրաւոր վաշտ մը եւ մէկ գնդացիր։

Քիւրտերը երեւութապէս լաւ կը վարուէին զօրքին հետ, լուռ, զուսպ համակերպութիւն մը ցոյց կուտային։ Մենք կը զգայինք թէ անոնց հնազանդութիւնը հարկադրանքի տակ էր որ տեղի կ'ունենար, թէ անոնց վերաբերմունքը կեղծ է եւ դաւադրական։ Թրքական կեղծ քաղաքավարութիւնը քիւրտ լեռնական ժողովուրդին վրայ ալ իր ազդեցութիւնը ձգած էր։ Մեր ներկայութեան չէին հանդուրժեր, բայց արտաքնապէս իրենց դժգոհութիւնը ցոյց չէին տար։ Զօրամասին հրամանները տառապէս կը կատարէին։ Մեր վաշտի զինուորներութիւն էր 120, բոլորն ալ Վանեցի երիտասարդներ, առոյգ, յաղթանդամ, առողջ։ Երկար ատեն ծառայած էին կամաւորական բանակներու մէջ, եփուած, թրծուած, շատ տաք ու պաղ օրեր ապրած տղաներ։ Բայց օրինական բանակի զինուոր ըլլալէ շատ հեռու էին։

Առաջին օրը հրաման ստացանք Կողբ մեկնելու, մեր վաշտը Կողբի ճակատի պաշտպանութեան սահմանուած էր։

Բարթողեան լեռնաշղթայի հիւսիսի կողմերէն վար կ'իջնէինք. մեր առջեւ տարածուած էր Արարատեան դաշտի հսկայ համայնապատկերը իր անհամար ցանցնուած գիւղերով, եւ հեռուն Ալագեազը մշուշի թանձր քօղ մը առած իր գագաթներուն նազելի հարսի մը տպաւորութիւնը կը թողուր։ Դաշտի կեդրոնէն կ'անցնէր Արաքսը իր ոլորուն հունը փռած դաշտի երկայնքին։

Կողբի մէջ գտնուող Բ. գունդի մէկ վաշտի դիրքերն ստանձնեցինք։ Այս վերջինը իր զօրամասին պիտի միանար որ այդ օրերուն Պէյլիք - Վէտիի առջեւ կը գտնը-

ւէր։ Կողբը կը գտնուի Բարթողեան լեռներու դէպի Արաքս երկարող եւ վերջացող ստորոտը, փոքր դաշտի մը վրայ, Արաքսէն 3 — 4 վերստ հեռաւորութեամբ, Ախուրեան եւ Արաքսի խառնուրդէն քիչ մը հարաւ արեւմուտք։ Կողբի մէջէն կ՚անցնի պետական կանոնաւոր խճուղին որ կ՚երկարի Կաղզուանէն մինչեւ Ալագեազի կայարանը։ Կողբի աղի հարստութիւնը այս ճամբով կը փոխադրուի Ալագեազի կայարանը ու անկէց երկաթուղիով զանազան վայրեր ։

Գիւղին դիրքը ռազմական տեսակէտով շատ դէշ էր։ Թէեւ Կողբին կ՚իշխէին աղահանքն երկարող բլուրները եւ այսպէսով գիւղի պաշտպանութեան համար լաւ դիրքեր էին գիւղին առջեւէն յառաջացող թշնամիին դէմ, սակայն, այդ դիրքերը իրենց կռնակն ունէին քանի մը թրքական զօրաւոր գիւղեր ։

Կողբը Մոլլա - Կամարի նման մեկուսացած էր հայ շրջանէն։ Դէպի Իգտիրի կողմը կանգնած էին թաթարական քանի մը գիւղեր, որոնց մէջէն կ՚անցնէր մեծ ճանապարհը։ Մեր մթերքի, զէնքի, ուժի օգնութիւնը այդ գիւղերու մէջէն պիտի գար։ Հիւսիսը Արաքսը կար, որու երկայնքին կը գտնուէին քանի մը թաթարական մեծ գիւղեր, զինուած մինչեւ ակռաները։ Արեւմուտքը դէպի Կաղզուան, 40 վերստ բռնուած էր ամբողջութեամբ թուրք եւ քիւրտ գիւղերով։ Հարաւը՝ Բարթողեան լեռներու ստորոտը կը գտնուէին Ղամիշլի, Ագրակ եւ ուրիշ տասնեակ մը գիւղեր։ Այս վերջինները Կողբը եւ Մոլլա - Կամարը իրարմէ բաժնած էին։ Խոշոր տափ մը որուն եզերքը բռնած էին դժգոհ եւ ապստամբելու հակամէտ թուրք, թաթար եւ քիւրտ գիւղեր եւ այդ

տուփին մէջտեղը նստած էր Կողբը, իր պաշտպանութիւնը յանձնելով հարիւր քսան սուինի :

Կողբը նշանաւոր է իր աղահանքով, հսկայ լեռնադաշտ մը կազմուած քարաղով, դարերով եւ տարիներով շահագործուած է, բայց երբ ուշադիր նայուածք մը կը պտտցնես, կը տեսնես որ աղ-լեռը դեռ իր հսկայ տարածութեամբ նստած է: 50, 100, 150 մեթր խորութեամբ ծակեր բացուած են լեռնադաշտի սիրտը, այդ ծակերը տասնեակ ճիւղերու բաժնուած են ներսը : Տեղ տեղ պայթուցիկներով քանդուած, տեղ տեղ կանոնաւոր սղոցուած: Անսպառ հարստութիւն մը զոր բնութիւնը զետեղած է մայր երկրին մէկ կէտին վրայ :

Մեր օրերուն, Հ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը 60 — 70 բանուորներ կաշխատցնէր հանքին մէջ, փոխադրութեան պակասի պատճառաւ գործը շատ դանդաղ կ՚երթար :

Կողբը ընդհ. պատերազմին, մանաւանդ 1917 — 18 շրջաններուն տառապանքի օրեր ապրած է: Ռուսական բանակի նահանջէն եւ Թուրքերու յառաջխաղացման ատեն Կողբը քանի մը ահռելի նահանջներ ունեցած է, իր լաւագոյն ռազմիկ զաւակները, իր հարստութիւնը փճացած էին. վերապրողները քաշուած էին Վաղարշապատի եւ Երեւանի շրջանները եւ յետին չքաւորութեան մէջ կ՚ապրէին: Խաղաղութիւնը հաստատուելէն անմիջապէս վերջը, մնացողները եկած հաստատուած էին գիւղին մէջ, հազիւ 15 — 20 տուն կ՚ապրէին անպատմելի չքաւորութեան մէջ եւ պետական նպաստով կը կերակրուէին : Սկիզբները Կողբի մէջ մեր օրերը խաղաղ անցան եւ մենք այդ հանգամանքէն օգտուելով սկսանք մարզել մեր վաշտը :

Հարեւան քիւրտ ու Թաթար գիւղացիները անար-գել կուգային կ'երթային ու այս կերպով Կողբի մէջ պզտիկ առեւտրականներ, արհեստաւորներ մէջտեղ ե-կան: Միայն ռուսական նախկին դրամը կ'առնէին եւ շատ քիչ Սէյմի դրամը: Հայկական պօնները չէին ըն-դունիր:

Հայ գիւղացիները ազատ չէին կրնար մտնել Թա-թարներու գիւղերը: Գացողները ազդեցիկ աղաներու միջնորդութեամբ միայն կրնային երթալ ու գալ: Մըթ-նոլորտը կասկածելի էր: Անկեղծ սրտբացութիւն, հա-ւատարիմ հպատակութեան զգացում չկար այս շրջանի քիւրտ ու Թաթար բնակչութեան մէջ. անոնք երկչոտ կուգային ու գրեթէ աճապարանքով կը հեռանային, խումբով կուգային եւ նոյնպէս խումբով կը հեռանա-յին: Մըրգային աշխատանք մը կը կատարուէր անոնց մէջ: Եւ մեր զօրամասի ներկայութեանը չէին հանդուր-ժեր: Թէեւ Կողբի գիւղացիները, Թէ ոստիկանները եւ զինուորները շատ քաղաքավար կը վարուէին անոնց հետ: Մեր զօրամասի ընկերներէն Գ. Ալեքսանեանի ներկայութիւնը այս շրջանի Թուրք ու քիւրտ ժողո-վուրդին աչքին զարմանալի առեղծուած էր: Այդ ընկե-րը 1917 — 18ի շրջանին Թրքական բանակին հետ գըտ-նուած է եղեր Կողբի մէջ, Թուրք զօրքին հետ շրջած է Սուրմալու, Ագրակ, Ղամշլու գիւղերը: Մեր ընկերը լաւ կը ճանչնար այս շրջանի քիւրտ ու Թուրք երեւե-լիները եւ պարագլուխները: Ընկերը կարեւոր տեղեկու-թիւններ հաղորդեց Հայաստանի կառավարութեան այդ շրջանի Թրքական գաղտնի կազմակերպութեան մասին, որ «Տուրա» անունով կազմուած էր:

Թուրքերը Կովկասը պարպելէ եւ 1914ի սահմաննե-

րը քաշուելէ առաջ, Իգտիրէն Կաղզուան, մինչեւ Կարս տարածութեան վրայ գտնուող քիւրտ-թաթար եւ թուրք ժողովուրդի մեծերէն կազմուած ժողով մը ունեցած են եւ Շուրա անունով գաղտնի կառավարութիւն մը հաստատած, որուն նպատակն է եղած չճանչնալ հայկական որ եւ է կառավարութիւն: Ամէն շրջանի մէջ ձգած են գաղտնի եւ ծպտեալ սպաներ, չաւուշներ, զէնք, փամփուշտ եւն.: Մեր ընկերը Տրապիզոնէն իր փախուստը դիւրացուց, եկաւ Պաթում եւ այս ուղղութեամբ ընդարձակ տեղեկագիր մը տուաւ Պաթումի անգլիական ներկայացուցչին: Այդ ընկերը հիմա մեր մէջ էր եւ կը գտնուէր Մոլլա-Կամարի զօրամասերուն մէջ:

Շուրայի ազդեցիկ գլխաւորներէն մին կը նստէր Կողբի հանդիպակաց բլուրներուն վրայ գտնուող Ղամըշլը գիւղը, մէկ ոտքէն կաղ, խորաթափանց աչքերով, բաւականին քաղաքավարի թրքական նրբամտութեամբ, կեղծ ու շողոքորթող ձեւերով օժտըւած:

Շրջանին ամէնէն հարուստ եւ ազդեցիկ մարդն էր: Գրեթէ ամէն օր Կողբ կուգար, մեր հիւրն էր, երեւութապէս իր գոհունակութիւնն ու ուրախութիւնը կը յայտնէր հայկական կառավարութեան եւ հայ զօրքի ներկայութեան համար եւ շարունակ իր դժգոհութիւնը կը յայտնէր թուրք զինուորի մասին: Քանիցս ընկեր Գարեգինի հետ քանի մը ընկերներով Ղամըշլըի աղային այցելութեան գացինք: Աղային տնեցիները բոլորն ալ Գարեգինը կը ճանչնային Ճէմիլ անունով. Աղային հիւրասիրութիւնը սրտաբաց ու նահապետական էր, բայց իր զարմանքը մեծ էր որ գրեթէ երկու ամիս առաջ

Թուրք բանակին մէջ էր այս մարդը Ճէմիլ անունով ու այսօր կը գտնուէր հայկական բանակին մէջ՝ Գարեգին անունով: Հարկաւ մենք կրցանք այդ զարմանքը փարատել, բացատրելով դէպքերը մանրամասնութեամբ: Այս աղան քիչ ժամանակ յետոյ նոյն շրջանի ապստամբ Թուրք ու քիւրտ ժողովուրդին գլուխը անցաւ եւ կռուեցաւ մեր զօրամասերուն դէմ, մինչեւ վերջը:

Մեր խաղաղ շրջանը շատ կարճատեւ եղաւ, դէպքերը գահավէժ ընթացք մը ունեցան: Մոլլա-Կամարի մեր յառաջապահները գիշերային յարձակման ենթարկուած էին Քիւրտերու կողմէն, անսպասելիօրէն: Թաթարներու, Քիւրտերու երթեւեկը նօսրացած էր, քանի մը Հայեր, որոնք առեւտուրով քրտական շրջանները գացած էին, ալ չվերադարձան:

Պէյլիք-Վէտիի կռիւը դեռ կը շարունակուէր: Նախապէս կը կարծուէր թէ քանի մը օրերու խնդիր է Վէտիի գրաւումը: Այս կարծիքը ունէր նաեւ կառավարութիւնը, որ սկիզբէն պզտիկ ուժերով մօտեցաւ, արհամարհելով պարզ գիւղի մը ընդդիմութիւնը. այս արհամարհանքը մեծ վնասներու պատճառ դարձաւ, թէ՛ թշնամիին բարոյական կորովը բարձրացուց եւ թէ Վէտիի գրաւման գործը երկար ժամանակի խնդիր դարձաւ: Այս գիւղի խրամատներուն մէջ հայ բանակը մեծ եւ թանկագին զոհեր տուաւ: Վէտիի երկար դիմադրութիւնը խոշոր անդրադարձում ունեցաւ Արարատի, Օրկովի, Բարթողեան շղթայի քիւրտ ու թաթար բնակչութեան վրայ: Ամէնքն ալ սկսան գուլպայի թելերուն նման քակուիլ: Հրդեհ մըն էր որ ծայր տուաւ Վէտիի տափարակէն սկսեալ հանդիպակաց Արարատի ստորոտէն մինչեւ Կողբ, մինչեւ Կաղզուան: Վէտիի սկզբնա-

կան յարձակումը պէտք էր ըլլար մեծ զօրամասով, շատ արագ եւ անխնայ: Յարձակող կողմին համար արագութիւնը յաղթանակի գլխաւոր պայմաններէն մէկն է, դիմացինին ուժը արհամարհելն ալ անդարմանելի սխալ մը: Եթէ Վէտիի զօրումը մէկ երկու օրուան մէջ տեղի ունենար, Սուրմալուն շրջապատող թշնամին այնքան երես չէր առներ: Պատերազմի մէջ մէկ յաղթանակը ուրիշ յաղթանակներ կը ծնի, մէկ պարտութիւնը շարք մը պարտութիւններ կը բերէ:

Հայ բանակը եւ մասնաւորապէս մեր 8րդ գունդը լաւ կազմակերպուած չէր: Կարգապահութիւնը՝ որ բանակին հոգին է, դեռ գոյութիւն չունէր: Բանակը խաղաղ շրջան ունեցած չէր, որ կարենար մարզուիլ եւ կարգապահութեան բովէն անցնիլ: Կռիւներէն, նահանջներէն նոր ազատուած դեռ նոր կազդուրման, մարզանքի շրջան մը կը մտնէր: Բանակի կողքին կային կամաւորներու հետեւակ եւ հեծեալ խումբեր, որոնք կ՚ենթարկուէին իրենց խմբապետներուն: Այս վերջիններուն մէջ կարգապահութիւնը բնաւ գոյութիւն չունէր եւ չէր ալ կրնար ունենալ: Հակառակ ասոր, այս խումբերը աւելի դրական գործ կրնային կատարել քան կանոնաւոր զօրամասերը:

Հայ բանակի սպայութիւնը իր զինուորական կըրթութիւնը առած էր ռուսական բանակէն եւ ռուսական ոգւով դաստիարակուած: Հայ զինուորին հոգեբանութիւնը չէր կրնար հասկնալ: Անշուշտ բացառութիւնները յարգելի են: Թրքահայ սպաներու թիւը շատ աննշան էր. միայն մեր զօրամասին մէջ կը գտնուէին, այն ալ կէս առ կէս: Արեւմտահայերը Թրքական բանակէն

փախչելով եկած մտած էին հայ բանակին մէջ, մեծ մասը պահեստի սպաներ :

Ընդհանրապէս հայկական զօրամասերը յոգնած, պարտուած վիճակ մը ունէին: Լաւ զինուորուած չէին: Ժամանակը պիտի դարմանէր այս ամէնը, սակայն այդ անհրաժեշտ ժամանակը զլացաւ դաւադիր թշնամին: Ապստամբութեան արիւնոտ դրօշը պարզուած էր Նորակազմ Հայաստանի չորս սահմաններուն վրայ : Հայկական բանակը յամենայն դէպս դիմաւորեց թշնամին եւ կռուեցաւ գերմարդկային ճիգերով ու խիզախաբար: Ուրիշ ելք չկար :

ՄՈԼԼԱ-ԿԱՄԱՐԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ԵՒ ԿՈՂԲԻ ՆԱՀԱՆՋԸ

Գայլատուայ լճի ափերուն, Ապաղկէօլի մեր յառաջապահ վաշտը, գիշերային գիրկընդխառն կռիւի կը բռնուի քիւրտ ապստամբ խուժանին հետ: Յարձակումը կատարուած էր յանկարծակի: Մեր վաշտը յաջող նահանջով կը քաշուի Մոլլա - Կամար: Այդ օրէն սկսեալ Մոլլա -Կամարի շրջանը կռուի թատերաբեմ կը դառնայ: Հայկական Պարի դէպի Թրքական կողմի եւ Պարի հովիտներուն ու դաշտագետիններուն վրայ ապրող հաստատուն ու վաչկատուն Քիւրտերը հաւաքուելով կռուի եկած էին :

Անոնց միացած էին Ղամըշլըի, Ագրակի, Ալլահվերտիի եւ զանազան Թուրք - Թաթար գիւղացիները: Այս վերջին գիւղերը դեռ մեր զօրամասերու մէջ տեղ կը մնային իբրեւ հլու հպատակ :

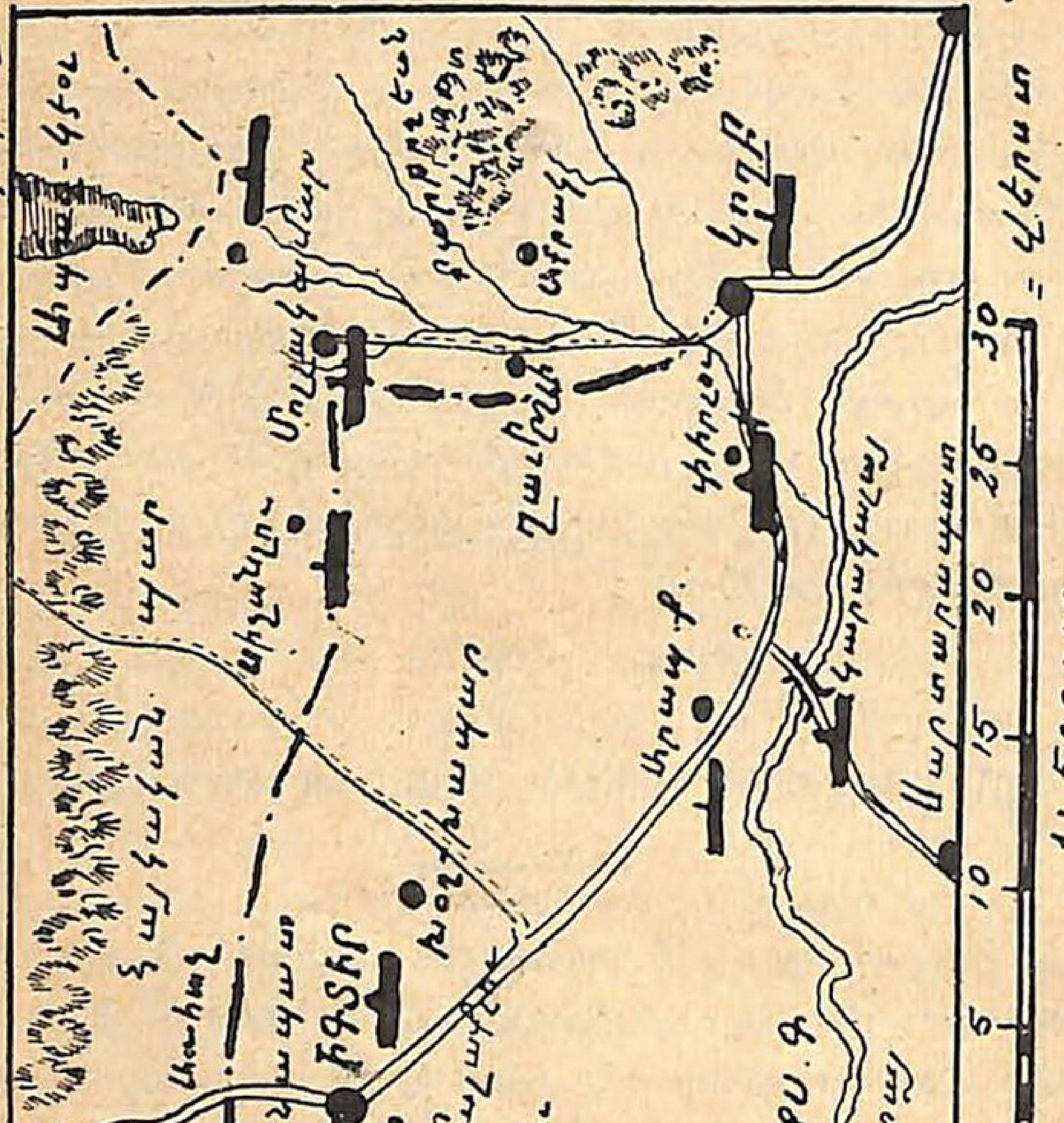

— . — . — . — . — .Ռազմագիծ

Ցրդ. զունդի կողմէ պահպանուած վայրեր

Մոլլա - Կամարի կռիւը շաբաթ մըն էր որ տեղի կ'ունենար: Գիշեր ցերեկ կռիւները յաջորդաբար ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին: Հակառակորդին ուժերը տասնապատիկ էին, բայց խուժան: Միայն թէ կռուի վայրին շատ լաւ ծանօթ էին: Բոլոր ձորերը, բլուրները, խոռոչները ճամբաները, կիրճերն ու անցքերը անոնց յայտնի էին, ինչ որ մեծ յաջողութիւն մըն էր կռուի միջոցին: Մեր զօրամասը ունէր երկու թնդանօթ, երկու գնդացիր: Եթէ այս երկու ահարկու զէնքերը չըլլային առաջին օրէն մեր զօրամասերը Հայկական Պարէն շպրտուած էին դէպի Իգտիրի դաշտը: Թշնամիին յարձակումները խելապէս խենթ ու յանդուգն էին, իսկ սպտիկ անյաջողութեան պարագային իր փախուստը խուճապահար տեղի կ'ունենար: Թշնամիին կռիւը աւազակային հանգամանք ունէր:

Մեր զօրամասը կարգապահ զինուորի նման բանակի մը դէմ կռուելու ձեւ կ'առնէր եւ այս բանը աւելի կու տար որ մերինները նեղուէին: Ընդարձակ տարածութեան մը ամբողջ ճակատը բռնել եւ աջի, ձախի կապը զինուորական հասկացողութեամբ պահելը շատ դժուար էր: Դժուար էր անոր համար որ այդ տարածութիւնը բռնելու եւ պահելու թիւը կը պակսէր: Թշնամին այդ հաշիւը չունէր: Խումբ մը մէկ տեղէ կը յառաջանար եւ ուրիշ խումբ մը ուրիշ տեղէ: Կապ չկար եւ այսպէս տասնեակ խումբեր սունկի նման կը ծլէին եւ հետզհետէ կը շրջապատէին մեր զօրամասը:

Իգտիրի մեր զօրամասին կեդրոնը չէր կրնար օգնական ուժ ղրկել Մոլլա Կամար: Իգտիրը սպառնալիքի տակ էր Օրկովի Թրքական Պայազիտի կողմէն: Օրկովէ

կողմը թշնամիին շարժումները սկսած էին բացորոշ երեւիլ :

Կողբի մեր վաշտին դիրքը հետզհետէ վտանգաւոր կը դառնար : Մեզի վտանգ կը սպառնար Մոլլա - Կամարէն, երբ մերինները յաղթուելով նահանջէին դէպի Իգտիր : Այն ատեն այդ կողմի թշնամիին ուժը Բարթողեան լեռներու հիւսիսի ստորոտէն վար իջնելով պիտի միանար Ագրակին, Ղամըշլիին, Փիրլուին եւ այսպէսով կրակէ օղակի մը մէջ պիտի առնէր մեզ եւ պիտի փակէր մեր նահանջի միակ ճամբան դէպի Իգտիր : Մեր գունդին հրամանատարը կանխատեսելով այս պարագան , Բ. վաշտը, հարիւր սուին, ղրկած էր Փիրլու գիւղը, որ մեր եւ Իգտիրի ճամբուն վրայ կը գտնուէր : Բ. վաշտի հրամանատարը Վարդան Բակուրն էր, արեւմտահայ , վաուլուն ու խիզախ սպայ մը : Բ. վաշտի ներկայութիւնը մեր բարոյական կորովը բարձրացուց : Մեր վաշտին համար վտանգաւոր ըլլալով կը մնար դէպի Արաքս երկարող դիրքերը եւ Կաղզուանի կողմէ Թրքական եւ Թաթարական գիւղերը, որոնց դէմ մեր պահակախումբերը զօրացուցինք :

Մեր բոլոր դիրքերը, պահակախումբերու թիւը կրկնապատկեցինք եւ մեծ անձկութեամբ կը սպասէինք Մոլլա - Կամարի կռուի ելքին. անկէց կախուած էր մեր դիրքը : Մեր յարաբերութիւնները Մոլլա - Կամարի հետ խզուած էին, հեռախօսի թելը կտրուած էր : Մոլլա-Կամարի կապը նոյնպէս Իգտիրէն ալ կտրուած էր. դրեթէ կղզիացած վիճակ մը ունէր :

Կողբի մեր վաշտը ուրիշ հոգ մը եւս ունէր. Կողբի գաղթական ժողովուրդի տեղափոխութեան ծանր խըն -

դիրը : Տանիլցս մարտիրոսացած այդ ժողովուրդը նոր նահանջի մը, նոր կոտորածի մը առջեւ կը գտնուէր :

Մոլլա - Կամարի ուղղութեամբ լսուող թնդանօթի ամէն մէկ որոտը եւ գնդացիրի կափ - կափը փշաքաղ կ'ընէր բոլորիս հոգին ու սիրտը :

Գիւղապետը, ոստիկանապետը, աղահանքի վերահսկիչը, մեր վաշտին հրամանատարը եւ ես ու քանի մը խելքը գլխին գիւղացիները ընդհ. խորհրդակցական հաւաքոյթ մը ունեցանք եւ մեր ընելիքները ճշդեցինք : Մեր բոլորին խօսքերը եւ որոշումները մեր հոգիէն ու սրտէն կուգային, միայն աղահանքի պաշտօնեայ սպան, որ բնիկ Ալեքսանդրապոլցի էր եւ ռուսական բանակին ծառայած եւ ապա հայկական բանակն անցած, դառն արհամարհանք մը, ցուրտ վերաբերմունք մը ցոյց կու տար : Ոչ մէկ պարտականութիւն ստանձնեց : Առտուն կանուխ միայն տեսանք որ գիւղէն հեռացած էր իր քանի մը մարդիկներով : Ինքը առողջ, առոյգ տղամարդ էր, բայց հոգիով ու սրտով օտարացած : Մեր ցեղին խողն էր ու անոր պտուղն ու հացը կ'ուտէր եւ անոր ծառին արմատը կը փորէր : Ծպտուած համայնավար մըն էր :

Մոլլա - Կամարի կռիւը սկսելու օրէն շրջակայ քիւրտ ու թաթար գիւղացիներու երթեւեկը դադրեցաւ : Կողբեցիներէն 6 — 7 մարդ առեւտուրով զանազան գիւղեր գացած էին, ալ չվերադարձան : Մեր թշնամիին այս ամարդութիւնը փոխարինելու համար ստիպուեցանք Կողբէն հեռու ճանապարհներու վրայ տեսնուած ճամբորդներ ձերբակալելով բանտ դնել, յականէ անուանէ լուր տուինք իրենց գիւղերուն թէ «այն ատեն ,

Կ'արձակենք ձեր մարդիկը երբ դուք 6 — 7 Կողբեցինե-րը ազատ կը թողուք»: Մեր լուրը անպատասխան մնաց:

×

Յունիս ամսու գեղեցիկ գիշերներէն մէկն էր. պարզ ու ջինջ լուսինը հպարտ նազանքով Հայկական Պարի մեր զօրամասի վերջին պայքարը կը դիտէր: Գիշերա-յին խոր լռութեան մէջ գնդացիրի խուլ ճարճատիւնները կը լսուէին ու երբեմն թնդանօթի բոմբ ձայնը կ'արձա-գանգէր լեռներու խորութեան մէջ :

— Ի՞նչ արդիւնք կրնայ տալ գիշերուան թնդանօթի հարուածը, կ'ըսէին շատեր :

— Ընդհակառակն պէտք է ամբոխը սարսափեցնելու համար եւ կ'արժէ քանի մը ռումբ արձակել :

Ասոր յաջորդեց խաղաղ լռութիւն մը: Լռութիւնը իր հետ բերաւ երկու միտք. կամ թշնամին պարտուած նահանջեց եւ կամ մերոնք Մոլլա - Կամարը ձգեցին եւ նահանջեցին : Երկու անորոշ ենթադրութիւն կը տան-ջէին մեզ :

— Օնէ, պէտք է այս գիշեր վերջացնենք այդ խըն-դիրը :

— Պատրաստ եմ, պատասխանեցի:

.— Օ'ն, ուրեմն, Նուէրին պատուէր տուր, ես աղա-հանքերու փոսերուն քով կը գտնուիմ :

Նուէրը մեր վաշտի ամենախիզախ քաջ տղաներէն էր, բնիկ Վանեցի: Իրեն պէտք եղած հրահանգը տուի եւ յառաջացայ աղահանքերու կողմը:

Լուսինը Բարթողեան լեռներու բարձր գագաթնե-րուն ետեւը անցաւ, իր վերջին ցոլքերը աղահանքի

հրջանէն հաւաքեց եւ մեզ թողուց խաւարին մէջ : Գիւղը կը քնանար :

Մենք կը սիրէինք խաւարը․ խաւարին յատուկ արդար փոխադարձութեան պիտի դիմէինք: Մեր ցեղը շատ է տեսած այդպիսի դաւադրական տեսարաններ : Մեր նամարդ թշնամին սորվեցուց․ տխուր է խոստովանութիւնս․ ուշ սորվեցանք եւ քիչով սորվեցանք : Շատոնց սորվելու էինք եւ ամբողջ ազգով սորվելու էինք: Մեր բոլոր դժբախտութեան բանալին հոս է․ բայց դեռ չենք գիտակցիր :

Փոխադարձութեան արդար դատը վերջացած էր․ պատանդներու բեռէն ազատած էինք: Կողքի կողքին վազող առուակի մեղմ խոխոջը կը լսուէր․ դէպի ձորը սահեցանք պաղ ջրով լուացուելու համար: Մեր պահակներուն ստուերները կ'երեւէին բլուրներու լերկ երեսին վրայ: Աքաղաղները իրենց առաջին կանչով արշալոյսը կ'ողջունէին․ մենք յոգնած , անքուն, եւ գիշերուան ցուրտէն քիչ մը թմրած՝ մեր սենեակը երթալու ճամբան բռնեցինք:

— Հեռախօսին վրայ է գունդին հրամանատարը․ վաշտի հրամանատարին կը սպասէ, եղաւ հեռախօսի զինուորին առաջին խօսքը երբ ոտքս սեմէն ներս կը դնէի սենեակս մտնելու համար :

— Ինչո՞ւ համար :

— Չեմ գիտեր, ըսաւ հեռախօսի զինուորը․ հրամայեց որ միայն վաշտի հրամանատարը անձամբ գայ հեռախօսին գլուխը:

Արտակարգ բան մը կար․ գիշերուան այս պահուն ոչ մէկ հեռախօսութիւն պատահած էր: Երբ այս խորհրդածութիւնը կ'ընէի, վաշտին հրամանատարը եկած

անցած էր հեռախօսին գլուխը. քանի մը խօսքի փոխանակութենէ վերջ, հեռախօսի գործիքը լռեց: Թելերը կտրուած էին:

Գունդի հրաման.— « *Մայլա-Կամարի մեր ուժերը գիշերուան ժամը 3ին պարտուելով նահանջած են Իգտիր. անմիջապէս նահանջեցէք որ թշնամին առաւօտուն չօղակէ ձեզ* »:

Կացութիւնը իր մերկութեամբ բոլորիս աչքին առջեւ էր: Հաւանական նահանջի ատեն օրեր առաջ մեր ընելիքները ճշդած եւ դերերը բաժնուած էին:

Հեռախօսի թելը կտրուելու պահուն մեր եւ Փիրլուի Բ. վաշտի կապը պիտի պահէինք դրօշախօսութեամբ, որ տեղի պիտի ունենար երկու ուրոյն բլուրներու վրայէն եւ անոնց վրայ շարունակ մէկ մէկ զինուոր կը պահէինք: Առաջին առթիւ հրաման ղրկեցի այդ զինուորին, որ դրօշով յայտնէ վտանգը:

Արեւելքը կարմրած էր. Արարատեան դաշտի մշուշ հորիզոնէն արեւու առաջին ճառագայթները Բարթողեան լերան ապառաժ գագաթներուն վրայ կը խայտային: Տանիքի մը վրայէն հեռադիտակով մաղեցի Կողբի նեղ շրջապատը, մեր դիրքերը եւ թշնամիին հաւանական դիրքերը: Մեր պահակախումբի բլուրներուն վրայ մեր տղոց մէջ արտակարգ շարժում մը կար. լրաբեր զինուորները գիւղ կուգային վազելով: Թշնամին իր դիրքերը բռնած էր. ագռաւի բազմութեան նման անոնք կը շատնային: Պաշարուա՛ծ էինք:

— *Պաշարուած ենք, Պ. Հրամանատար ըսի:*

— *Մեր որոշումին համաձայն դիրքերը բռնէ:*

— « *Ի՛զէն* », *պոռացի վաշտի այն մասին, որ հանգստեան քաշուած զօրանոցը կը գտնուէր:*

«Ի զէն» հրամանը այնպիսի բեկբեկուն շեշտով մը հնչեց որ ինծի բոլորովին անծանօթ եկաւ: Հարիւր, հարիւր անգամներ, զանազան առիթներով, բոլոր մարզանքներու առեն, ռազմափորձերու ժամանակ ես այդ կարճ ու խրոխտ բառը, մարզանքի գրքի այդ հպարտ հրամանը այսքան խեղդուկ խեղճուկ չէի հնչած: Ան լիաթոք ու հնչուն, տարածուն ու արձագանգող շեշտ մը ունէր առաջ: Զգացի որ սարսուռ մը կ՚անցնի երակներուս մէջ պաղ օձի մը նման: Մաղձային ու լեղի լորձունք մը կոկորդս կը ճնշէր, ծարաւ մը կը զգայի: Եթէ այս ամէնը խմորեմ պիտի կրնամ ըսել թէ վախի մը սարսուռը անցաւ սրտէս: Չար քամի մը քսուեցաւ ինձ, երերցուց զիս ու անցաւ: Խոստովանանք մըն է որ կ՚ընեմ եւ չէի կրնար պահել...

Առաջին անգամ էր որ կռուի կը մտնէի, առաջին անգամ էր որ գործնականօրէն պիտի տայի այն հրամանները որոնք-մինչեւ հիմա տուած էի գնդակին ծակելուն սահմանէն դուրս :

Ես մեծ անձկութեամբ եւ հպարտութեամբ կը սպասէի այսպիսի կռիւի մը: Երեք տարի Թրքական բանակին մէջ, միշտ Թիկունքը, մարզանքի դաշտին վրայ, մեծ ու հսկայական ռազմախաղերու ժամանակ կռիւի բոլոր ձեւերու բովէն անցած— յարձակողական, պաշտպանողական գծի վրայ, կեղծ նահանջներու առեն վերջապահ, յառաջացող զօրամասին յառաջապահը,— այս ամէնը տասնեակ անգամներ տեսած, երբեմն յաղթական, երբեմն պարտեալ, սակայն ողջ եւ առողջ նորէն զօրանոց դարձած եմ: Ասոնք ամէնը մարզանք էին: Գնդակի մը շուոյին հետ ճակատէն զարնուած մեռնող զինուորի մը դիակը դեռ տեսած չէի: Գնդացիրի լայն-

քէն հնձումի ժամանակ հարիւրաւոր զինուորք միահաղոյն խոտի նման Թափիլը տեսած չէի, հրափնէլի կրակէ անձրեւը միայն տեսական դասի ժամանակ լսած էի, բայց ճիշդ պատերազմի ժամանակ անոր ահաւորութիւնը զգացած չէի: Թէեւ պզտիկ չափով, սակայն հոս իրական պատերազմ մը պիտի տեսնէի: Հեռուն բլուրներու վրայ աղուէսի երամի նման Թառող Թշնամի խումբերը ռազմախաղ կատարելու միտք չունէին: Անոնք եկած էին մեզ խեղդելու, մեր արիւնը խմելու: Շատ վերջը, շատ տաք ու պաղ օրեր, յաջող եւ անյաջող կռիւներէ վերջը կրցայ հասկնալ որ Կողբի այդ առաւօտեան զգացած սարսուռս կռիւի մտնելու առեն առաջին րոպէին ստացած այն մտավախութիւնն է որ բոլոր կռուողներու մէջէն կ'անցնի եւ հետզհետէ կ'անհետանայ, երբ կռիւը արդէն կը սկսի երկարիլ: Մարդ բնականօրէն կը համակերպի եւ կ'ընտելանայ: Պաղ ջուրի մը մէջ սարսուռ մը կ'ունենաս եւ քիչ վերջը ջուրէն դուրս չես ելլեր:

Մեր վաշտի Ա. եւ Բ. դասակները բռնած էին Կողբի դէպի արեւելք երկարող բլուրները որու անմիջական ստորոտէն կ'անցնէր խճուղին: Ժողովուրդին բեռները փոխադրող սայլերը, անասունները այդ խճուղիէն պիտի անցնէին, որու հանդիպակաց բլուրները բռնած էին Թշնամի ուժերը: Մօտ մէկ ժամ տեւող ձոր մըն էր որ կ'երկարէր մինչեւ Փիրլու գիւղը: Մեր ընդհանուր մտավախութիւնը այդ խճուղին էր, որու մէկ եզերքը մեր եւ միւս ափը Թշնամի ուժեր կանգնած էին: Մեր վաշտի Գ. դասակը բռնած էր գիւղին վրայ իշխող բլուրները եւ Թոյլ չէր տար որ Թշնամին ոչ եւ է կողմէ մտնէ: Երկու կողմի ստպատողական վիճակը երկու ժամ տեւեց: Ժողովուրդը իր ինչքերը բեռցած սայլերուն մտաւ ձորին

մէջ: Թշնամին սկսաւ խլրտիլ եւ քանի մը թեւով աշխատեցաւ գիւղ մտնել, բայց մեր Գ. դասակը աղահանքի բլուրներուն վրայէն արգելք կը դառնար: Թշնամիին միւս ուժերը խճուղիին վրայէն յառաջացող ժողովուրդին վրայ սկսան յարձակիլ: Մեր Ա. Բ. դասակները ահռելի կրակ մը բանալով թշնամին իր նախկին դիրքերը վերադարձուցին: Թշնամին իր յարձակումները կրկնեց թէ գիւղին եւ խճուղիին վրայ, բայց ամէն անգամ խուճապով ետ կը քաշուէր: Վարդան Բակուրի Բ. վաշտը արդէն սկսած էր թշնամին նեղել իր կողէն: Երկու ժամ տեւեց մեր կռիւը: Թշնամիին հսկայական բազմութիւնը խուճապահար դէպի Ղամըշլու եւ դէպի Ագրակ գիւղերը սկսաւ քաշուիլ: Կողքի միւս թշնամի գիւղերը շատ ուշ մնացած էին: Մինչեւ անոնց երեւան գալը եւ հասակ ցցելը մենք ամբողջութեամբ Փիրլուի վտանգաւոր կամուրջը անցած եւ տափարակ մը հասնելով Նահանջի վտանգաւոր գիծը կտրած էինք: Դեռ մինչեւ Գարա-Գալա որ մեր իսկական ապաստան վայրն էր, շատ ճամբայ եւ տարածութիւն ունէինք: Այդ տարածութիւնը մեզի համար անորոշ էր, մի գուցէ Մոլլա-Կամարլի թշնամի ձիաւոր ուժը գիշերը բռնէ Գարա-Գալայի կամուրջը եւ այսպէս հեռուէն կտրէ մեր նահանջի ճամբան: Մտավախութիւն մը որ ճիշդ ըլլար, աւելի սարսափելի էր: Երբ դեռ այս մտավախութիւնը մեր մտքէն կ'անցնէր, ժողովուրդը կանգ առաւ եւ բերնէ բերան լուր տարածուեցաւ թէ թշնամին բռնած էր Գարա-Գալան:

Մեր թիկունքի եւ կողերու վախը չկար, թշնամին մեզ չէր հետապնդեր, միայն մեր առջեւի Գարա-Գալայի վտանգն էր ցցուած մեր դէմ: Որոշուեցաւ որ լաւ կռ-

ուող տղոցմէն 50 զինուորով ես եւ Վարդան Բակուր երկու թեւով յառաջանանք դէպի Գարա - Գալա : Շատ արագ գործի անցանք : Գարա-Գալայի աւերակները և տեղ տեղ ցցուող բլուրները երեւացին եւ անոնց վրայ մարդոց եւ ձիաւորներու շարժումներ նկատեցինք : Շըղթայ կազմելով սկսանք մօտենալ : Բլուրի ձիաւորները աւելի արագ եւ աւելի անտարբեր դիրք առին եւ հանդարտօրէն մեզ կը յառաջանային : Թշնամի ձիաւորներ չէին կրնար ըլլալ :

Մեր ձիաւորներն էին Իգտիրէն դրկուած կամուրջը պաշտպանելու համար : Գարա - Գալայի աւերակները միայն կրնան հարազատ պատկերը տալ այն դիրկընդխառնումին եւ ողջագուրումին որ տեղի ունեցաւ մեր մէջ, մեր եւ ժողովուրդին միջեւ : Կողբի անձնուէր ժողովուրդը խոր երախտագիտութեամբ, քաղցր եւ տըպաւորիչ անկեղծութեամբ բաժնուեցաւ մեզմէ : Մենք այդ գիշեր մնացինք Գարա - Գալա կամուրջին վրայ, իրրեւ վերջին դիրք Մոլլա - Կամարէն եւ Կողբէն յետոյ :

ԻԳՏԻՐԻ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՅ

Թշնամին մեր զօրամասը Մոլլա - Կամարէն, Կողբէն հանելով նետած էր Իգտիրի դաշտին վրայ : Մենք չկրցանք պահել այն լեռնային սահմանը որ կ'երկարէր Կողբէն, Բարթողեան լեռնաշղթայէն Հայկական ամբողջ Գարը մինչեւ Օրկով : Ահագին տարածութիւն մը, զոր մօտ տասը հազարնոց բանակ մը հազիւ կրնար պահել : Մեր զօրամասը սկսաւ կծկուիլ եւ ամփոփուիլ Իգ-

երկրի շուրջը: Ուրիշ ելք չկար: Նոյն իսկ այդ կրճատուած, կծկուած տարածութիւնը մեծ էր մեր զօրամասի թիւին հետ բաղդատելով: Հայաստանի հրամանատարութիւնը ուրիշ օգնական զօրամասեր չէր կրնար հասցնել մեզի: Բոլոր զօրամասերը կռուի բռնուած էին զանազան ճակատներու վրայ: Կարսը իր Մերտենեկը եւ Օլթին ունէր, Ալէքսանդրապոլը իր Աղպապան, Դիլիջանը իր Գարագոյունլիի ձորը, ու անդին Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղը մշտական հրաբուխներ դարձած էին: Ղամարլուի ուղղութեամբ Պէօյիւք Վէտին կար, Երեւանի քթին տակ եօթը վերստի վրայ, Զանգիբասարի 20է աւելի ապստամբ թաթար գիւղերու դժգոհութեան կաթսան կ'եռար: Քաղաքական ու պետական խնդիրները ինձ անմատչելի էին, ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար, թէ ինչո՞ւ ապստամբած էին չէի գիտեր, եւ գիտնալն ալ անհրաժեշտ չէր: Ոչ մէկ զինուոր պէտք չէ գիտնայ թէ ի՞նչ պատճառներու արդիւնք են այս ամէնը: Այդ մասը պետական քաղաքական մարդոց գործն է, զինուորին կը մնայ կռուիլ եւ յաղթել:

Այս ամէնուն մէջ ես մէկ բան կրցայ հասկնալ,— Հայաստանի սահմաններու Քիւրտն ու Թուրքը, Թաթարը չէին ուզեր տանիլ հայկական կառավարութեան մը վարչութիւնը, չէին ուզեր, նոյնիսկ եթէ այդ կառավարութիւնը կաթով ու մեղրով կերակրէր զանոնք: Անոնք իրենց դժգոհութիւնը կ'արտայայտէին հետեւեալ կերպով·

— Կիտին սօրուն շու էրմէնիլէրէ բի սիզէ բի՞մ վէրտի շու պէյլիկի»: (Գացէք հարցուցէք այդ Հայերուն թէ ո՞վ տուաւ իրենց այդ անկախութիւնը):

Մեր ապստամբ թշնամիներուն հետ լեզու գտնել անհնար էր։ Միակ լեզուն եւ հասկացողութիւնը կռիւն էր, որ արդէն ծայր տուած էր ամէն ուղղութեամբ ։

Ի՜նչ դժնդակ օրեր էին, նորակազմ կառավարութիւն մը, աւերակ երկիր մը, աղքատութիւն, չքաւորութիւն ամէն կողմ. Նոր կեանքի կոչուած զօրք, համատարած ապստամբութիւն։

Կողբի մեր նահանջը յաղթանակ մըն էր։ Յաղթանակներ կան որոնք պարտութեան մը հաւասար են. Նահանջներ կան որ յաղթանակէ մը աւելի արժէքաւոր են։

Կողբի ժողովուրդը քանի քանի նահանջներ տեսած է եւ ի՜նչ ահռելի զոհեր տուած, բայց այս անգամ առանց քիթ մը արիւնելու, առանց իր մը ձգելու կըրցաւ քաշուիլ գիւղէն։ Իգտիրի մեր ընկերները եւ նոյն իսկ ժողովուրդը Կողբի շրջանի մասին իրենց ձեռքերը լուացած էին։ Մոլլա - Կամարի անկումէն վերջ Կողբի վիճակը խիստ յուսահատական էր, բայց շնորհիւ մեր զինուորներու յանդուգն կռիւներուն՝ թշնամին ժողովուրդին խոցելի դիրքերուն չկրցաւ մօտենալ։ Մեր տղաքը դիրքէ դիրք, բլուրէ բլուր անցնելով թշնամին շուարումի մատնեցին։ Երեւանէն պետական մասնաւոր պատուիրակութիւն մը եկաւ շնորհաւորելու Բ. եւ Գ. վաշտի զինուորները եւ սպաները։ Այդ պահը շատ յուզիչ ու շատ տպաւորիչ էր։ Ես անձնապէս քաղցր երանութիւն մը եւ հպարտութիւն մը կ՚ապրէի։ Զինուորին համար ամենամեծ երջանկութիւնը իր յաղթանակի գովքը լսելն է։ Զարմանալի եւ ոչ ալ հակաբնական ու համեստութեան խոտոր չէ երբ զինուորին մէջ փառքի, գովքի ձգտումը շատ ուժեղ է, զինուորին հոգեկան սնունդը յաղթանակին յաջորդող գրուատիքն է։ Շատ

անգամ հայրենասիրութեան գիտակցութիւնը չէ որ կը մղէ զինուորը իր դիրքէն դուրս գալով նետուիլ թշնամի խրամին մէջ: Յաճախ եսասիրութեան ու փառքի բնազդն է որ կը խօսի: Շուէ, փայփայէ զինուորը եւ ըսէ անոր թէ «դուն հրաշք կրնաս գործել, դուն կրնաս թշնամին զարնել եւ ապահովել մեր յաղթութիւնը»: Այդ զինուորը արդէն զինովցած է, մահուան ցրտութիւնը այլեւս չ'զգար: Դուն զինովցուր զայն հայրենասիրութեան, փառքի, յաղթանակի հաշիշով եւ ան քեզ կ'ապահովէ յաղթանակը: Տրուած հոգեկան սնունդէն կախուած է սպասուած արդիւնքը:

×

Ճակատի վրայ գտնուող զօրամասերը շարունակ տեղափոխուելու ստիպուած են: Կարճ ժամանակ հանգստեան պէտք ունեցողները աւելի թիկունք կուղային եւ անոնց տեղ թարմ ուժեր կը տեղաւորուէին: Իբրեւ յոգնած եւ նոր կռիւէ դուրս եկած մեր վաշտը ճակատէն 5 վերստ ետ առնուելով Արաբ-Քիլլիկ գիւղը բերուեցաւ: Այս գիւղը զուտ թաթարական էր, հարուստ ու մեծ: Մոլլա-Կամարէն նահանջող մեր զօրքը խորշակի պէս անցած էր այս գիւղէն:

Իգտիրի տափարակին վրայ գտնուող թաթար գիւղերը լեցուն ընկոյզի միջուկի պէս հարուստ էին: Անցնող փոթորկոտ օրերուն իրենց ունեցածը չկորսնցնելէ զատ, հեռացող, կոտորուող հայ գիւղերու հարստութիւնն ալ գրաւած էին: Դաժան եւ տխուր ճակատագիր: Երկու հակադիր տեսարան կը պարզուէր, — հայ գիւղը թափուր ու ամայի, կիսաքանդ եւ աւերակ, վերապրող բնակչութիւնը կմախացած, ցնցոտեպատ, ուր-

ուականի նման գիւղի փողոցներուն մէջ ման կուգար ա-
նօթի: Այդ գիւղի կողքին դեռ չէն ու հարուստ կանգ-
նած էր Թաթար գիւղը, մրջիւննոց մը, եռուզեռ, առողջ
եւ առոյգ տղամարդեր, բարիքով, հարստութեամբ լեց-
ուած ամբարներ: Թուրքը եկած անցած էր այդ դաշտէն.
եկած էր սուրով ու հուրով, Ասիոյ մարախը անցած
դաշտն ու հովիտը կամայացնէ եւ իսկապէս ամայացու-
ցած էր այս շրջանն ալ:

Կռիւներու ատեն յաղթական բանակներու՝ խաղաղ
ժողովուրդներու հանդէպ ունեցած վերաբերմունքը բո-
լորովին տարբեր է երկիրէ երկիր: Բանակի մը ասպե-
տական վեհանձնութիւնը բառ մըն է որ միայն բառա-
րանի մէջ գոյութիւն ունի, ինչպէս ցոյց տուաւ ընդհա-
նուր պատերազմը, իսկ Թուրքը այդ բառը իր բառարա-
նին մէջ ալ չունի: Խե՛ղճ հայ բանակ, քե՞զ մնաց ասպե-
տական վեհանձնութիւնը: Վերին հրամանատարութիւ-
նը խստիւ կը հրահանգէր «Թաթար բնակչութիւնը ան-
հանգիստ չընել»:

Մենք դեռ Թուրքը չէինք ճանչցած եւ չենք ճանչ-
ցած այսօր ալ:

Արապ - Քիւլլիկլի մէջ հազիւ տասը օր մնացինք:
Փոքրիկ կռիւներ պատահեցան Գարա - Գալայի ուղղու-
թեամբ: Գիշերային յարձակումներ, որոնք Քիթլի գիւղի
վաշտին կողմէ ետ մղուեցան:

Տասը օրուան մէջ մեր վաշտին զինուորներուն կէ-
սէն աւելին հիւանդացաւ մալարիայէն: Արաքսէն հոսող
տղմոտ ջուրը խմելու ստիպուած էինք, դաշտի անհա-
մար մժեղները մեզ շատ կը նեղէին. քունը մեր աչքե-
րուն չէր մօտենար: Մալարիան զիս գետին տապալած
էր. տաքութիւն, ցրտութիւն, նոպայ, զառանցանք, ի-

տարու կը յաջորդէին, տասը օրուան մէջ կմախք մը դարձած՝ անկողինին գամուած էի, ընկերներն ալ այդ-վիճակին մէջ էին ։

Նոր կարգադրութեամբ մեր վաշտը փոխադրուեցաւ Իգտիրի զօրանոցները։ Վիճակս անտանելի էր ։ Հին-գերորդ օրն էր․ դիրքերու կռիւները սկսած էին։ Ամառ-նային երեկոյ մըն էր, Իգտիրը ամբողջ իրար անցաւ, Թաշպուռնի կողմէն Արարատի Քիւրտերը, Օրկովի Քիւրտերը միացած Գարադոյունլիի, Թօխանչալուի Թաթարներուն հետ, մեծ ուժով յարձակեցան Տէլիք Թաշի մեր վաշտին վրայ, զայն գրաւելով Իգտիրի վրայ քալեցին եւ եկան հասան Պահարլուի եւ Իգտիր Մալայի մէջտեղը։ Իգտիր մտնելու քանի մը քայլ մնացած էր ։

Քաղաքին եղերքը Իգտիր Մալայի ուղղութեամբ կը-ռիւը կը շարունակուէր։ Կացութիւնը ծանր էր ։

Մոլորուած գնդակները քաղաքին վրայ իրար կը խաչաձեւէին։ Գնդացիրի կկոցը դեռ շատ մօտէն կը լը-սուէր, խուլ ու անորոշ աղմուկները հետզհետէ կը մօ-տենային, մենք կ'ենթադրէինք թէ ահա թշնամին ներս պիտի մտնէ ։ Ժողովուրդը կազմ ու պատրաստ քաղաքին ծայրը մեծ ճանապարհին վրայ կը սպասէր։ Պառկած տեղէս հրաման տուի բոլոր հիւանդներուն, որ վերջին ճիգ մը փորձելով ոտքի կանգնին, մէկ մէկ զէնք առնեն եւ պատրաստ կենան։ Ծիծաղելի եւ ցաւալի տեսարան մըն էր, մեզմով հետաքրքրուող չկար, ձգուած էինք բախտին։ Ձիապան, ծառայ, մատակարար, բոլոր զին-ուորները՝ հիւանդները հանելով զօրանոցի պատերուն առջեւ կանգնեցուցին եւ ամէն մէկուն ձեռքը զէնք տը-ւին, սուինը վրան ագուցուած ։ Քանի մը անգամ գլոր-ուելով ոտքի ելայ եւ առանց յենարանի կանգնեցայ։

Վեցհարուածեանը ձեռքիս մէջ կը դողար: Այս տագնապալի վայրկեանին վրայ հասան գունդին փոխադրական կառքերը: Հիւանդները շարեցինք անոնց մէջ եւ այսպէս կազմ ու պատրաստ սպասեցինք :

— Ծարաւ եմ, կը վառիմ, Գեղամ, ըսի զինուորի մը, որ մեր խոհարարն էր, բնիկ Իգդիրցի :

Զինուորը անյայտացաւ ու վերադարձաւ կաւէ ամանով մը, վարունգի թթու բերած էր լեփ լեցուն ջուրով, որուն մէջ կը լողար դեղնած, թթուած խոշոր վարունգ մը: Մի քանի ակնթարթի մէջ աման պարունակութիւնը կուլ տուած էի: Խաղաղ զովութիւն մը եւ անոր յաջորդեց սփոփարար հանդստութիւն մը: Ցնցում մը կատարեցի եւ քայլերս շարժել սկսայ. կը քալէի : Հրաշք էր ...

Հուռռա՜, հուռռա՜ աղաղակները ուժգին կը լսուէին: Հուռռա՜, հուռռա՜ աւելի խորէն աւելի խեղդուած սկսան լսուիլ ու հետզհետէ անլսելի դառնալ :

— Տղա՛ք, ըսի, զինուորներո՞ւն հուռռաները ա՛լ չեն լսուիր, մերոնք յաղթեցին :

Իգդիրի կից գերեզմանոցին մէջ տեղի ունեցած էր մեծ ընդհարումը, թշնամին չէր կրցած դիմանալ, փախուստ տուած էր, մերինները կրնկակոխ կը հալածէին զանոնք :

Իգդիրը ազատեցաւ (*) :

Այս կռիւին մէջ 8րդ գունդը կորսնցուց իր վառվըռուն եւ հայրենասէր երիտասարդ սպաներէն Տեղակալ Պետրոս Զօքուրեանը :

(*) Այս կռիւին մանրամասնութիւնները կարդալ երկրորդ մասին մէջ :

1.— Տեղակալ Երուանդ Տէր Մարտիրոսեան, 2.— Տեղակալ Պետրոս Զօքուրեան, 3.— Տեղակալ Տիրան Թաշճեան

Ձախէն աջ նստած Ա. տեղակալ Արտաշէս Ամիրեան (Շատախցի) Հարպիէ աւարտած, Սարիկամիշ Ռուսերու ձեռքը գերի ինկած, Բագուի հերոսամարտին հոն հասած եւ հոն մեռած Թոքախտէ:

Նահատակ ընկերոջ թաղումը կատարուեցաւ մեծ շուքով եւ զինուորական նուագախումբով: Իգտիրի զաւակը՝ հերոս Դրօն եկած էր իր խօսքը ըսելու, իր վերջին յարգանքը ցոյց տալու նահատակ սպային դիակին, մօտաւորապէս հետեւեալ բառերով.

— «Դո՛ւն, արի Հայ սպայ, հեռու հորիզոններ կտրելով եկար ծառայելու ազատ Հայաստանին, դուն մեռար Իգտիրը ազատուեցաւ, Իգտիրի այս ցուրտ գերեզմանին մէջ հանգչող մարմինդ ուխտատեղի մը պիտի ըլլայ Իգտիրցիներու համար, մենք քեզ չպիտի մոռնանք, մեր երախտապէտ սերունդը քու գերեզմանիդ վրայ ծաղկեփունջեր զետեղելու առիթը չպիտի մոռնայ. Հանգի՛ստ ոսկորներուդ...

°°°

ԻԳՏԻՐԸ ՄԷԿ ԺԱՄ ԹՇՆԱՄԻԻՆ ՁԵՌՔԸ

Մէկ ամսուան դադար հազիւ ունեցանք, պահականոցները նոր փոփոխութիւններ կրեցին. դիրքի վրայ եղողները թիկունք կուգային եւ փոխադարձաբար: Ա. գումարտակին ճակատ տրուած էր Իգտիրէն մինչեւ Թաշպուրուն: Բ. Գումարտակին բաժինն էր Իգտիրէն մինչեւ Գարա Գալայ կամուրջի տարածութիւնը, ուղիղ գիծով ճիշդ երեսուն վերստ ճակատ մը:

Գլխաւոր պահականոցներն էին Քիթլի, Խալֆալու, Սուլթանապատ, Գարադույունլու եւ Թաշպուրուն գիւղերը: Մեր Գ. վաշտը Տէլլիք - Թաշ կը գտնուէր, Իգտիրի խճուղին հաւանական յարձակումէ պաշտպանելու համար: Կազդուրուած, առողջացած վաշտիս մօտ կը գը-

նուէի: Թշնամին շատ խորամանկ յարձակումներ կը կատարէր, յարձակման ուղղութիւնը շարունակ կը փոխէր, այնպէս որ մեզի համար անհնար կը դառնար թէ այս անգամ Իգտիրը իր ո՞ր մասէն ծեծ պիտի ուտէ: Միայն մէկ բան շատ լաւ էինք հասկցած,— թշնամին կ՚ուզէր մեր զօրամասը շպրտել Արաքսի միւս ափը եւ տէր դառնալ Սուրմալուին. ուրիշ կէտ մըն ալ հասկցած էինք, որ թշնամին միեւնոյն կէտէն երկրորդ անգամ չէր յարձակիր:

Սակայն Իգտիրը քանի մը յարձակումի ուղղութիւն ունէր: Տէլիք Թաշի, Գարա-Գալայի եւ Օրկովի ուղղութիւններ:

Թշնամին ծանօթ էր սաղմաղաշտի լայնի եւ անյայտ ճամբաներուն ու ձորերուն: Ան իր թիկունքը ունէր Արարատը, Օրկովի լեռնաշղթան եւ հայկական ամբողջ Պարը: Ան գիտէր որ մենք զինքը մինչեւ այդ լեռներու ստորոտը կրնայինք հալածել. գիտէր որ մեր զօրամասերը ի վիճակի չէին եւ չէին կրնար զինք հետապնդել մինչեւ այդ լեռներու անմատչելի կողերը եւ ստորոտը նոյնիսկ:

Ճիշդ էր: Թշնամին թառած էր բարձրութիւններու վրայ, տեղաւորուած լեռներու, ձորերու, ծերպերու մէջ: Հայկական զօրամասը իր տկար կազմով եւ տկար սարքով չէր կրնար բարձրանալ այդ վայրերը եւ չափուիլ անոր հետ, Հսկայ բանակներու գործ էր այդ: Իգտիրի դաշտին վըրայ կար 8րդ գունդը, միայն 1000 սուին: Թշնամին կը սնանէր իր թիկունքէն մարդով, խորհուրդով, զէնքով եւ պաշարով: Տիատին, Պայազիտ, Քարաքիլիսէ, Ալաշ-

կերտ Թրքական այս կեդրոնները սնունդի եւ օգնու-թեան մայր երակներն էին իրեն համար :

Մեր առջեւ ցցուած էին ահուելի Արարատը, Օրկովի բարձունքները եւ Հայկական Պարը: Թշնամի զօրքին առ-ջեւ տարածուած եւ հայելիի պէս կ'երեւէր Սուրմալուի դաշտը եւ Արարատեան հսկայ տափարակը:

Թշնամին շարունակ արեւուն մարը մտնելէն յետոյ կ'արթննար, գիշերային յարձակումի կ'անցնէր :

Մեր զօրքը գիշերային յարձակումներու մարզանքը կեանքին մէջ տեսած չէր : Զօրքը խաղաղ ժամանակ պի-տի սորվի գիշերային յարձակման ձեւերը, անոր բացա-ռական եւ դրական կողմերը, խաւարին ու մթութեան սարսափին անվտանգ ըլլալը: Զինուորը երեխայ մըն է, պէտք է անոր մէջ արմատացնել թէ գիշերուան խաւա-րը, գիշերային աղմուկները, գիշերանց վժժացող գըն-դակը, վառուող խարոյկները բոլորովին անվտանգ են, բնաւ վախնալու չէ, խուճապի մատնուելու չէ: Մեր զինուորին այս կէտերը չէինք հասկցուցած, չէինք կըր-ցած գիշերային քանի մը ռազմափորձեր կատարելով բացատրել. ժամանակը կը պակսէր. Թշնամին շատ լաւ կռահած էր այս բանը: Ան այդպէս դաստիարակուած էր աւազակի, վաչկատունի հանգամանքներով :

Մեր ուժերը սահմանափակ էին,— մէկ գունդ, իսկ Թշնամին խուժան մը, Թալանի եւ կոտորածի ախորժա-կով զինուած, ոգեւորուած իր լեռներու ուժէն, իր մեծերուն, շէյխերուն, աղաներուն կապուած կոյր հը-նազանդութեամբ :

Ահա այս էր կացութիւնը: Եւ դեռ կային շատ ու շատ անյարմարութիւններ մեզի համար :

Աշնանային սեւ - սեւ գիշեր մըն էր: Խաւարին մէջ

Արարատը կը տքար եօթնագլխանի վիշապի մը պէս, իր կողերէն սահող քամիները իրենց հետ կը բերէին ձիւնի շերտերէն բխած ցրտութիւնը: Քիչ մը հեռուն մեր պահակախումբերու գիշերային խարոյկները կը պլպլային մեղմօրէն: Յանկարծ Օրկովի ուղղութեամբ մեր զօրքերու պաշտպանութեան շրջագծէն շատ հեռու խարոյկ մը վառեցաւ :

Զարթուցիչ խարոյկը քանի մը վայրկեան յետոյ մարեցաւ: Թշնամին էր, որ ազդանշան կուտար յարձակման: Բայց ո՞ր ուղղութեամբ: Թերեւս ամէն ուղղութեամբ: Այս հաշուով մեր դիրքերը զօրացուցինք :

Խարոյկին երեւումէն կէս ժամ վերջը բուռն հրացանաձգութիւն մը սկսաւ Իգտիր-Օրկովի ուղղութեամբ: Հետախօսը բոլոր ճակատներուն հաղորդեց կռիւը: Տաք խուցերէն դուրս եկանք: Գիշերային կծու հովը անախորժ համբոյրներ կը դրոշմէր մեր ճակատին ու երեսներուն: Մեր աջէն ահռելի հրացանաձգութիւնը եւ խուլ աղմուկներ մեզի կը հասնէին: Զարթուցիչ վայրէն նոր խարոյկ մը եւս վառեցաւ, աւելի խոշոր :

Թշնամին երկու ուղղութեամբ եւ երկու թեւերով յարձակած էր: Առաջին թեւը Գարա-Գալայի եւ Քիթիի կողմէն: Այս թեւը այնքան ուժգին եւ անակնկալ գրոհ տուած էր որ, մեր Բ. գումարտակը թեթեւ ընդդիմութիւն մը ցոյց տալով նահանջած եւ անցած էր Արաքսի հանդիպակաց ափը: Երկրորդ թեւը Օրկովի կողմէ Սուրթանապատ գիւղի վրայէն կը յառաջանար ուղղակի Իգտիրի վրայ: Քաղաքին հարաւի այգիներուն մէջ կռիւը կը շարունակուէր :

Երեւանէն օգնական ուժ պահանջուեցաւ:

Գիշերուան ժամը 3ին մերոնք Իգտիրը ձգեցին :

Թշնամին ամէն ուղղութեամբ խուժելով աւարի տըւած էր քաղաքը։ Երեւանէն եկած ուժը Տէլիք Թաշ հասաւ, — մօտ 200 ձիաւորներ ու հետեւակ - կամաւորներ Դրոյի հրամանատարութեամբ ։

Յանդուգն եւ քաջարի հրամանատարը անմիջապէս հակայարձակման անցաւ հետեւեալ որոշումը տալով .

— « Դ. վաշտը տեղակալ Ե. Տ. Մարտիրոսեանի հրամանատարութեամբ, Գ. վաշտը Յ. Սահակեանի հըրամանատարութեամբ միացած անձայն ու անշշուկ պիտի բռնեն Սուլթանապատի եւ Իգտիրի մէջտեղ գտնուած տարածութիւնը, այսինքն պիտի կտրենք թշնամիին դէպի Օրկով նահանջի գիծը, ինքը հրամանատար Դրօն խճուղիէն ուղղակի յառաջանալով պիտի մտնէ Իգտիր ։ Գիրկընդխառն կռիւով թշնամին քաղաքէն դուրս պիտի հանէ ։ Մնացած զօրամասերը իրենց դիրքերուն վրայ պիտի մնան »։

Դրօն իր ծննդավայրին պատիւը փրկելու համար դիմեց այսպիսի յանդուգն ձեռնարկի մը ։ Իր կարճ հրաման - որոշումը տալէն վերջ իր քաջերով դէպի Իգտիր յառաջացաւ ։ Մեր երկու վաշտերը մեր երթալիք տեղին ուղղութիւնը բռնեցին առաջնորդի մը ուղղութեամբ ։

Իգտիրի դաշտը խորհրդաւոր ու անծանօթ տափարակ մըն է ։ Արաքսէն առնուած ջուրի արուեստական խոր առուները զանազան ուղղութեամբ կ'երթան. չոր առուներ մարդաչափ եղէգներով ծածկուած են ։ Երբեմն միատեսակ առուներ, միատեսակ արտեր եւ ճամբաներ քեզ կը մոլորեցնեն գիշեր ատեն ։ Որոշ ծանօթ կէտեր չկան որոնցմէ կարող ըլլաս ճշդել գտնուած տեղդ եւ երթալիք վայրդ ։ Վայրին բուսականութիւնը ճոխ է եւ խիտ ։ Այգիներ ու ցանկապատեր, տեղ տեղ ճախճա -

խուտներ, որ կրնան վաշտեր թաղել: Հարիւր դժուարութիւններով ձեռք, ոտք փուշերէ խոցոտուելով, գլորուելով, ելլելով, տիղմերու մէջ թաթխուելով կրցանք որոշ հեռաւորութեամբ մօտենալ Իգտիրի թիկունքին եւ անշշուկ տեղաւորուեցանք առուներու փոսերուն մէջ: Ճիշդ այս վայրկեանին Իգտիրը սկսաւ ոռնալ հարիւրաւոր անօթի գայլերու նման: Մենք մեր հրացանի փողերը դարձուցած Իգտիրի ուղղութեամբ կը սպասէինք: Խուճապային վայնասուն մըն էր որ ծայր առաւ: Զինուորներու, հեծեալներու, կիներու, բեռնաւորուած մարդոց փախուստի շուքերը սկսան արագ արագ մեր կողմը շարժիլ անհասկնալի ձայներ հանելով: Մենք կ'աշխատէինք մեզ ցոյց չտալ, որպէսզի անոնք մօտենան 5—10 քայլ: Մեր կրտսեր սպաներէն մէկը մեծ անխոհեմութեամբ իր խոշոր հասակը ցցեց մեր դիրքին վրայ: Նահանջողները հեռուէն մեր ինչ ըլլալը ուզեցին հասկնալ.

— Էհ, ատէ սիզ մուսլումա՞նըսընըզ, կեավուրսընըզ.

Մեր սպային անճոռնի թուրքերէնը «կեավուր» ըլլալը մատնեց:

— Մենք ենք Ալի, Օսման, Մահմուտ, պոռացի, իսլամ ենք:

Մաքուր թուրքերէնով տուած բացատրութիւնս գիրենք չգոհացուց — «կեավուր» են ըսելով խուճապահար փախուստ տուին:

Մենք գործի անցանք...

Խաւարին մէջ ճարճատող գնդակները սարսափ ձըգեցին ընդարձակ տափարակին վրայ: Մարդկային աղեխարշ վայնասուն մըն էր, որ ծայր առաւ: Նոր նոր

1.— Գնդ. Տ. Բաղտասարեան
2.— Դրօ
3.— Գլխապետ Վ. Փաստրմաճեան

խումբեր , կին , տղամարդ , բռնաւորուած երերալ կուգային ու կ'անցնէին : Մեր հրացանները շարունակ կը բացուէին ու կը խփուէին . . .

Իգդիրը կ'եռար ապուրի նման :

Դրօն իր մարդոցմով անշշուկ ու անարգել մտած էր քաղաքին կեդրոնի պարտէզը : Թշնամին այնքան վստահ էր իր յաղթանակին վրայ որ , բնաւ մտքէն չէր անցըներ թէ խուճապահար փախած հայ զօրքը պիտի համարձակի մտնել քաղաքին կեդրոնը :

Դրօ քաղաքին կեդրոնը հասնելէն յետոյ , յարձակման կ'անցնի տասնոց մաուզէրներով եւ ռումբերով : Մէկ ժամէն արդէն քաղաքը դատարկուած էր : Թշնամի խուժանը դէպի Օրկով փախուստի ճամբան բռնած , ինկած էր այդ տարածութեան տափարակին մէջ , մեր գընդակներու հարուածին տակ :

— « Հայե՛ր ձեր ոտքերուն մատաղ ըլլանք , խնայեցէք» , կը պոռային քիւրտ կիներ , որոնք թալանի բեռը վար նետելով կը փախչէին խելագար : « Հայեր , ձեր բախտն ենք ինկած , խնայեցէք մեզ» կը ճչային : Խաւարը այնքան թանձր էր , որ հնարաւորութիւն չկար զանոնք հետապնդելու : Այս պատճառաւ որոշեցինք առաւօտեան արշալոյսին քալել Սուլթանապատ գիւղին վրայ որ Օրկովի ուղղութեամբ Թրքական վերջին գիւղն էր տափարակին վրայ :

Արեւելքը սկսաւ կարմրիլ : Առաւօտեան պաղ քամին մեզ շատ կը նեղէր : Մենք քաշուած խոր առուներու մէջ մեր թրջած ոտքերն ու գուլպաները կը չորցնէինք կրակին առջեւ : Երկու ձիաւորներ Դրոյի նոր հրամանը բերին մեզի .

«Գ . եւ Դ . վաշտերը անմիջապէս թող յառաջանան եւ

գրաւեն Սուլթանապատը. մեր թնդանօթները Իգտիրի այգիներէն եւ կամուրջէն պէտի ռմբակոծեն Օրկովի ճանապարհը, ուրկից կը նահանջէ թշնամին»:

Մեր տեսողութեան սահմանին մէջ Օրկովի ճանապարհը փռուած էր, որու վրայէն դանդաղ դանդաղ կը բարձրանային թշնամի ուժերը: Մենք խրամներէն դուրս եկանք եւ երկու թեւով Սուլթանապատի ճամբան բռնեցինք: Գիւղ մտանք, գիւղը դատարկ էր:

Թնդանօթները կը գոռային:

Թշնամին իր յարձակման երկու ճակատէն ետ քաշուած էր, ձգելով շատ սպաննուածներ: Իգտիրէն յափշտակուած ապարկները բաց դաշտին վրայ ձգուած էին:

Մենք Սուլթանապատով չբաւականացանք, մեզ տրուած հրամանի սահմանէն դուրս գալով յառաջացանք եւ մտանք Արկաճ Թրքական գիւղը, որ Արարատի անմիջական ստորոտը կը գտնուէր: Գիւղը կրակի տըւինք ու քաշուեցանք մեր դիրքերը: Հրամանատարութիւնը խիստ դիտողութիւն ըրաւ մեր այս քայլին համար.— «Պէտք չէր որ գիւղը հրդեհէիք»: Մենք կրակի տուինք որպէսզի թշնամին չզետեղուի այդ գիւղին մէջ եւ սպառնալիք չդառնայ: Արկաճը մինչեւ վերջ թշնամի սահմանին մէջ մնաց անգործածելի եւ թափուր վիճակով:

ԽԱՂԱՂ ՇՐՋԱՆ ՄԸ

Թշնամիի այս վերջին յարձակումը իրեն շատ սուղի նստաւ, իր բոլոր յարձակումներուն հետ քանի մը չէն ու հարուստ թաթար գիւղերու կործանումը փութացուց: Այս անգամի յարձակումը մարդկային մեծ կորուստի պատճառ դարձաւ, Սուլթանապատ եւ Արկաճ գիւղերը աւերակի վերածել տուաւ:

Թշնամին իր բախտը ամէն ուղղութեամբ փորձեց Իգտիրը եւ առնելու համար, ամէն անգամին ալ յաջողութեամբ սկսաւ եւ անյաջողութիւնով դարձաւ իր տեղը: Թերեւս իր առած այս դասերէն խրատուած, բաւական ատեն մեզ հանգիստ ձգեց: Մանաւանդ որ աշնան վերջին օրերն էին: Արարատը մինչեւ իր ստորոտը ձերմակ հագած էր,— ձիւն էր ամէն կողմ: Նոյնպէս ձիւնի հաստ խաւ մը բռնած էր Օրկովի եւ Հայկական Պարի ամբողջ շղթան: Այս պարագան ալ անշուշտ ստիպած էր թշնամին որ քիչ մը հանգիստ ձգէ մեզ :

Դիրքերու նոր դասաւորում տեղի ունեցաւ :

Իմ վաշտս կը մնար Սուլթանապատ :

1920, յունուար 1:

Հայաստանի խստաշունչ ձմեռը եկած նստած էր , նոյն իսկ Իգտիրի դաշտը համատարած ձիւն էր․ օդը ցուրտ, կծող հով մը ձիւնափոշիով օրերէ ի վեր կը ծեծէր մեր կիսաքանդ շէնքերու խարխուլ դռներն ու պատուհանները: Սուլթանապատը ամայի ու աւերակ դարձած էր․ ողջ մնացած շէնքի մը մէջ զետեղուած էին մեր վաշտի զինուորները: Այդ շէնքի կողքին, փոքրիկ սենեակի մը անկիւնը կծկուած, նստած էի, հինցած

վառարանի մը մէջ կրակ մը կը պլպլար եւ թեթեւ տաքութիւն մը հազիւ կը տարածուէր օդին մէջ :

Մինակ էի, բոլորովին առանձին :

Պատուհանիս ապակիէ փոքրիկ կտորին մէջէն կը դիտէի հսկայ Արարատը որ իր ծոցին մէջ իր անթիւ, անհամար խորշերուն ու ծերպերուն մէջ հիւրընկալած էր մեր դաւադիր թշնամին: Մեր հայրենիքի պատմական լեռը օտարացած, խորթացած ահ ու զարզանդ դարձած էր մեզի համար :

Արարա՛տ ...

Նոյնանուն դաշտի հարթ մակերեսէն վեր բարձրացած, դարեր ու դարեր նոյն փառահեղ գագաթով, նոյն ցցուն կողերով, նոյն պատկառելի կերպարանքով տեսած ու դիտած է իր ստորոտը կուչ եկած նոյնքան հին ցեղի մը բոլոր ու դիւցազնական գոյամարտը եւ անոր ստեղծագործութեան հրաշալիքները: Ցեղ մը որ իր լանջերուն տակ կեանք առած, հոն տքնած արիւն քրտինք թափած, հսկայ ճակատամարտներ մղած, փառքի ու յաղթանակի օրեր տեսած էր ... »

Արարա՛տ ...

Որբացած է իր ցեղին համար: Ու ցեղը հինգ հարիւր տարիներու փոթորկումներէն վերջը, դեռ երէկ իր տակ հաւաքելու եւ իր բոյնը կառուցանելու գերմարդկային պայքարը տարաւ Ղարաքիլիսէներու եւ Սարդարապատներու վրայ: Իր բոյնը պահելու սրբազան խենթութեամբ ու մոլեգնութեամբ, դեռ առջի օր իր շուքին տակ խոլական խիզախութիւնը գործեց ...

Դուրսը խոլական քամին կ'ոռնար, մեր պահակներու խարոյկները, որմզդական հուրի նման, գիշեր, ցերեկ կը վառէին. տղաքը կը մսին եւ իրենց ցրտացած

մարմինները կազդուրելու համար կրակը անշէջ կը պահեն : Հանդարտութիւն է․ Թշնամին քաշուած իր դիրքերուն ու խոռոչներուն մէջ, դէպի դաշտը նայելու ախորժակ չունի նոյնիսկ :

Գիւղը ամայի է, սեւ ագռաւներու կռինչը միայն կը խանգարէ շրջապատին խոր լռութիւնը: Երբեմն միայն մեր զինուորներու աղմկոտ քայլերը կը լսեմ գիւղին ամայի փողոցներուն մէջ, երբ քանդուած շէնքերէն վառելափայտ բերելու կ'երթան: Քանի մը զինուոր, ահա արդէն խոշոր գերան մը շալկած, դէպի դիրքերը կը յառաջանան, իրենց կրակը անշէջ պահելու համար :

Լռութի՜ւն. համակ խաղաղութիւն: Վառարանին կողքին ծուարած, աչքերս հորիզոնէն անբաժան, կը խոկամ, հազա՛ր ու մէկ մտքեր կուգան ու կ'անցնին, կը յիշեմ երէկը եւ կը դիտեմ այսօրը: Մօտ օրերու անցածը՝ երէկը, իմ հայրենի բնաշխարհս արիւնոտ պատանքով կուգան ցցուիլ առջեւս եւ անոնց շուրջ խոյականօրէն պար կուգան բոլոր յիշատակներս անցեալի, յիշատակներ հայրենի ... Մտքով հեռաւորութիւնը կը չափեմ — հեռո՜ւ, շատ հեռո՜ւ — Հայկական Պարի լեռնաշղթան արծիւի նման նստած է այդ սահմանին վրայ: Ո՞ր ուժը, ո՞ր բանակը պիտի փշրէ այդ արծիւէ սահմանը եւ դեռ հարիւրաւոր լեռնաշղթաներ, որ կարող ըլլամ մարմնաւոր աչքով անգամ մըն ալ տեսնել կարօտցած հայրենիքս ... Այսօրուան կը դառնամ ու անմիջապէս Սուլթանապատի սենեակիս կից շէնքի մը մէջ ծուարած բուռ մը տղոց պատկերը կուգայ առջեւս: Հարիւր է անոնց թիւը, ամէնքն ալ ինծի պէս հայրենի կարօտով տոչորուած, սակայն այսօր փաստօրէն նստած են Սուլթանապատի աւերակներուն մէջ եւ շարունակ կը դիտեն

Արարատը, Օրկովը եւ այդ լեռներու խիղախ բարձրու-թիւնը: Տղաքը բոլորն ալ Վանեցի են, կարօտով կը նային Օրկովի ճամբուն որ ոլոր - մոլոր կ'անցնի խոր հորիզոնը ․․․ Վանի ճամբան է ․․․

Մեր միօրինակ եւ անհրապոյր կեանքը կը խանգարուէր երբեմն լսուող մէկ հատիկ հրացանի ձայնէն ․ դուրս կը նետուիմ դէպի դիրքերուն կողմը, մեր պահակները ականջ դարձած, ակնապիշ նայուածքներով տարածութիւնը կը մաղեն, հրացանի որոտը կ'արձագանգէ խուլ եւ խաղաղ տարածութեան մէջ ։

— Ուսկի՞ց եկաւ ձայնը, տղաք, կը հարցնեմ ։

— Ահա, էս կողմէն, Պ. վաշտապետ, որսորդներ ըլլալու են, կը պատասխանեն անոնք։

Ես անոնց դէմքերուն վրայ կը տեսնեմ տառապանքի բոլոր արհաւիրքը: Կրակի փոշիներէն մրոտած, ցուրտէն խանձած երեսներուն վրայ, իրենց հնազանդ աչքերուն խորը կայծկլտող փայլը կարեկցութիւնս կը շարժէ:

— «Դիրքերուն վրայ» — կարճ հրամանը կուտամ ու կ'անցնիմ միւս պահակախումբին մօտ ։

Օրը քանի մը անգամ պահակախումբերու տեղերը կ'այցելէի: Անոնք հաւաքուած են բոցավառ խարոյկի մը շուրջ եւ իրենց համար որոշ շրջանակ մը կազմելով պատմութիւններ, հէքեաթներ, անցեալի դառն ու քաղցըր յուշեր իրարու պատմելով, օրերը կը սպաննէին: Ո՞վ կրնայ չափել անոնց հոգիներուն մէջ թրթռացող յուզումները, ո՞վ կրնայ իմանալ թէ ի՛նչ ցաւեր ու խոր խոր վիշտեր նստած են անոնց ամէն մէկուն սրտին մէջ:

Հայ զինուո՛րը ․․․

Եղերական, դառն, արիւնոտ պատմութեան մը բո-

վէն անցած, մշտի ծանր բեռին տակ կքած : Կորսնցուցած հարազատներ, կսկծալի դառնութեան տակ, հայրենի բուխերիկին կարօտով տոչորուն, նոր հայրենիքի սրբազան սահմանին վրայ, բոլոր զրկանքներուն առաքինի համբերութեամբ տոկալով պահակ կանգնած է ան : Իր առջեւ տարածուող հողաշերտի ամէն մէկ անկիւնը, ձորն ու բարձունքը անքթիթ հայեացքով կը դիտէ, որպէսզի դաւադիր թշնամին մութ անկիւնէ մը ներս չսպրդեցնէ իր բանակը, նոր հայրենիքը վտանգելու համար :

Մեր բոլորին բաղձալի վայրկեանը ամէն օրերու այն պահն է, երբ վաշտին մատակարարը կը տեսնուէր Իգտիրի ճանապարհին վրայ — իր բեռնաբարձ ուղտովը : Վաշտին օրուան պաշարը կուգար, բոլորս ալ տեսակ մը անձկութեամբ ուղտին գալուն կը սպասէինք : Ծունկի կուգար մեր սիրելի ուղտը, մատակարարը պարկերէն դուրս կը հանէր զինուորին պաշարը, աճապարանքով կը բաժնէր անոնց : Խարոյկները կը շատնային եւ ամէն զինուոր իր բաժին կերակուրը պատրաստելու կ՚անցնէր :

Մատակարարը այդ օրը իր հետ բերած էր դունդի կեդրոնէն ձեռագիր եւ շատ խնամքով պատրաստուած թերթ մը՝ «Նոր Տարի» : Թիկունքի սպաները հաւաքաբար ձեռնարկած էին միօրեայ թերթի մը հրատարակութեան — միայն մէկ թիւ նոր տարուան առթիւ : Գեղեցիկ, մխիթարական գործ մըն էր : Անոր մէջ գրած էին շատ ընկերներ, բոլորն ալ ճաշակաւոր, բոլորն ալ լուրջ, բոլորն ալ հայրենի կարօտով օծուն : Թերթը ժամանակ մը փարատեց միօրինակութեան դառնութիւնը : Քանի քանի անգամներ կարդացի եւ միւս օրը դրկեցի ձախիս գտնուող ուրիշ պահակավաշտի մը :

Եօթը - ութ ամիս էր, որ Երեւանէն բաժնուած էի, բոլոր ժամանակը գիւղերուն վրայ, խրամներուն մէջ, տեղէ տեղ, գիւղէ գիւղ, դիրքէ դիրք թափառելով: Ձմրան երեք - չորս ամիսները շատ խաղաղ անցան, բայց աւելի զգուշութիւն — կարեւոր կէտերու վրայ պահակները հաստատ կը մնային :

Թիկունքի զինուորները վարժեցնելու շրջան մը ունեցանք :

Ինծի յանձնուած էր բոլոր զինուորներու նշանառութեան եւ նշանաձգութեան մասը :

Ու այսպէս բոլոր մարզանքները յարմարագոյն սարաներու բաժնուած էին: Մարզանքի հրամանները, բացատրութիւններ, զօրական արձանագրութիւններ, թըղթակցութիւններ սկսան հայերէն կատարուիլ: Ներդաշնակութիւն, միաձեւութիւն չկար: Թրքահայ սպան աւելի թրքական մարզագրքի ուղղութիւնը, ձեւը եւ ռուսահայը՝ ռուսականը կը գործածէր, ձեւական մեծ տարբերութիւն ունէին: Հայերէն մարզագիրք գոյութիւն չունէր, այս խոշոր պակասը լրացնելու համար զինուորական վերին հրամանատարութիւնը հայագէտ զօրականներէ ընտրեց մարմին մը, որուն պաշտօն տրուեցաւ կազմել հայկական բանակի համար հայերէն Ուստավ մը — բանակի բոլոր մասերուն համար առանձին : Հիմ ընդունուած էր ռուսականը :

Նոյնպէս հայկական բանակը տարազի ուրոյն ձեւ չունէր, ընդհանրապէս ռուսական զգեստի, գլխարկի, ուսադիրի ձեւը ընդունուած էր :

Զօրքը միօրինակ զգեստաւորուած չէր, հայկական կառավարութիւնը դեռ այնքան խոր չէր, հետզհետէ մեր զինուորը իր վրայէն կը թօթափէր կամայականու -

թեան այն գիծը, որ կամաւորական շրջանէն ստացած էր :

Կամաւորական զօրամասերը հարկադրանքի տակ կազմուեցան: Հայ ժողովուրդը, իր ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանելու համար, եւ ի խնդիր իր դատին զօրացման եւ վրէժի, իր լաւագոյն եւ կտրիճ զաւակները ընդհանուր պատերազմի բեմին վրայ հանեց — Դաշնակիցներու եւ մասնաւորապէս ռուսական բանակներու կողքին: Անոնք կռուեցան զինւորական խոյանքով ու հրաշքներ գործեցին: Կամաւորը զօրանոց, մարզանք տեսած չէր գրեթէ, շատերը մեր ֆէտայիներու շարքերէն եկած էին եւ հայդուկային կարգապահութիւն գիտէին : Այս զօրամասերուն կը հրամայէին մեր հերոս հրամանատարները՝ Անդրանիկ, Վարդան, Դրօ, Համազասպ, Քեռի, Արմէն Գարօ, Սեպուհ, Մուրատ եւ շատ շատերը: Հայդուկային եւ կամաւորական շրջանին զինուորի եւ հրամանատարի յարաբերութիւնը եղած է մտերմական - ընկերական: Անկեղծ ու սրտաբուխ, ինչ որ բնաւ չի հաշտուիր զօրանոցի զինուորի եւ հրամանատարի զինուորական կրթութեան հետ: Կանոնաւոր բանակի պահանջներն ու ձեւականութիւնները դուրեկան չէին գար առաջիններուն եւ փոխադարձաբար: Լուռ արհամարհանք մը կը տիրէր այս երկու դասերուն միջեւ եւ երեւոյթ մը որ ծայրայեղութեան չյանգեցաւ, բայց եւ այնպէս հայկական բանակի բոլոր գործողութիւններու միջոցին իր վնասակար հանգամանքը պահեց:

Կամաւորական զօրամասերէն կանոնաւոր գունդերուն անցնող զինուորը դժուարաւ կրցաւ համակերպիլ կարգապահութեան: Եւ սակայն հայկական հրամանա -

տարութիւնը դեռ կը պահէր կամաւորական զօրամասեր՝ խմբապետի մը հրամանատարութեան տակ, ինչպէս Սասունցի Մուշեղի ձիաւորներու խումբը, Խնուսցի Ծապուհի հեծեալ խումբը, Մուրատի խումբը, Փիլոսի խումբը, Մարտիրոսի խումբը, Արսլանի վաշտը եւն. : Արդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ որ այս խումբերու զինուորները յաճախ սանձարձակ, վնասակար գործեր կը կատարէին եւ շատ անգամ կը պաշտպանուէին իրենց խմբապետներէն: Բայց միւս կողմէ այս խումբերը օրուան կառավարութեան կապուած ամէնէն անկեղծ կռուողներէն էին: Մեծ մասը Թրքահայ տարագիրներ, իրենց ընտանիքներով, թշուառ վիճակ ունէին, բայց եւ այնպէս երկրի որ եւ է սահմանին վրայ պատահած վտանգի մը պահուն հոն էին, կը կռուէին քաջաբար, փրկելով կառավարութեան եւ ազգի արժանապատուութիւնը: Հայաստանի կառավարութեան համար անհրաժեշտ էին այս խումբերը, երբ դեռ երկրի չորս սահմաններուն վրայ եւ նոյն իսկ մայրաքաղաքի քթին տակ, ապստամբութիւնները ուժգնօրէն կը շարունակուէին: Ամէնէն գլխաւորը՝ երբ դեռ հայկական կառավարութիւնը զինուորագրութեան համար որոշ ճիւղերու կեդրոններ չունէր: Այս ամէնէն դուրս, գլխաւոր հանգամանքը որ կար շատ ողբերգական էր : Այսպէս՝ 1917ին դէպի տուն քաշուող ռուսական բանակը եւ այդ օրերուն տեղի ունեցած դասակարգային խընդիրներու չերտատուորման քարոզութիւնը, համայնավարութիւնը վնասակար ներարկում մը կատարած էին հայկական բանակին մնացող հայ զինուորին եւ հայ սպային մէջ, թէեւ վարակումը դեռ ընդհանուր չէր :

Բացատրութիւնները յարգելով, փաստը այն էր, որ

հայկական կանոնաւոր բանակը հիւանդ էր: Նկատի առնելով այս պարագաները, հակառակ իրենց կարգ մը բացառական կողմերուն, կամաւորական խումբերը հայկական կառավարութեան համար առողջ մարմիններ էին :

ՆՈՐ ԿՌԻՒՆԵՐ ԳԱՐՆԱՆ ՀԵՏ

Գարուն էր :

Արարատեան դաշտը զարդարուած էր գեղեցիկ կանաչութիւնով մը: Արարատը վեր քաշեց ձիւնի հաստ խաւերը եւ լերկ ապառաժ խորխորատները եւ անոնց շուրջ պար եկող բլուրները ամեհի կերպով դուրս ցցուեցան :

Գարնան վերադարձումին հետ մեր մէջ արթնցաւ նոր կռիւներու ախորժակը :

Մեր Դ. կիսաբաժնի (բրիկատայի) 7րդ գունդը որ կը պահուէր Կարսի ճակատը, փոխադրուեցաւ Ղամարլուի շրջանը եւ այդ առիթով հրամանատարը՝ Զօր. Սեպուհ, իր սպայակոյտով հաստատուեցաւ Իգտիր: Պահակներու նոր դասաւորում եղաւ ;

Գ. վաշտը, որուն հրամանատար նշանակուած էի, ղրկուեցաւ Գարագոյունլը գիւղը: Դէպի ձախ Թաշպըրուն, հայկական գիւղին մէջ կար Փիլոսի կամաւորական վաշտը :

Գարնան երեք ամիսները շարունակ կռիւներով անցան: Այդ կռիւները ընդհանրապէս կեդրոնացած էին Թաշպուրուն գիւղին վրայ: Օրկովլի եւ Գարա-Գալայի ուղ-

ղութեամբ թշնամին իր թափը կորսնցուցած՝ խոր լըռութիւն կը պահէր :

Թաշպուն գիւղը Սուրմալուի դաշտին միակ հայ գիւղն է որ աւելի Արարատի ստորոտը կծկուած է եւ հայկական շրջանէն մեկուսացած, կարգ մը թաթար եւ շատ մը քրտական գիւղերու չար դրացնութիւնը կը վայելէր :

Քրտական գիւղերը կը գտնուէին լերան ծերպերուն, խոռոչներուն եւ անձաւներուն մէջ: Արարատի այս մասը այնքան բարդ զիկզակներով, բարձունքներով, հսկայական խորխորատներով կազմուած է, որ մինչեւ իր տեղը չերթաս, չես կրնար հաւատալ թէ լեռը իրօք այդպիսի խորխորատներ ու վիհեր ունի : Շարք շարք ապառաժ լեռներ, ձորեր, ընդարձակ տափարակներ, որոնք իրար միանալով, կազմած են լերան հիւսիսի հսկայական սարալանջը: Քրտական շատ մը գիւղեր կան այդ լանջերուն վրայ: Գիւղ չես կրնար տեսնել, երբեմն միայն մուխի բարակ քուլաներ վեր կը բարձրանան, երբեմն միայն շուներու խուլ հաջոցը կը լսուի այդ անդունդներուն մէջէն, ու ահա լերան մէկ լանջին վրայ ոչխարներու հօտ մը վար կը սահի սեւ ամպի նման Թաշպունի ուղղութեամբ : Քրտական գիւղերը այսպէս կ'երկարին մեծ Արարատի հիւսիսի լանջերէն եւ Փոքր Մասիսի քրտական գիւղերուն կը միանան: Գրեթէ ամէն ուղղութեամբ կը պրկեն լեռը, անոր մէջէն վար, անկէ վեր լեռը բնակչութիւն չի հանդուրժեր, իր կուսութիւնը կը պահէ մշտնջենական ձիւնի խաւի մը տակ :

Քրտական Ճէլալի, Ջիլանի, Հասնանցի եւն. ցեղերը բունած են այս անմատչելի շրջանները: Խաշնարած ,

ՓԻԼՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

աւազակ եւ երբեմն Թափառական այս ցեղերը լաւ կռուողներ են, լաւ նշանառու, անվախ, յանդուգն :

Այս անգամ մենք կը գտնուէինք այդպիսի թշնամիի մը առջեւ, դաշտի մեղկացած Մաշադին - Թաթարը, Հայկական Գաւրի երկչոտ Քիւրտը չկար : Մեր նոր թշնամին, կատակ չէր սիրեր, գնդակը պարապին չէր երթար : Արարատներու գրեթէ անկախ այս բնակիչներու պահանջը ի՞նչ էր, չէինք գիտեր. քաղաքական ի՞նչ դատ ունէին, այդ ալ չէինք գիտեր : Եթէ Թալանի ախորժակէն դրդուած էին, կը սխալէին, որովհետեւ մեր գիւղերուն մէջ աղքատութիւնը եւ չքաւորութիւնը կը թագաւորէր : Ի՞նչ շարժառիթ կար որ այդ լեռնաբնակները մեր զօրամասը անհանգիստ կ՚ընէին : Մենք զանոնք հպատակեցնելու եւ մեզ ենթարկելու միտքն ալ չունէինք : Ռուսական հսկայ բանակները այդ միտքը չեն ունեցած, ուր մնաց մենք : Մեր սեւ ճակատագիրն էր, ուրիշ ոչինչ :

Յամենայն դէպս, մենք ընդունեցինք անոնց կռիւը եւ փոխադարձեցինք :

Մարտի գիշեր մը կռիւը սկսած էր Թաշպուռնի ուղղութեամբ, մեր երկու գնդացիրները առանց ընդհատելու կը գործէին : Կռիւը տաքցած էր, խմբապետ Փիլոսը իր բուռ մը քաջերով կը դիմադրէր : Իմ վաշտս Գարագոյունլուի գիւղերը չէր կրնար ձգել, մանաւանդ՝ հրամանատար Սեպուհ խստիւ կը հրահանգէր .— Լաւ բռնել Իգտիրի եւ Մարգարա գիւղի խճուղին որպէսզի թշնամին չկարենայ այդ ուղղութեամբ յառաջանալ եւ Իգտիրը կղզիացնել, անոր հաղորդակցութիւնը կտրելով Երեւանէն : Երբեմն հրացանաձգութեան ձայները կ՚ընդհատուէին, մենք կը կարծէինք թէ կամ Քիւրտերը տեղի

տուած են կամ Փիլոս գիւղը լքած է: Նորէն կը սկսէր կռիւը աւելի տաք, աւելի աղմկալից, Բիւրտերու հարայ հրոցը մեզի կը հասնէր: Իմ զինուորներէն երկու հոգի, քրտերէն լաւ գիտցողներ, խոր առուներու մէջէն դէպի Թաշպուռն զրկեցի: Զինուորները ետ դարձան եւ տեղեկացուցին թէ՝ Բիւրտերը արդէն գիւղ մտած են, կըռիւը գիւղին մէջ տեղի կ՚ունենայ: Փիլոս կը դիմադրէր եւ օգնական ուժ կը պահանջէր: Փիլոսին հրաման տըրուեցաւ քաշուիլ Թօխան - Շալու գիւղը: Ան կատարեց այս հրամանը գիշերուան մթութենէն օգտուելով, այս հրամանին նպատակն էր դաւադիր թշնամին Թաշպուռնի քարքարոտ դիրքերէն բաց դաշտը հանել եւ լաւ դաս մը տալ: Ինչպէս ճիշդ էր, Բիւրտը բաց դաշտին մէջ շատ կը խեղճանայ, արգահատելի կը դառնայ, օրը ցերեկով, գնդացիրի կրակին տակ:

Էջմիածինէն նոր գումարտակ մը հասած էր Մարգարա, անկից վաշտ մը օթօներով Գարագոյունլու եկաւ՝ մեր դիրքերը զօրացնելու համար: Վաշտի հրամատարը, ռուսահայ սպայ մը, հայերէն խօսիլ հազիւ գիտէր, կերպ մը հասկցուցինք եւ մեր ճակատը բաժնեցինք: Դիրքի բաժանման առեն մեր մէջ սուր վէճ մը ծագեցաւ: Մեր դիրքերը կը սկսէին Մարգարայի ճանապարհէն մինչեւ Տէլիք - Թաշի ուղղութեամբ յառաջացող Արարատի բլուրները — մօտ 7 — 10 վերստ ճակատ մը:

Այս ճակատի կէսը բնականօրէն բաժին պիտի ըլլար նոր եկած թարմ եւ հանգստացած վաշտին: Հրամանատարը երկու վերստ ճակատ մը կ՚ընդունէր, այն ալ խըճուղիին ուղղութեամբ, մասամբ աւելի անվտանգ շըրջան մը, այն առարկութեամբ թէ « ըստ ռուսական ռա-

տալէ՝ հարիւր հոգինոց ուժի մը համար երկու վերս-տըն ալ շատ է, յառաջապահ պահակները իրենց մէջ տե-սողութեան կապը պէտք է որ պահեն»: Տեսականօրէն ճիշդ էին սպային ըսածները:

— «Սիրելիս, ըսի, ուստավը շատ ճիշդ կ՚ըսէ, ար-դար էք, բայց այդ ուստավը ռուսական բանակին հա-մար կը խօսի եւ մանաւանդ նկատի առած է կանոնաւոր բանակ մը, իբրեւ թշնամի. հոս պայմանները բոլորո-վին տարբեր են: Հոս հայկական փոքրաթիւ ուժ մը կայ եւ մեր դէմն ալ քիւրտ անկանոն ապստամբներ, մենք գործնապէս պիտի մօտենանք այդ հրահանգին»:

Մեր մէջ վէճը պիտի խորանար, եթէ ես տեղի չտա-յի: Հողի փոքրիկ տարածութեան մը վրայ նոր վաշտը տեղաւորուեցաւ ուստավլի չեմ գիտեր ո՛ր յօդուածի տրամադրութեան համաձայն: Ես ալ նորէն պահակա-խումբեր զետեղեցի պահանջին համաձայն՝ հնազանդե-լով գործնական ուստավլի հրամանին:

Առաւօտեան արեւածագին մենք յարձակման ան-ցանք: Մէկ ժամէն մեր դիրքերը գրաւեցինք: Քիւրտերը փախան դէպի Արարատ: Չհետապնդեցինք եւ յիմա-րութիւն էր հետապնդելը: Արարատը մեր թշնամին պա-հեց իր անծանօթ խոռոչներուն մէջ:

Մէկ ամիս վերջը Քիւրտերը աւելի ուժով, աւելի յանդուգն կերպով նորէն յարձակեցան Թաշպուռնի վը-րայ: Գիւղին մէջ դիրկընդխառն կռիւ մը տեղի ունե-ցաւ, մերինները լքեցին գիւղը ու քաշուեցան դէպի Մարգարա: Այս անգամ Քիւրտերուն միացած էին Հա-սանխան, Ճէննէթէպատ թաթար գիւղերը: Այս երկու գիւղերը Թօխանչալուի ուղղութեամբ շարժեցան: Այդ օրերուն իմ Գ. վաշտը հոն կը գտնուէր: Գիւղին մէջ

ունէինք գնդացիր մը։ Թաշպունար գրաւող Քիւրտերը առատ մեծ բազմութեամբ սկսան բաց դաշտէն յառաջանալ ։ Իրենց նպատակն էր Մարզուան գիւղի ճանապարհը կտրել։ Թօխանչալուի մէջ մեր զօրք եւ գնդացիր ունենալը կ'անգիտանային։ Անոնց յառաջխաղացումը շատ համարձակ ու անվախ էր։ Յարմար հեռաւորութեան վրայ սկսանք հարուածել։ Քիւրտերը շատ մը դիակներ ձգելով փախան ։ Այդ օր մինչեւ արեւամուտ հազիւ կրցանք Թաշպունար գրաւել, հակառակ անոր որ մեր թնդանօթները անընդհատ կը ռմբակոծէին գիւղը ։ Քիւրտերու անսխալ նշանառութիւնը հիացում կը պատճառէր մեզի։ Մեր ձախի թաթար գիւղերը կ'աշխատէին մեր թիկունքը անցնիլ, բայց անկարող էին։ Յաջորդ առաւօտուն, աղջամուղջին, այդ գիւղերը պաշարեցինք ու անմիջապէս ներս մտանք ։ Գիւղերը դատարկուած էին, միայն առաւօտեան դէմ 50 — 60 թրքական կանոնաւոր զինուորներ վերջին անգամ լքելով գիւղը փախած էին։ Այս կէտը ստուգեցինք ձեռք անցուած գերիներէն եւ անոնց թողուցած քանի մը գրութիւններէն ։ Գրաւեցինք գնդացիր մը։ Շատ զուարճալի էր տեսնել թէ ինչպէս երէկ մեր հետ կռիւ ունեցող Քիւրտերը եկած էին թաթար գիւղերը թալլելու.— « Հայերու բազկին ուժ տայ Աստուած», ըսելով համարձակ կը մօտենային մեզի բարեկամի նման եւ հրաման կը խնդրէին որ թոյլ տանք որ եւ է թալան վերցնելու ։

— Բայց չէ՞ որ դուք երէկ մեզ հետ կը կռուէիք, հիմա ի՞նչ երեսով եկած էք մեր մօտ ։

— Աղա ջան, մենք մեղք չունինք, մեղաւորը Օսմանցին է եւ մեր մեծերը, անոնք կ'ըսէին, մենք ալ կը կռուէինք, հիմա ալ թալանի համար եկած ենք ։

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳՈՒՆԴԸ

Մեր գունդը գրեթէ կղզիացած վիճակ մը ունէր Իգտիրի շրջանին մէջ եւ շարունակ կռիւի բռնուած էր: Այս պատճառաւ մեծամասնական քարոզութիւնը մեզի հասած չէր : Մեր զինուորները եւ հրամանատարական կազմը ջախջախիչ մասով Թրքահայեր էին: Մենք շատ աննշան, շատ աղօտ գաղափար ունէինք բոլշեւիկ վարդապետութեան մասին եւ նոյնիսկ բնաւ տեղեկութիւն չունեցողներ կային: Մենք ամենաշատը հայ ժողովուրդի հայկական դատի անկախութեան երազով տարուած էինք, այնպէս նաեւ մեր զինուորները: Այս իսկ պատճառով 8րդ գունդը աւելի ազգայնական, աւելի հակաբոլշեւիկ զօրամասի համբաւ առաւ մինչեւ վերջ, ու մեծամասնական շարժումը ուր որ ծայր տուաւ, մեր գունդը հոն ղրկուեցաւ: Այս պատճառաւ այս գունդը աւելի շատ տանջուեցաւ եւ ի վերջոյ բոլշեւիկներէն հալածուեցաւ իբրեւ հակայեղափոխական զօրամաս — Սեպուհի զօրամաս :

Իգտիրի շրջանի կռիւները մասամբ դադրած էին. կարճ հանգիստի շրջան մը բոլորելու վրայ էինք երբ լուր առինք թէ «Ալեքսանդրապոլը ապստամբած է Հայաստանի կառավարութեան դէմ: Զօրքը եւ Վարդան զօրավար զրահապատ գնացքը արդէն Երեւանի վրայ կը քալեն, կառավարութիւնը տապալելու համար, որուն տեղ պիտի հաստատեն մեծամասնական կառավարութիւն »:

Մեր գունդը հրամանը ստացաւ որոշ փոփոխութիւն

մտցնել Սուրմալուի ռազմական դասաւորման մէջ եւ մեծ մասով, իսկոյն ուղղուիլ դէպի Ալեքսանդրապոլ, մասնակցելու համար զսպումի գործին :

Լուրը մեզի համար բոլորովին անսպասելի էր: Հակառակ ատոր, տրուած հրամանը ամենայն փութկոտութեամբ եւ սիրով կատարուեցաւ: Յաջորդ առաւօտ էջմիածնի կայարանն էինք: Ապա Ալագեազ, Աղին կայարանները ու Ալեքսանդրապոլ (*) :

Յաղթանակ մըն էր, իրաւ, բայց իսկական յաղթանակի քաղցրութիւնն ու թովչութիւնը չունէր: Տխուր էի, տեսայ թէ ինչպէս արենակցի, եղբօր դէմ տեղի ունեցած պայքարի ատեն յարձակման թափը կարծես կը կրկնապատկուի: Այսպէս ենք եղած մեր անփառունակ անցեալին մէջ եւ այսպէս դեռ կը մնանք ներկային մէջ ... Իրարու հանդէպ ունեցած պայքարի մէջ եղած ենք անխնայ, վրէժխնդիր, աններող, բայց նոյն թափը չենք պահած մեր իսկական ու օտար թշնամիին դէմ :

Զրահապատը մեր ձեռքն էր: Հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ մեր ընկերներէն տեղակալ Գ. Սիւրմէնեանի, որ զինուորական հմտութեան տեսակէտով մեր ամէնէն կարող ընկերն էր:

Զրահապատին առաջնորդութեամբ մեր յաղթական զօրամասերը՝ քաղաքի ժողովուրդին հուռաներուն, կեցցէներուն մէջ մտան քաղաք: Քաղաքը տօնական օրերու կերպարանքը առած էր:

Մենք քաշուեցանք կայարանին կից զօրանոցները եւ հանգստացանք :

Առաւօտեան նոր հրաման մը թէ քաղաքին դէմ Ա-

(*) Մանրամասնութիւնները տեսնել Բ. մասին մէջ:

լագեազի ստորոտը գտնուող երկու խոշոր հայ գիւղեր՝ Ղազանճի եւ Հոռոմ ապստամբած են: Ա. գումարտակը երկու թնդանօթով եւ երկու գնդացիրով այդ գիւղերը զսպելու համար ճամբայ ելաւ: Զսպումի գործը յանձնուեցաւ մեր գունդի հրամանատար Տ. Բաղդասարեանին:

Շիրակի դաշտը եւ դէպի հարաւ Ալագեազը պարզօրէն մեր աչքին առջեւն էր: Անցանք քանի մը հայ գիւղեր որ տաք ու հետաքրքիր վերաբերմունք ցոյց կուտային եւ երբեմն ալ կասկածոտ կ'երեւէին:

Ղազանճի գիւղը ծածկուած էր քանի մը փոքր բըլուրներու ետեւ: Մենք կը սպասէինք թէ ապստամբ գիւղացիները մեզ պիտի դիմադրեն այդ բլուրներուն վրայ: Կանխազգուշութեան համար զօրաւոր վաշտ մը առաջ քշեցինք որ գիւղին իշխող բլուրները բռնեց: Դիմադրութիւն չկար: Մեր զօրամասը ամբողջութեամբ գիւղ մըտաւ: Ժողովուրդը թափած էր դուրս, տանիքները, փողոցները լեցուած էին: Բոլորին դէմքին վրայ տխուր թախծութիւն մը կար: Ցուրտ, անտարբեր վերաբերմունք: Երկչոտ, կասկածոտ նայուածքներ: Գաղտնի փսփսուքներ կ'ըլլային անոնց մէջ: Երկու գիւղերն ալ հանդարտութիւն ցոյց կուտային: Գիւղացիներուն եւ մեր զինուորներուն յարաբերութիւնը արգիլելու համար բոլոր միջոցները ձեռք առինք:

Գիւղը սկսաւ անհանդստանալ. անհանդստութիւն մը որ լուռ դժգոհութեան կը հաւասարէր. գիւղին մէջ գտնուող եւ կառավարութեան կողմնակից սրտցաւ հայրենակիցներ գնդապետին յանձնեցին ապստամբութեան շարժման ղեկավարներու ցանկը եւ անոնց գործունէութեան մանրամասնութիւնը: Ցոյց տրուածները անմի-

Ջապէս ձերբակալուելով հսկողութեան տակ առնուե-ցան: Ձերբակալուածներուն մէջ կային գիւղի դպրոցին ուսուցչուհին եւ ուսուցիչը, երկուքն ալ հազիւ 20 — 22 տարեկան: Երկու անփորձ պատանիները շուարած՝ այս յանկարծակի ձերբակալութենէն, երեխաներու նը-ման կուլային: Իրենց չքմեղանքի, զղջումի խօսքե-րով բոլորիս գութը կը շարժէին: Զօրամասի սպաներս եւ քանի մը գիւղացիներ դիմեցինք հրամանատարին եւ անոնց ազատութիւնը խնդրեցինք: Մեծ ջանքերով կըր-ցանք զանոնք ազատել: Անոր փոխարէն անոնք խոստա-ցան այլ եւս սայթաքումներու մէջ չիյնալ եւ ասոր-ա-նոր խօսքերէն չխաբուիլ: Թէ անոնք եւ թէ մենք շատ գոհ մնացինք հրամանատարին այս բարեացակամ կար-գադրութենէն:

Ազատ արձակուած ուսուցիչն ու ուսուցչուհին պա-հեցինք մեր մօտ, այդ երեկոյ իբրեւ հիւր մասնակցելու սպաներու սարքած խնջոյքին, որ մեզի պատիւ մըն էր մեր տան տիրոջ կողմէ: Ճոխ սեղան մը, գեղեցիկ մթնո-լորտ, ոգեւորութիւն եւ ուրախութիւն գագաթնակէտին հասած էին: Հայրենասիրական ճառեր, ուղերձներ, ազ-գային երգեր, նուագ իրարու կը յաջորդէին: Մեր մէջ կը գտնուէր Մարզարա գիւղի ուսուցիչը, որ ժողովը-դական կուսակցութեան կը պատկանէր: Կամաւոր ար-ձանագրուած էր մայիսեան ապստամբութեան զսպումի այս օրերուն: Մօտ 25 տարեկան յաղթանդամ երիտա-սարդ մըն էր, զարգացած մարդ մը որ մեր սեղանին միակ զարդն ու տիրապետող ոգին մնաց:

Օղին գլուխները տաքցուցած էր:

Հայրենասիրական ու ազգային երգերը շարունակ կը կրկնուէին: Այս տաք մթնոլորտին մէջ, յանկարծ

ռումբի մը նման պայթեցաւ ձերբակալութենէ ազատուած ուսուցչին բարձրաձայն աղաղակը ·

— «Ընկերնե՛ր, բաւական է երգէք այդ փտած ու բորբոսած երգերը, միջազգային բանուորութեան երգը կ'ուզեմ»:

Ու սկսաւ ռուսերէն երգել «Մարսէյեզ»ը, որուն անմիջապէս ընկերացաւ ուսուցչուհին: Ներկաները շատ ուշ սթափեցան, երբ արդէն Մարգարա գիւղի ուսուցիչը իր հուժկու բազուկներուն տակ կը ճզմէր մեր երկու հիւր կարմրուկները, որոնց վիճակին գթալով քանի մը ժամ առաջ ազատ արձակած եւ մեզի սեղանակից ըրած էինք: Երկու կարմրուկները անոր ձեռքերէն ազատիլ կը ճգնէին, բայց անկարելի էր: Կը ճչային, կը պոռային եւ օգնութիւն կը խնդրէին, բայց անօգուտ: Մարգարացին աչքերը կարմրած ու չռած, բերանը փրփուր, վագրի նման անխնայ հարուածներ կուտար: Վերջապէս կրցանք ազատել այդ երկու ողորմելի կարմրուկները:

Յաջորդ առտու ձերբակալուածներու շարքին մէջ մտած էին մեր ուսուցիչն ու ուսուցչուհին: Տխուր, խեղճացած, ողորմելի վիճակ մը ունէին: Անոնց թախծոտ եւ աղերսարկու ակնարկները բոլորիս արգահատանքէ աւելի զզուանք կը պատճառէին:

Մեր զօրամասը իր պարտականութիւնը լրացուցած էր: Քաղաք վերադարձանք, մեզի հետ բերինք 20է աւելի գերիներ, որոնց քով գտնուած էին շատ կասկածելի թռուցիկներ, թերթեր, նամակներ: Բոլշեւիկեան զօրաւոր ցանց մը կար Ալէքսանդրապոլի հայ գիւղերուն մէջ: Գերիները այդ օրը յանձնեցինք քաղաքի ոստիկանութեան:

Մեր զօրամասը Իգտիր վերադառնալու պատրաս -

տուժեան մէջ էր, երբ չարագուշակ լուր մը եւս եկաւ թէ Կարսը եւ Սարիղամիշը ապստամբած են: Մեր զօրամասը այդ կողմերը ղրկելու պէտք չտեսնուեցաւ, միայն Սեպուհ իր սպայակոյտով, զրահապատ գնացքով կ'ուղէր անցնիլ Կարս, ապա Սարիղամիշ:

Երկու գնացքներ կայարանի գիծերուն վրայ կազմ ու պատրաստ կը սպասէին: Գնացքներէն մէկը մեր զօրագունդը Իգտիր պիտի տանէր, երկրորդը՝ որուն մէջ Հպարտ կանգնած էր զրահապատը պիտի մեկնէր Կարս: Դէպի Կարս գնացքի մէկ վակոնին մէջ տեղաւորուած էր իմ Գ. վաշտը, իբրեւ պահակախումբ:

Իմ զօրագունդէս կը բաժնուէի անորոշ ժամանակով եւ կ'ընկերանայի Սեպուհի զրահապատ գնացքին, որ կը դիմէր ապստամբութեան շրջանները:

Երկու գնացքները իրենց վերջին սուլոցները տուին, մէկը միւսէն քանի մը վայրկեան յետոյ, կայարանէն դուրս ելան: Վաշտս կ'ենթարկուէր զրահպատի հրամանատար փոխ-գնդապետ Գ. Սիւրմէնեանի հրամանին:

Մեր գնացքը Կարսի կայարանին մէջ կանգ առաւ: Ապստամբութիւնը զսպուած էր:

Նոր հրաման մը.— Գնացքը կէս ժամ վերջ սրընթաց Սարիղամիշի ուղղութիւնը բռնեց:

Սարիղամիշի ապստամբութիւնն ալ զսպուած էր, տեղլին յաղթական եւ հաւատարիմ զօրագունդը կայարան եկած էր դիմաւորելու զրահապատը եւ Սեպուհը: Զինուորական նուագախումբը «Մեր հայրենիք»ը կ'երգէր, ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ բռնած էր ամբողջ կայարանը: Քաղցր ժպիտ մը կը թրթռար բոլորին երեսին վրայ: Դուրս կ'ելլեմ առանձինն ու կը մտնեմ խուռն եւ հետաքրքիր բազմութեան մէջ: Այս առիթով

կ՚այցելեմ քաղաքին մէջ գտնուած հայրենակիցներուս եւ ծանօթներուս, որոնք Մեծ Եղեռնէն վերջը եկած, հաստատուած էին հոս: Առաջին անգամ է որ զանոնք տեսնելու բախտը պիտի ունենայի եւ անոնցմէ պիտի առնէի հայրենիքի եւ սիրելիներուս կարօտը: Տեսայ շատերը, որոնցմէ բաժնուած էի 6 — 7 տարի առաջ: Մեր հանդիպումը շատ սրտաճմլիկ ու տխուր էր: Բոլոր անցեալի արիւնոտ յիշատակները մեր մէջ արթնցան: Մենք իրարու շատ բան ունէինք պատմելու, այնքան շատ որ չէինք կրնար որոշ ուղղութիւն մը տալ մեր խօսակցութեան: Հատ ու կտոր հարցումներ, նոյնպէս կիսկատար պատասխաններ ու տեղեկութիւններ հազիւ կրցանք փոխանակել: Միջոցը կարճ էր, շուտով պիտի վերադառնայի զրահապատ, սակայն այդ կարճ ժամանակին մէջ վայելեցի հայրենակիցներուս սրտալից հիւրասիրութիւնը:

Սարիղամիշի ապստամբութիւնը բաւական մեծ եւ աւելի ծաւալուն եղած էր: Գնդ. Միրիմանովի Դ. գունդը իր հերոսական խոյանքով կրցած էր զսպել զայն: Ապստամբները՝ հասարակ եւ բեռնատար վակոններէն շինած էին զրահապատ վակոններ եւ անոնց մէջ զետեղած էին գնդացիրներ եւ փոքրիկ թնդանօթներ:

Ժամանակ չէին ունեցած լրացնելու:

Մեր գնացքը վերադառնալու հրաման ստացաւ: Ինձ յանձնուած էին մօտ 30 գերիներ, որոնք ապստամբութեան առեն իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերած էին — ընդհանրապէս երկաթուղիի ծառայողներ — Հայ, Ռուս եւ քանի մը հատ ալ Վրացի: Գերիները յանձնեցինք Կարսի ոստիկանութեան եւ յաջորդ առաւօտուն հասանք Ալեքսանդրապոլ:

Կէս գիշեր էր․ հանգիստ քուն մը ունեցայ գնացքին մէջ: Իզուր պիտի վերադառնայի զօրամասիս միանալու համար: Կ՚արթննամ, դուրսը խաւար գիշեր է, պատուհաններէն կը դիտեմ արագ արագ անցնող շէնքերու լուսամուտներէն երեւցող աղօտ լոյսերը: Մեր գնացքը յանկարծ մտաւ Ջաջուռի փապուղին: Զարմանքս ու շուարումս մեծ եղան: Դէպի Էջմիածին երթալիք ճամբուն վրայ փապուղի չկար- ինչո՞ւ Ջաջուռի ուղղութեամբ կ՚երթանք: Անհասկնալի ու տարօրինակ էր: Անմիջապէս գրահապատի հրամանատարին խուցը գացի եւ արթնցուցի զայն: Գալուստ քնաթաթախ աչքերով, քաղցըր ու հեղնական ժպիտով ինծի նայեցաւ․

— Ո՞ւր կ՚երթանք, հարցուցի:

— Ղարաքիլիսէ:

— Ինչո՞ւ:

— Կէս գիշերին զօրավար Սեպուհէն հրաման եկաւ, Դիլիջանը ապստամբած է: Ազրբէջանի բոլշեւիկները ներս մտած են, գրաւած են Դիլիջանը եւ կը քալեն Ղարաքիլիսէի վրայ, մեր ուժերը կեդրոնացած են Ղարաքիլիսէ: Սեպուհը կ՚երթայ վարելու կռիւը: Քու վաշտդ ալ հետը առաւ:

Ղարաքիլիսէն մեծ եռուզեռի մէջ էր, շրջակայ վայրերէն գունդ գունդ կամաւորներ փութացած էին քաղաք: Կար երկու կանոնաւոր գումարտակ․ երկու ծանր թնդանօթ, քանի մը գնդացիրներ: Այս ամէնուն կը միանար իմ 60նոց վաշտը:

Դէպի Դիլիջան յառաջխաղացումը սկսաւ, յառաջապահի պարտականութիւնը յանձնուեցաւ իմ վաշտին, որու ետեւէն կը յառաջանային կամաւորական խումբերը, կանոնաւոր գումարտակները եւ ապա թնդանօթնե-

րը: Բոլորս այն համոզումը ունէինք թէ կռիւը տեղի պիտի ունենայ Պօղի գիւղին մօտերը: Ոչ մէկ ընդհարում պատահեցաւ, ոչ մէկ թշնամի ուժ կրցանք տեսնել մեր դէմ: Անարգել ու ազատ, գիշերով մտանք Դիլիջան: Քաղաքը խաղաղ ու հանդարտ վիճակ մը ունէր:

Իսկապէս Ագրբէջանի սահմանէն փոքրաթիւ մեծամասնական ուժ մը, գլխաւորութեամբ քանի մը Հայերու անարգել մտած են Հայաստանի սահմանէն ներս, Ղազախի, Շամշատինի շրջանը: Այդ շրջանի բոլշեւիկամիտ Հայերը միանալով անոնց գրաւած են Դիլիջանը, այս առիթով ոտքի կանգնած են Միխայէլովկայի Մալականները եւ Գարագոյունլու ձորի 10էն աւելի թաթար գիւղերու բնակչութիւնը: Դիլիջանը հազիւ քանի մը ժամ մնացած է ապստամբներուն ձեռքը:

Միխայլովկա եւ Չէմպէրէկ գիւղերուն մէջ գտնուող Հայկական Զ. գունդէն ազատուող եւ Դիլիջան ապաստանող սպաները եւ զինուորները միացած տեղական ժողովրդական ուժին՝ թշնամին դիւրաւ քաղաքէն դուրս շպրտած են: Դաւադիրները նահանջի ճամբան բռնած են երբ կը լսեն որ Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիղամիշի ապստամբութիւններն ալ զսպուած են: Զ. գունդի մեծ մասը իրենց գնդացիրներով եւ թնդանօթներով գերի մնացած էր Միխայէլովկայի Մալականներուն ձեռքը, նոյնպէս անոնց գերի մնացած էին Չէմպէրէկ հայ գիւղի մեծերը եւ գրեթէ ամբողջ գիւղը:

Նահանջող մեծամասնականները Իջեւանի, Ղազախի, ուղղութեամբ քաշուելով սահմանը կ'անցնին Ագստաֆայի վրայով: Յաջորդ առաւօտուն մեր զօրամասերը սկսան շարժիլ Զարխէչ գիւղին ուղղութեամբ:

Հրամանատար Սեպուհ կարգադրեց որ 8րդ գունդի

ՂԱԶԱԽԻ ՌԱԶՄԱԲԵՄ

իմ վաշտը մնայ Դիլիջան, քաղաքին պահպանութեան եւ ներքին անդորրութեան համար :

Յառաջացող մեր զօրամասերը Զարխէչ գիւղէն 3—4 վերստ հեռու երկու թեւի բաժնուելով առաջ կ'երթան, աջ թեւը Զէմպէրէկի եւ Միխայլովկայի ուղղութեամբ, ձախը Իջեւանի: Վերջին թեւը անարգել, ազատ կ'անցնի Իջեւանը, դէպի Ղազախ եւ մինչեւ սահմանը հասնելով կը կանգնի: Առաջին թեւը կռիւի կը բռնուի: Գարագոյունլու ձորին թրքութիւնը եւ այդ շրջանի Մալականները փակած էին այդ հսկայական կիրճին բերանը: Ձորը կ'երկարի մինչեւ Զէմպէրէկ հայ գիւղը եւ կազմուած է հսկայական եւ անտառոտ լեռներէ, մթին ու խոր անտառներ: Ձորին կեդրոնէն հոսող ջուրին ուղղութեամբ կ'երկարի ճանապարհը, որ կ'անցնի դէպի Գանձակի շրջանը : Ձորին երկարութիւնը գրեթէ տասը վերստ է եւ այս տարածութեան վրայ նստած են 10—12 թաթար հարուստ գիւղեր :

Այս ապստամբ շրջանը մօտ մէկ ամիս զէն ի ձեռին կռուեցաւ մեր ուժերուն դէմ, քայլ մը նոյնիսկ չզիջելով մեզի: Թշնամին ամրացած էր լեռներու ապառաժներուն ետեւ եւ մութ անտառներուն մէջ, անյայտ ու թաքնուած կրակ կը թափէր մեր ուժերուն վրայ, որոնք բաց ճամբէն միայն կրնային յառաջանալ կամ կ'ուզէին բլուրները եւ անտառները բարձրանալ :

Գարագոյունլու ձորը այլեւս դարձած էր հայկական Տարտանէլը, ինչպէս Տարտանէլի նմանութիւնն ու ամրութիւնն ունէր: Մերիններու զոհերը շատ ու շատ եղան: Հակառակ այս զոհողութիւններուն՝ արդիւնքը ոչինչ էր, մեր զօրամասերը միեւնոյն կէտին վրայ կանգնած մնացած էին:

Ճակատի հրամանատարը՝ Սեպուհ, տեսնելով որ տեղական ուժերով անկարող պիտի ըլլայ այդ անցքը բանալ, հեռագրով պահանջեց 8րդ գունդը կամ անոր մէկ գումարտակը: Սոյն գունդի երկրորդ գումար-տակը յաղթական Դիլիջան մտաւ: Իմ զօրամասս կը գտնէի, ուրախութիւնս ու հպարտութիւնս անսահման էր, վաշտիս մնացած զինուորները եւ սպաները միա-ցին եկած էին, մեր ուժը կը հասնէր 5 վաշտի, մօտ վեց հարիւր սուին, երկու գնդացիր, 50 ձիաւորներ :

Յաջորդ առաւօտուն, յունիսի առտու մը, դէպի Գարադոյունլու ձորը շարժեցանք այն յոյսով թէ կամ մեր զօրամասը պիտի փճանայ այդ մթին ձորերուն ու անտառներուն մէջ եւ կամ յաղթելով պիտի կրնանք ա-զատել հայ գերի գիւղերը եւ զինուորները: Դէպի ստոյգ մահը կ՚երթայինք: Մեր զօրամասին կը հրամայէր Վա-նի Կարճկանցի Մուրատ Տիկոյեանը, նախկին ֆէտայի խմբապետ մը, երիտասարդ, վառվռուն եւ յանդուգն մէկը :

Իր քով ունէր իբրեւ համհարզ ռուսահայ կարող սպայ մը: Մեր զօրամասին միացած էր զրահապատի հրամանատար եւ Սեպուհի սպաներէն Գ. Սիւրմէնեա-նը՝ իբրեւ ռազմագէտ խորհրդական :

Խմբապետ Մուրատի գումարտակապետութեան անցնիլը մեզի համար (սպաներուս) բաւական անախորժ եւ քիչ մըն ալ անտանելի էր: Լուռ քրթմնջիւն մը, դըժ-գոհութիւն մը կար մեր մէջ: Ֆէտայիխմբապետի մը են-թարկուիլը մեզի համար բաւական նուաստացուցիչ էր: Բայց ի վերջոյ կռիւներու ընթացքին մեր արհամար-հանքը փոխուեցաւ տաք համակրանքի մը: Մուրատ ա-մէնուս սիրելի եւ պաշտելի հրամանատարը դարձաւ:

Բարձր կրթութիւն, հմտութիւն չունէր, բայց ունէր ռազմական տաղանդ եւ անգնահատելի խիզախութիւն ։ Յեղափոխական ու հրոսակային կռիւները զինքը աւելի լաւ թրծած, դաստիարակած էին ։

Արեւուն վերջին ցոլքերուն հետ, վերջ կը գտնէր մեր յառաջխաղացումը։ Անցքի բերանին մօտեցանք ; մեր դէմ կը ցցուէին ամեհի լեռներն ու բլուրները, խոր անտառները մթին ու խոր։ Ճանապարհը օձապտոյտ կը մտնէր այդ լեռներու ծոցին մէջ ու կը կորսուէր։ Անտեսանելի թշնամին թառած էր բարձր, թաղուած անտառներու խորութեան մէջ ։

Գիշերային դիրքերը բռնեցինք, յարձակումը առաւօտեան կատարելու համար։ Մեր դէմ երկու լեռնաշըղթաներ կանգնած էին զուգահեռ եւ այս երկու լեռնաշըղթաներու կեդրոնէն կ՚անցնէր ճանապարհը։ Երկու վաշտեր յառաջանալով գիշերային պահակախումբեր հաստատեցին, ձախ կողմի պահակավաշտը իմս էր։ Աջ լեռնաշղթան Շահդաղն է, որ կ՚երկարի Դիլիջանի կռնակէն մինչեւ լեռնային Գանձակի սահմանը, որուն աջ լանջերուն տակ տարածուած է Սեւանայ լիճը։ Ձախ լեռնաշղթան Մրղուզ լեռներու կոյտն է։ Այդ գիշեր երեք ուղղութեամբ խուզարկու խումբեր ելած էին, որոնք մթութենէն օգտուելով խորացած էին անտառին կեդրոնները, թշնամիին դիրքերը ճշդելու եւ թէ անոր մէջ խուճապ ձգելու համար։ Բոլոր զօրամասերը անձկութեամբ խուզարկու խումբերու վերադարձին եւ անոնց նպաստաւոր, աննպաստ տեղեկութիւններուն կը սպասէին ։

Կէս գիշերին իմ բլուրի ուղղութեամբ յառաջացող խուզարկու խումբը երկու անծանօթ մարդոց հետ վե-

րադարձաւ իմ մօտ: Երկու հայ զինուորներ էին որոնք Չէմպէրէկ գիւղէն լեռնային ճանապարհով եկած էին, նամակ մը ունէին ճակատի հրամանատարին ուղղուած: Անմիջապէս առաջնորդել տուի Թիկունք: Անոնք բերանացի յայտնեցին թէ թշնամին երէկուընէ սկսեալ խուճապահար կը նահանջէ իր դիրքերէն, իր հետ տանելով բոլոր Թաթար բնակչութիւնը, իր շարժական հարստութեամբ:

Մեզի համար կը մնար որքան կարելի է աճապարել, հետապնդել թշնամին որ անկարող ըլլայ տեղ մը ամրանալ կամ Ազրբէջանի սահմանը անցնիլ :

Առաւօտեան մեր ամբողջ զօրամասը ցնծութեան մէջ էր, երեկոյեան մռայլ դէմքերը ծիծաղկոտ դարձած էին: Շարժման հրաման տրուեցաւ: Արշակի ձիաւոր խումբը ճանապարհի վրայէն թռչունի պէս սլացաւ: Թշնամին իսկապէս նահանջած էր, տասնեակ շէն ու հարուստ գիւղեր թափուր ու ամայի դարձած էին, միայն շուներու փախկոտ հաջոցները կ'արձագանգէին ձորին մէջ: Մենք կ'աճապարէինք շուտ անցնիլ երկար ձորը եւ ելնել բաց տափարակը, ուր կը գտնուէին երկու հայ գիւղերը եւ Միխայլովկա՝ մալական գիւղը: Թաթարական գիւղերը տխուր, անփառունակ տեսք ունէին: Նահանջող թշնամիէն հետք չէր երեւար, իր հետ տարած էր բոլոր հարստութիւնը, անասունները, կառքերը եւ տնական կահկարասիները :

Երեկոյեան մենք մտանք Ա. Չէմպէրէկ գիւղը,— ամբողջ հայ. 70 — 80 տուն: Անոնք մեզ շատ սիրալիր ընդունեցին: Երբ մենք նահանջող թշնամիի մասին տեղեկութիւն կ'ուզէինք, անոնք մեզի ցոյց տուին 3 — 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ Շահտաղ լերան ամենա -

բարձր գագաթներուն վրայ թառած թշնամին: Իսկապէս սեւ ամպ մը պոկուելով երկինքէն բռնած էր լերան ամբողջ գագաթը եւ կ'երկարէր աւելի հեռուն, բոլոր լեռնաշղթան բռնած էր: Թշնամիին մօտենալու համար մենք պէտք էր անցնէինք Բ. Ջէմպէրէկը եւ Միխայէլովկա գիւղերը: Գիշերով ճամբայ ելանք: Ամառնային պարզկայ գիշեր էր, մալական գիւղէն կ'անցնէինք: Հսկայական գիւղը կը քնանար. քնանալէ աւելի վախ ու սարսափի վայրկեաններ կ'անցընէր: Խստիւ հրահանգուած էր բոլոր զինուորներուն որ մալական գիւղացիներուն վնաս մը չպատահի: Անձայն, անշշուկ թողուցինք մալական գիւղը մեր ետեւը, անցանք առաջ: Մալականները շատ զարմացած էին որ զօրքը գիւղէն անցած եւ իրենցմով չէր հետաքրքրուած, երբ իրենք օրեր առաջ ապստամբ վիճակի մէջ կը գտնուէին: Միայն լուր տրուեցաւ մալական գիւղին որ ոչ ոք գիւղէն դուրս ելլէ այդ օրը: Մենք կ'ուզէինք որ թշնամին գիշերային մեր շարժումը չնկատէ եւ չգիտնայ թէ մեր յարձակումը որ կողմէն տեղի պիտի ունենայ: Առաւօտեան արեւը հայելիի նման մեր աչքերուն առջեւ պարզեց ամբողջ համայնապատկերը: Շահ Տաղը ցցուած էր մեր առջեւ հսկայի մը պէս եւ բարձր գագաթներուն վրայ տեղ տեղ ձիւնը ջինջ հայելիի նման կը փայլէր արեւի ճառագայթներուն տակ:

Թշնամին օձի նման կը սողար լերան բարձրութիւններուն վրայ, մերթ դէպի աջ, մերթ դէպի ձախ: Լուր առինք, որ թշնամին փախչելու եւ սահմանը անցնելու կը պատրաստուի: Լերան անմիջական ստորոտը պահուած էինք:

Զ. գունդէն հոս կը գտնուէին քանի մը սպաներ, քանի մը զինուոր, եւ երկու ծանր հրետանի:

Զինուորական խորհուրդ գումարուեցաւ:

Զ. գունդի սպաները յարձակումը աննպատակայարմար կը համարէին, նկատի առնելով որ հսկայ լեռը եւ թշնամիին բարձր եւ անառիկ դիրքերը մեծ զոհերու պատճառ պիտի դառնան եւ երկրորդ որ թշնամին արդէն փախուստի ճամբան բռնած կ'ուզէ Հայաստանի սահմանէն հեռանալ: Անոնք կը բաւականանային քանի մը թնդանօթի ռումբով փախուստը փութացնել: Մուրատ եւ Գ. Սիւրմէնեան հակառակը կը պնդէին.— «Պէտք է ամէն գնով յարձակիլ եւ գրաւել լեռը, որպէսզի թշնամին աժան կերպով սահմանը չանցնի»: Ապագայ անյաջողութեան պատասխանատուութիւնը ձգելով մեր զօրամասին վրայ, յարձակման տեսակէտը ընդունուեցաւ: Յարձակողը մենք պիտի ըլլայինք, թնդանօթները իրենց կեցած տեղէն լեռը պիտի ռմբակոծէին: Զ. գունդի զինուորները թիկունքը եւ մեր ձախ թեւը պիտի պաշտպանէին մալականներու յարձակումէն, այն ատեն երբ մենք անյաջողութեան մատնուելով նահանջէինք: Մալականները կռուի ելքին կը սպասէին: Մեր անյաջողութեան պարագային անոնք մեզ պիտի խփէին մեր թիկունքէն:

Յարձակման հրամանը տրուեցաւ:

Զօրասիւները սողոսկեցան հսկայ լեռն ի վեր զանազան ուղղութեամբ: Մէկ երկու ժամէն մեր վերելքը կասեցաւ: Սկսած էր կռիւը: Թնդանօթները գործի անցան: Շահտաղի կռիւը մեր գունդին ամէնէն հերոսական կռիւն էր: Արեւը զէնիթին հասած էր, լերան ամենաբար-

ձոր գագաթին վրայ մեր գնդացիրները կը կափկափէին։ Լեռը ամբողջութեամբ գրաւուած էր։

Տեսարանը սրտաճմլիկ ու բանաստեղծական էր։ Շահտաղի սարահարթին վրայ կային հազարաւոր սեւ վրաններ, հազարաւոր բեռնաբարձ սայլեր լծկան ձիերով, եզներով, հազարաւոր եղջերաւոր անասուններ եւ ոչխարներ։ Թշնամին այս ամէնը ձգած խուճապահար փախուստ կուտար դէպի Ազրբէջան՝ Գանձակի ուղղութեամբ։ Վայնասունը, աղիողորմ ճիչերը լերան խորութեան մէջ դժոխային արձագանգ մը ստեղծած էին։ Շահտաղ սարահարթին վրայէն դիտողի մը աչքին առջեւ զմայլելի տեսարան մը կը պարզուէր, լեռնային Գանձակը փռուած էր մեր ձախ ուղղութեամբ։ Մեր առջեւն էր Սեւանայ լիճը, որ կը ծփծփար արեւու ճառագայթներուն տակ։ Լեռնէն հեռացող ճերմակ բամպակ մշուշը նազանքով երբեմն վար կ'իջնէր եւ կը ծածկէր լիճին մէկ մասը, պահ մը յետոյ կ'անհետանար։ Հեռո՛ւն, շատ հեռուն, կ'ուրուագծուէր Արարատի հսկայ գագաթը, ամպերու թագ մը իր գլխուն, քիչ անդին Արագածը։

Յաղթական մեր զօրամասը լերան բարձրութեան վրայ թշնամիին վրաններուն տակ կուշտ ու կուռ վայելեց անոնց ձգած իւղը, պանիրը, մեղրն ու զանազան բարիքները։ Խորովածի հոտը մթնոլորտը լեցուցած էր։

— Տղե՛րք, վայելեցէք այս բարիքը, հէլալ ըլլայ ձեզի, ձայն կուտար հրամանատարը, կանգնելով ամէն մէկ վրանի առջեւ, ուր տեղաւորուած էին զինուորները համաձայն իրենց քմայքին։ Զ. գունդի սպաները շնորհաւորեցին մեզ մեր յաղթանակի առթիւ.— «Յոյս չունէինք թէ պիտի կարողանաք լեռը բարձրանալ թըշ-

նամիին կրակին տակ, բայց հիացանք երբ կը տեսնէինք թէ ինչպէս օձերու պէս սողալով վեր կը բարձրանա-յիք: Դուք լեռնային ժողովուրդ եղած էք, լեռ բարձրա-նալ լաւ գիտէք», կ'ըսէին անոնք :

Մեր զօրամասը հինգ օր մնաց Շահ Տաղի բար-ձունքներուն վրայ, վայելելով թշնամիներու ձգած ան-հատնում ուտելիքը: Դիլիջանէն եկած պաշտօնեաները մեր զինուորներուն օժանդակութեամբ հաւաքեցին լք-ուած հարստութիւնը եւ փոխադրեցին Երեւան: Անա-սուններ, գորգեր, անկողին, կառք, խաղ եւն.: Մեր գունդի պարենաւորման համար տրուեցաւ մօտ 300 եղ-ջերաւոր անասուն :

ՂԱԶԱԽԻ ԿՌԻՒԸ

Նոր հրաման մը.—

« Ղազախ եւ Տամշատին ազատագրուած են. 3րդ գունդի զօրամասը իր դիրքերը թողլով 6րդ գունդին, թող շարժի դէպի Քարվանսարայ...»:

Ետ պիտի դառնայինք մինչեւ Զարխէչ գիւղը, անկէ պիտի շարունակէինք մեր յառաջխաղացումը դէպի Իջե-ւան: Ես զօրամասէս պիտի բաժնուէի, հրաման տըր-ուած էր ինձ մեր գունդի անասունները եւ կառավարու-թեան անունին հաւաքուած գորգերը տանիլ Երեւան եւ Իգտիր: Վաշտիս հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ ենթասպայ Տ. Կարապետեանին: Հարկ եղած հրահանգ-ները առնելով իրարմէ բաժնուեցանք: Ընկերներէս եւ զօրամասէս բաժանումս շատ տխուր եղաւ: Գէշ նախա-

զգացում մը ունէի եւ միեւնոյն ատեն ուրախ էի որ քանի մը օրով Թիկունք կը դառնայի հանգստանալու համար եւ Երեւանը գոնէ այս կերպով լաւ մը կրնայի տեսնել :

Երրորդ օրը Քանաքեռ գիւղի այգիներուն մէջ կը գտնուէինք, գոյքերու, անասուններու տեղաւորումով զբաղած էինք: Գոյքերը յանձնեցի Երեւանի հրամանատարութեան եւ անասունները Իգտիր պիտի տանէի, մեր գունդին կեդրոնը :

Ստիպուած երկու օր մնացի Քանաքեռի պարտէզներուն մէջ: Երեւան - Էջմիածին - Մարգարա - Իգտիր խճուղին փակուած էր: Կառավարութիւնը վճռապէս որոշած էր մաքրել Զանգիպասարի շրջանը ապստամբ Թաթար գիւղացիներէն: Նոր կռիւի մը դաշտը աչքիս առջեւ էր :

Վերջապէս հասայ Իգտիր, սակայն սեւ լուր մը շրջան կ'ընէ զօրամասի մէջ :

Գնդ. Տ. Բաղտասարեան Թախծոտ եւ արցունքոտ աչքերով նստած կը խոկար, ընկճուած էր, բոլոր սպաները եւ զինուորները վշտահար երեւոյթ մը ունէին : Մեր գունդի Բ. գումարտակը բնաջնջուած էր Ղազախի եւ Շամշատինի կռիւներուն մէջ: Գումարտակապետ Մուրատ Տիլոյեան ճակատէն զարնուելով անմիջապէս կը մեռնի, նոյնպէս կը մեռնին շատ սպաներ, զինուորներ եւ շատերն ալ գերի կ'իյնան: Մնացած ուժը ճեղքելով գագաթներէն, անդնդախոր ձորերէն, անտառներէն գիշերով կուգայ Միխայլովկա, Զ. գունդին կեդրոնը :

Ահա կռիւի մանրամասնութիւնները .—

Ղազախի եւ Շամշատինի ապստամբութիւնը կը ղեկավարէին Բագուէն հայ կարմիր զինուորներ, որոնք ի-

րենց հետ բերած էին գնդացիրներ եւ Ագրբէջանեան կանոնաւոր զինուորներ :

Մուրատի գումարտակը, Իջեւան հասնելէն վերջը, անմիջապէս կը յառաջանայ դէպի ապստամբ գիւղերը : Մօտ 5 — 10 գիւղեր հպատակութիւն յայտնելով աղ ու հացով կը դիմաւորեն զօրամասը: Գումարտակը թեթեւ ընդհարումի կը բռնուի ապստամբներու հետ, որոնք խուճապահար կը նահանջեն դէպի սահմանը, կ'ամրանան խոր անտառի մը մէջ եւ կ'ընդունին կռիւը: Մեր զօրամասը իր ետեւը կը թողու նախապէս ապստամբած եւ այժմ խաղաղած շատ մը հայ գիւղեր, ուր կը թողուին զօրամասին ուտելիքի, ռազմամթերքի սայլերը, հիւանդները եւ վիրաւորները: Յաջորդ առաւօտուն կռիւը կը տաքնայ, երկու կողմէն ալ Հայեր անխնայ կը կռուին :

Մեր զօրամասը յանկարծ իր թիկունքէն եւ կողերէն ուժգին հարուածներ կ'ընդունի· Թիկունքի հայ գիւղերը ոտքի կանգնած կ'օղակեն մեր զօրամասը: Պաշարուածները օրհասական կռիւի կը սկսին: Մուրատ, տեսնելով հայ գիւղացիներուն դաւաճանութիւնը, վերջին հրամանը կուտայ,— ճեղքել թիկունքը եւ նահանջել : Դաւաճան գնդակ մը ծակած էր անոր ճակատը: Մահը վայրկենական եղած էր: Մերինները կը շարունակեն կռիւը չորս ճակատի վրայ: Գիշերը վրայ կուգայ, մթութիւնը ամէն ինչ աչքը կը ծածկէ, ողջ մնացողները կը բռնեն Միխայլովկա գիւղի ուղղութիւնը, կը նահանջեն լեռնային տեղերէն: Թիկունքի հիւանդ, վիրաւոր զինուորները չարաչար կը սպաննուին տեղացիներու կողմէ եւ քանի մը սպաներ ու զինուորներ գերի կը տարուին Բաքու: Ձեռք անցած գերիներէն ոմանք որ Թրքա-

ՄՈՒՐԱՏ ՏԻԼՕՅԵԱՆ (Սաքօ)

հայեր էին, տեղն ու տեղը կը սպաննուին, իսկ ռուսա-հայերը գերի կը տարուին :

Մուրատի գլուխը 3 — 4 օր կռուի դաշտին վրայ մը-նաց, մինչեւ որ Դիլիճանէն նոր զօրամասեր կրցան ազա-տել զայն քայքայուած եւ հոտած վիճակի մէջ: Մու-րատի թաղումը Երեւանի մէջ խիստ փառաւոր կերպով տեղի ունեցաւ: Բոլոր Վասպուրականցիներն ու Երե-ւանցիները անոր դագաղին ետեւն էին:

Յաղթուած, քայքայուած զօրամասին նոր հրա-մանատար նշանակուեցաւ Վանեցի Ասլանը, յայտնի խմ-բապետ մը: Զինուորական հմտութիւն չունէր մեր հաս-կացողութեան պէս, բայց փորձառութեամբ շատ ու շատ բաներ գիտէր կռուի արուեստէն, աւէլ զատ խիզախ ու յանդուգն էր: Ինծի ալ հրաման տրուեցաւ անմիջապէս միանալ անոր՝ զօրամասին գլուխը գտնուելու համար : Սրարշաւ կառք մը դէպի Միխայէլովկա կը տանէր: Մը-ռայլ ու տխուր էր Ասլանը. Մուրատի աղետաւոր մահը խորապէս խոցած էր իր հոգին: Ես ալ տխուր էի: Բա-ժանման վայրկեանիս կինս դառն արցունքներով պըլ-լուած էր ոտքերուս աղերսելով .

— Մի մի՛ երթար, դուն կ'երթաս Մուրատը աչքիդ առջեւ բեր, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, ո՞վ հոգ պիտի տանի մեզի: Բաւական է: Մէկ տարիէ ի վեր կռ-ուի ճակատն ես:

Այսպէս չարունակ կ'աղերսէր, կուլար եւ կ'աշխա-տէր համոզել զիս որ չերթամ ռազմաճակատ: Կնոջմէս բաժանման տխուր տպաւորութեան տակ Ասլանի կող-քին համակ մտածում դարձած էի: Աւելի շատ դառնա-ցած էի այն պարագաներէն որ, կինս ու քոյրս շատ թշուառ կ'ապրէին Երեւանի մէջ, գրեթէ կուշտ չոր ու

ցամաք հաց չէին կրնար ունենալ: Երկու հացարաժին ունէին երկուքով, ուրիշ ոչինչ: Ինծի տրուած ամսականը հազիւ առօրեայ պէտքերուս կը բաւէր: Քաղաքին մէջ շատ մը պաշտօնեաներ որոնց հարեւանութիւնը կը վայելէինք — կ'ապրէին շատ ճոխ: Կինս շարունակ տեսած ըլլալով այս կողմի անարդարութիւնը, զիս կը կշտամբէր շարունակ նամակներով.

— « Դուն շարունակ կռուի դաշտն ես, այս մարդիկը հոս քաղաքին մէջ հանգիստ ու ապահով ձեզմէ եւ ձեր ընտանիքներէն քառապատիկ լաւ կ'ապրին. առատ առատ պաշար, շաքար, քաքաօ, միս եւ զանազան իրեղէններ կը ստանան :

Այս պարագաները կը հաստատուէին զօրաւոր փաստերով: Սակայն այս ամէնը ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցան իմ վրայ : Լուռ ու մունջ տարի այդ բոլոր զրկանքները, ծառայեցի հայրենիքիս պարտաճանաչ գիտակցութեամբ :

Ասլանի հետ նոր կը ծանօթանայինք. Մուրատի լաւկեցութիւնը եւ հպարտ կեցուածքը չունէր : Մուրատ Տիլոյեանը հակառակ իր երիտասարդ հասակին, սակաւախօս, պատկառազդու էր: Ասլան շատ կը խօսէր, բոլոր պատմածը եւ խօսածը իր կեանքէն եւ իր մղած եւ անպատճառ յաղթական դուրս ելած կռիւներէն էր: Ասլան ուժեղ Դաշնակցական էր, բայց դժգոհ էր բոլոր Դաշնակցականներէն, բոլորէն — մեծէն ու փոքրէն: Դժգոհ էր եւ այդ ուղղութեամբ ալ անխնայ կ'արտայայտուէր ու հակառակ ասոր չէր ուզեր որ անոնց մէկուն վրայ չիւղ մը իյնար: Վա՛յ էր եկեր այն հակառակորդին որ Դաշնակցութեան հասցէին աննըպաստ բան մը ըսէր :

Ասլանի խօսակցութեան շեշտը, ձեւը, բառերու առոգանութիւնը ինծ շատ դիւրեկան եկած էին: Կ՚ըսէր ·

— « Տը լա՛օ, Օխանէս, տօ լաօ, խա X հրամանատար սրխկայ ա, սրխկայ ... Կռուին Թուրքեր մեր բոլոր առած էին (շրջապատած) զինչ տեսնեմ մեր հրամանատար կուլայ: Մօտեցայ, Պ. X. ըսի, դուն ընա զիմ չատըր հանգիստ կաց, ես հիմակ թշնամին կը յաղթեմ: Բոլոր աֆիցէրներ (սպայ) իմ մօտ կանչեցի, բրիկազ (հրաման տուի) Ա. ռօթ (վաշտ) աջ, Բ. ռօթ ձախ, Գ. ռօթ մէջտեղ, Դ. ռօթ զապաս (պահեստ) ու այսպէսով թշնամին փախցուցի,

Ասլան Մուրատի մասին խոր յարգանքով կը խօսէր ·

— «Մուրատ լաւ տղայ ա, հերոս ա հերոս »:

Իսկապէս Մուրատ քաջ ու կտրիճ էր: Ես զինքը տեսայ Շահտաղի կռուին, տեսայ թէ ինչպէս դիրքէ դիրք կը թռչէր, կը խրախուսէր տղաքը եւ թշնամիի շարժումները աչքէ չէր վրիպեցներ: Մուրատ Ղազախի կռուին զոհ գնաց իր բացարձակ յանդգնութեան հետեւանքով: Շարունակ ոտքի կանգնած, դիտակը ձեռքը, թշնամի զօրքին շարժումները կը դիտէ եղեր, շատ ըզգուշացուցած են զինքը թէ «ոտքի կը մնար, պառկէ կեն.» մտիկ չէր ըներ եւ օր մը ճակատէն գնդակ մը առնելով կը սպաննուէր :

Մխայէլովկայի մեր զումարտակը գտանք խեղճ ու արգահատելի վիճակի մը մէջ, սպաներէն շատեր չկային, զինուորներու կէսը հազիւ մնացած էր: Նոր դասաւորում, նոր կարգադրութիւն: Առանձնապէս իմ Գ. վաշտը շատ տուժած էր, կրտսեր սպաներէս Սաշա,

Էրիտասարդ սպայ մը բնիկ Երեւանցի, մեր վաշտի տասը զինուորներուն հետ գերի մնացած էր: Հարիւր քան զինուորէն վաթսունը մնացած էր ...

ՇԱՀ ՏԱՂԻ ՃԱԿԱՏԸ

Զ. գունդը ամփոփուած էր, որուն յանձնուած Շահ-Տաղի ճակատը կազդուրուած ու հանգստացած էր: Մեր գումարտակը այլ եւս ուղղակի կ'ենթարկուէր այս գունդին անմիջական հրամանատարութեան: Թէեւ մեր գումարտակը խիստ կարօտ էր հանգստութեան, բայց հրաման ստացաւ անցնիլ յառաջացած դիրքերը: Անարդարութիւն էր իսկապէս, բայց կարելի չէր բողոքել եւ մեր գումարտակապետը՝ Ասլանը անմիջապէս ընդունեց առաջաւոր դիրքի աջ ճակատի պաշտպանութիւնը՝ որ աւելի վտանգաւոր էր: Ճակատը այսպէս բաժնուած էր Շահ Տաղի գագաթը, լերան աջ կողմը, լճի եզերքը Տոր-ջին գիւղը եւ աւելի աջ եւ արեւելք Ձիլ մեկուսացած գիւղի դիրքերը տրուեցան մեր քայքայուած գումարտակին: Շահ Տաղի ձախը Նովօ Սարատովկա, Նովօ Ի-վանովկա գիւղերու ուղղութեամբ միայն մէկ դիրք մընաց Զ. գունդին :

Գարագոյունլու ձորի նահանջող Թրքական գիւղի բնակիչները որոնք անցած էին Ատրբէջանի սահմանը, անշուշտ չպիտի մարսէին այն դժբախտութիւնը որ կրած էին քանի մը օր առաջ: Որոշ լուրեր կուգային թէ, այդ գիւղի մարդիկը ուժ առած Բագուէն պիտի վերագրաւեն իրենց լքած գիւղերը :

Միխայլովկայի Մալականները չչմած ու խեղճացած էին։ Կառավարութիւնը Փիլիքալէս չպատժեց զանոնք, միայն դրամական մեծկակ գումար մը գանձեց։ Նոյնպէս անոնք պարտաւորուեցան տալ 300 եղջերաւոր անասուն։ Վերջին պայմանը՝ երկու ամիս պիտի կերակրէին գիւղին մէջ գտնուող զօրքը։ Մալական գիւղացիները շատ գէշ կարծիք ունէին Թրքահայերուս մասին, իբրեւ հետեւանք բոլշեւիկ Հայերու գիտումնաւոր փրոփականտին, — իբր թէ Թրքահայ զինուորները սարսափելի են, վայրենի են, երախայի միս կ'ուտեն, կին կը քաշեն եւ կը տանին, մարդ կը սպաննեն եւն.։ Մալականներու այս կարծիքը բոլորովին փոխուեցաւ։ Անոնք տեսան որ Թրքահայ սպաները եւ զինուորները աւելի լաւ, աւելի քաղաքավարի կը վարուին իրենց հետ։

Իմ տանտէր Մալականը օր մը մօտենալով ինձ յայտնեց այս պարզական աւելցնելով. — «Ինչ որ ձեզ համար ըսուած է, հիմակ մենք հակառակը կը տեսնենք, դուք ալ դպրոց տեսած էք եղեր, դուք ալ քաղաքավարի մարդ եղած էք»։ Իսկապէս մեր զումարտակը մալական գիւղացիներուն հետ շատ լաւ կը վարուէր, անոնք մեզմէ շատ աւելի գոհ մնացին քան թէ Զ. գունդէն։

Մեր զումարտակը անցաւ գիւղերուն վրայ։

Իմ Գ. վաշտը հաստատուեցաւ Ջիլ Թրքաբնակ գիւղը, որ դատարկուած էր, ամայի գիւղ մը։ Սեւանը մեր մօտն էր եւ լճի հանդիպակաց կողմը կ'երեւային Նոր Պայազետը եւ իր շրջակայքի գիւղերը։ Ջիլը փոքրիկ տափարակի մը ստորոտը հովտի մը բերանը կը գտնըւէր։ Գիւղի Թիկունքին ցցուած էր ամեհի լեռը, 9100 քայլ բարձրութեամբ, այդ բարձունքին վրայ էր որ տարինք յունիս 10ի յաղթական կռիւը։ Իսկապէս փա-

խստական Թաթարները եկած հաստատուած էին լերան բարձրութիւններուն վրայ։ Անոնց կոնաձեւ վրանները շատ հեռուէն կրնայինք տեսնել զօրաւոր դիտակներով։ Ամիս մը հանգիստ ունեցանք, կը վայելէինք լճին գեղեցիկ տեսարանը, կը ճաշակէինք իշխան ձուկը։

Որքան օրերը կ՚անցնէին, մեր մտահոգութիւնը այնքան կ՚աւելնար, թշնամին սկսած էր կենդանի շարժումներ ցոյց տալ, երբեմն իր խուզարկու ձիաւորները 1000 — 1500 մեթրի վրայ կը տեսնէինք որոնք շատ արագ մեր դիրքերուն առջեւէն կ՚անցնէին։ Անոնց ոչխարի հօտերը լերան մեր հանդիպակաց լանջերուն վրայ կ՚արածէին, հեռու հրացանի հասողութենէն։

Մեր խուզարկու խումբերը մշուշէն օգտուելով երբեմն կը մօտենային հօտերուն, որոնք անմիջապէս փախուստ կուտային։ Մեր զինուորներու տրամադրութիւնը փճացած էր գրեթէ, Ղազախի կռիւը եւ հոն պատահած կորուստները, մէկ տարիէ աւելի գիշեր ցերեկ դիրքերուն վրայ մնալը, շարունակական կռիւները, տեղէ տեղ փոխադրուիլը շատ ճնշած էին զանոնք։ Նախկին կորովը իսպառ մեռած էր։ Ընդհանուր եւ շատ բնական յոգնութիւն մը կար, նորէն դիրքերուն վրայ էին գիշեր ու ցերեկ։ Զգեստ, կօշիկ, գուլպայ հանել ու պառկիլը մոռցած էինք, բնական կեանք մը դարձած էր։ Կազմ ու պատրաստ կ՚երկարէինք հողին, խոտին վրայ, անուշ անուշ կը քնանայինք, ու այդ ձեւով ալ կ՚արթննայինք։ Երբեմն գիշերները արթուն կը մնայինք եւ ցերեկները կը պառկէինք։ Օրը քանի մը անգամ դիրքերը կը բարձրանայինք, հերթով գիշերները դիրքերուն վրայ կը մնայինք։ Այնպէս կ՚երեւակայէի թէ ա-

հա այս է մեր կեանքը, ասկէ դուրս եղածը՝ երեւակայութիւն ու ցնորք է :

Զիլ գիւղը զուտ Թրքաբնակ էր, 60 տունէ բաղկացեալ, հարուստ ու չէն գիւղ մը եղած է, երկու աւերակ հայ եկեղեցիներ կային, որոնց խորանի կամարները նոյնութեամբ կը մնային, անընթեռնլի խաչքարեր հոս հոն ցրուած էին: Կրցայ ստուգել որ Զիլը նախապէս հայկական է եղած, մաս մը զանազան վայրեր գաղթած, մաս մը իսլամացած, Զիլի ներկայ բնակիչներու նախնիքը Հայ են եղած: Գիւղին մէջէն կ'անցնէր փոքրիկ գետակ մը որու եզերքին վրայ կար սրբատաշ քարերով ջրաղաց մը, Թորման անունով, Մալականներէն այսքանը կրցայ հասկնալ: Կար հսկայ ուռենի մը 3 — 4 մեթր տրամագծով, մալական մը կը հաստատէր թէ մօտ 100 տարեկան է այդ ծառը: Ծառին կողմէն մեծկակ կեղեւ մը հանեցի եւ տակի սպիտակ մասին վրայ Զիլցիներու ուղղուած քանի մը տող գրեցի չեշտելով. — «Ձեր նախնիքները Հայ են եղած ինչպէս ցոյց կուտան ձեր գիւղի աւերակ եկեղեցիները, մատուռները եւ գերեզմաննոցները. հայկական տիրապետութիւնը նորէն հաստատուած է, դարձէք ձեր նախկին կրօնին եւ ազգին եւն.»:

Առաւօտ մը մեր պահակախումբերէն մին ձեռք կ'անցընէ Թշնամիին կողմէ եկած կին մը,— չափահաս, առողջ Թրքուհի մը: Անմիջապէս մեր մօտ բերին, լաւ մաքուր ու անթերի հագուած էր, նախկին գեղեցկութենէն դեռ որոշ գիծեր կ'երեւէին վրան: Նախապէս կասկածեցանք, հարկ եղած խուզարկութիւնը կատարեցինք, կասկածելի բան մը չգտանք :

— «Ես, ըսաւ կինը, Զիլ գիւղի ամէնէն հարուստ եւ այս սենեակին ուր կը նստիք, տիրոջը կինն եմ. ամու-

սինս շատ քաջ կռուող տղամարդ մըն է, թէ այս շրջանի ու թէ Գարադոյունլու ձորի Միւսլիմաններուն մեծն է, միեւնոյն ատեն ոճրագործ մը: Տասը տարի է որ անոր օրինաւոր կինն եմ. քանի մը շաբաթ առաջ նոր կին մը առաւ, 18 տարեկան աղջիկ մը: Անոր հետ ամուսնանալէն վերջը այլ եւս իմ երեսս չնայեցաւ, բողոքեցի, կռուեցայ հետը: Այդ գաղանը նոյն իսկ երկու եղբայրներս եւ հայրս սպաննեց եւ զիս ալ վրանի մէջ փակեց: Որոշեցի փախչիլ եւ ձեր մէջ գալ, այսօր միայն յարմարութիւն գտայ: Մեր վրաններուն շուրջը շատ մշուշ էր: Վրանէն դուրս ելայ, սկսայ դէպի այս կողմը վազել. հովիւներուն քովէն աննկատ անցայ եւ մտայ մեր գիւղի ձորին մէջ: Ճամբան գիտէի »:

Կնոջ պատմութիւնը ճիշդ էր, այդ բոպէին մեր մօտ գտնուող Մալական մը հաստատեց կնոջ այդ մարդուն պատկանիլը, ամուսնոյն դիրքը եւ նոր ամուսնութեան ամբողջ պարագան: Իրենց վրանները, իրենցիններուն նպատակին շուրջ տեղեկութիւններ ուզեցի: Յունիս 10ի Շահ - Տաղի կռիւին մասին երկար բարակ պատմութիւններ ընելէ վերջ, հաստատեց թէ բոլոր գիւղերու փախստականները լերան վրայ վրաններու տակ են, ուտելիք հագնելիք չունին, կ'ուզեն վերադառնալ իրենց գիւղերը, գիտեն որ Հայերը չպիտի ընդունին զիրենք, շատ են զղջացած: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ գործը գործէն անցած է: «Կ'ուզեն ձեր վրայ յարձակիլ աւելցուց, ան, ամուսինս Բագու գնաց, այնտեղէն ցորեն, զգեստ, դըրամ, զինուոր բերաւ, ձիերու վրայ բեռցուած 2 — 3 հատ մեծ հրացան բերաւ (գնդացիր): Կը պատրաստըուին ձեր վրայ յարձակիլ քանի մը օր վերջը »:

— Ո՞րքան կռուող կայ ձեր վրաններուն մէջ:

— Շատ են, աղա, Գարադոյունլու ձորի գիւղացիները, Տորջիկեցիները, Ջիլցիները, Թօխլուճացիները, Բագուէն եկածները, շատ ալ Մալականներ կան եւ քանի մը Ռուսեր :

— Մեր գինուորներուն մասին ի՞նչ գիտեն :

— Ձեր մէջէն ամէն օր Մալականներ կուգան գաղտնի ամուսինիս հետ կը խօսին ու գիշերը նորէն կ՚երթան: Մերինները գիտեն թէ ձեր ուժին մեծ մասը Ջիլի մէջ կը գտնուի, ամուսինս կ՚ուզէ առաջին անգամ Ջիլը առնել, որ ցորենն ու գարին քաղեն ուտելիքի համար :

Երբ այս տեղեկութիւնները հեռախօսով կը հաղորդէի Տորջիկու գտնուող մեր գումարտակին, կինը զարմանքով մեզի կը նայէր, բացատրեցինք հեռախօսով խօսելու գաղտնիքը, խնդրեց որ իրենց վրաններուն հետ ալ խօսինք, հասկնանք թէ իր փախուստի մասին ի՞նչ կ՚ըսեն: Կուշտ ու կուռ խնդացինք: Քանի մը ժամ վերջը կինը ղրկեցի Ջ. գունդի կեդրոնը :

Դիրքերու մեր գինուորները յանկարծ լուր տուին թէ թշնամին մօտ 200 ձիաւորներով դէպի մեր դիրքերը կը յառաջանայ. բոլորս դիրքերը բարձրանանք, միայն 20 ձիաւորներ էին, որոնք մեզմէ շատ հեռու կը թափառէին: Այնպէս եզրակացուցինք թէ փախուստ տուող կինը կը փնտռեն: Թէ մեր գումարտակի կեդրոնէն եւ թէ Ջ. գունդէն օգնական ուժ ուղեցի, յաջորդ առաւօտուն մեր 7րդ վաշտը եկաւ 60 գինուորով, մեր ուժը եղաւ 120 անձ: Պահակախումբերը զօրացուցինք :

Դիրքի մեր գինուորները գիշեր ցերեկ լուր կը բերէին թէ բազմաթիւ թշնամիներ տեսած են, 100 ձիաւոր, հազար հետեւակ, մինչդեռ իրենց տեսածը 10 ձիաւոր, շատ շատ 10 — 20 հետեւակ էր: Լուրերը կը

չափազանցէին : Այնքան կրկնուեցան այս չափազանցութիւնները որ այլեւս իրականին ալ չէինք հաւատար երբեմն : Մեր զինուորը հոգեփոխուած էր : Գաղտնի լեզու մը կար, որ կը թունաւորէր եւ զանոնք ըմբոստութեան կը տանէր : Բոլոր սպաներս աւելի շատ կը կասկածէինք փոխ - տեղակալ Տ. Կարապետեանէն, որ Երեւանի Եղ - ուարդ գիւղացի էր :

Ջիլ գիւղի դիրքը ռազմական տեսակէտով շատ աննպաստ էր մեզ համար : Թշնամիին դիրքերը եւ անոր յառաջխաղացման եւ յարձակման վայրը մեզմէ շատ բարձր էին, անոր դիրքերը մերիններուն վրայ տիրապե - տող էին : Ջիլը շրջապատուած է լեռներով, բլուրներով : Մեր թիկունքը բաց էր. այդ բաց տարածութիւնը լիճը բռնած էր, եթէ 200 քայլ ետ քաշուելու ստիպուէինք, ջուրն էր մեր միակ տեղը(*) : 2 ճամբայ կար մեզի հա - մար գերազանց ուժի մը առջեւ,— դիրքերուն վրայ մինչեւ վերջին մարդը կռուիլ կամ Սեւանայ լիճը թա - փիլ : Դէպի Շորջիլու գիւղը գացող ճամբան ծովուն ալիքներուն քսուելով կ'անցնի՛, այդ ճամբուն աջ եզերքին կանգնած է Շահ - Տագի բարձր լանջը, որուն վրայէն թշնամին արագօրէն կրնար փակել այդ նեղ անցքը :

Այդ անցքի վտանգը շարունակ մեր աչքին առջեւ էր : Մեր մտավախութիւնը աւելի շատ հիմնաւորուած էր երկու պարագաներով, մէկը՝ որ կնոջ տուած տեղեկութիւնները թէ «մերինները մեծ ուժով կ'ուզեն նախ գրաւել Ջիլը ցորենի եւ գարիի համար», ճիշդ էր, որովհետեւ այդ շրջանին Ջիլը միակ գիւղն էր, որ ցանք ունէր, միւս գիւղերը միայն խաշնարածութեամբ կը զբա-

(*) Տես Ղազախի ռազմական քարտէսը, էջ 73 :

դէին: Երկրորդը՝ որ մեր զինուորը դիմադրելու կարող չունէր: Քանի մը տագնապալի գիշերներ անցուցինք, ցորեկները այնքան վախ չունէինք, ամէն ատեն կազմ ու պատրաստ կը սպասէինք, չէինք քնանար: Ջիլի վերջին գիշերը մեզի համար շատ աղետալի եղաւ: Այդ գիշերը իր սարսափելի կողմերով դեռ անմոռանալի կը մընայ ինծի համար :

Խաւար, մութ գիշեր էր: Բացառիկ գիշեր մը: Բոլորս քունը տարած էր. շատ ու շատ անքուն գիշերներ անցուցած էինք, սատանան կարծես մեր վրայ քնանալու փոշի ցանած ըլլար :

Բո՜ւմ... Հրացանի մը ձայն որոտաց եւ լեռներու մէջ երկար արձագանգ տուաւ: Բոլորս արթնցանք, դըռան պահակ զինուորին հարցուցինք հրացանի ձայնին ուղղութիւնը:

— Մեր դիրքերու կողմէն եկաւ:

Դիրքերու զինուորներէն մէկը շնչասպառ եւ քըրտնած ներս մտաւ :

— Մեր մեծ դիրքը թշնամիին ձեռքն է :

— Պ. Կարապետեանը հոն չէ՞ր, ի՞նչպէս եւ ի՞նչու դիրքը լքեցիք :

— Հոն էր, թշնամին մեծ ուժով, գաղտնի, մութէն օգտուելով մեր դիրքերուն մէջ մտաւ, չբռնուելու համար ետ քաշուեցանք, ուրիշ բլուր մը բռնեցինք :

— Ա՛յ տղայ, նորէն սուտ չըլլա՞յ :

— Ո՛չ, ըսաւ զինուորը:

Յամենայն դէպս դուրս ելանք. հանգիստի պառնը - ուած զինուորները հանեցինք, մաս մը միւս երկու դիրքերը ղրկեցինք, մեծ մասը առնելով դէպի Մեծ Դիրքը բարձրացանք :

Սակայն Տ. Կարապետեան դիրքերը լքելով դէպի գիւղ կ'իջնէր իր հետ գտնուած տասը զինուորով :

— Ո՞ւր Պ. Կարապետեան, ինչո՞ւ լքեցիր դիրքերը:

— Զինուորները չուզեցին մնալ դիրքերուն վրայ, ետ եկան, ես ալ ստիպուեցայ քաշուիլ :

Խնդիրը պարզուեցաւ. Տ. Կարապետեանը խուճապ կը սերմանէր մեր զինուորներուն մէջ: Կացութիւնը փափուկ էր, կարճ կապեցի :

Տ. Կարապետեան միայն յանձն առաւ վեց ձիաւորներով շատ արագ բռնել Տօրջիլու գացող ճամբուն իշխող բլուրը, մեր թիկունքը եւ պատահական նահանջը ապահովելու համար. բլուրը հասնելուն պէս մէկ ձիաւոր պիտի ղրկէր գումարտակի կեդրոնը օգնութիւն բերելու համար: Մենք բոլոր զինուորներով վեր բարձրացանք: Արշալոյսը նոր կը բացուէր, շրջապատը լաւ չէինք կրնար տեսնել, մօտակայ բլուրի մը ետին տեղաւորուեցանք : Հեռուն, մեր նախկին դիրքերուն վրայ սեւ շարժուն կէտեր հազիւ կը նշմարուէին: Լոյսը ճեղքուեցաւ, ամէն կողմ յստակ կ'երեւա՛ր, բայց թշնամին ինքզինքը ցոյց տալու նաղանք մը ունէր: Խորամանկ ու դաւադիր թշնամի մը ունէինք մեր առջեւ. ի՞նչ ուժ կը ներկայացնէր՝ չէինք կրնար գիտնալ :

Մեր եւ թշնամիին հեռաւորութիւնը 500 քայլ էր: Մեր ուժը հազիւ 50 — 60 սուին էր: Կրակ բացինք, թշնամին հատ հատ կը կրակէր: Թշնամին սակաւաթիւ համարելով, յառաջ նետուեցանք գոնէ անոր ուժը երեւան հանելու համար: Թշնամին կարծես մեր այս շարժումին կը սպասէր: Երկու գնդացիր իր երկու կողերէն սկսան կարկուտի նման կրակ թափել: Մօտ 200 ձիաւորներ բլուրի մը ետեւէն դուրս գալով դէպի գիւղը սլացան .

Թշնամի հետեւակազօրը հասակ ցցեց, դժոխային կրակ մը սկսաւ մեր վրայ: Թշնամիին նշանառութիւնը շատ սխալ էր, բարձրէն եկած գնդակները սուլելով մեր վրայէն անվտանգ կ'անցնէին: Եթէ նշանառութիւնը ճիշդ եղած ըլլար, մենք արդէն փճացած էինք: Մեզի կը մնար նահանջել: Բաշուեցանք դէպի ցածը, դէպի դաշտը: Թշնամին բարձունքներու վրայէն անընդհատ կը կրակէր, մենք միշտ մեռեալ տարածութիւններու տակէն կը քաշուէինք: Տափարակին կեդրոնը բարձրացող փոքրիկ բլուրը բռնեցինք, սոսկալի էր տեսարանը. լեռ ու ձոր մարդով լեցուած էին, մեր միւս դիրքերու զինուորները կռուելով կը քաշուէին, գիւղին մէջ դիրկընդխառն կռուի բռնուեցան: Մենք անընդհատ կը կրակէինք եւ չէինք թողուր որ թշնամիին մեծ ուժը վար սահի եւ գիւղ իջնէ: Մեր զոհերը սկսան շատնալ. մեր յոյսը կորեցինք մեր միւս պահակախումբերէն: Հազիւ տասը զինուոր ողջ մեզի միացաւ, միւսները անյայտ կը մնային:

Օգնական ուժ չկար. բնաջնջուելու վտանգի մէջ էինք: Դէպի Ծորջիլու քաշուեցանք եւ բռնեցինք առաջին բլուրը՝ որ կ'իշխէր ճամբուն: Տէր Կարապետեան իր ձիաւորներով այդ բլուրին վրայ էր: Թշնամին գիւղը լեցուեցաւ եւ մնաց գիւղին մէջ: Հազիւ երկու ժամ վերջը Վարդան Բակուրի 6րդ վաշտը Ծորջիլուէն օգնութեան հասաւ եւ մեր կորսուած բլուրները բռնեց: Յարմար առիթով ստուգում կատարեցինք. 30 զինուոր կը պակսէին, սպաննուա՞ծ էին թէ անյայտ ուղղութեամբ փախած, անորոշ էր:

4 — 5 վիրաւոր ունէինք: 30 զինուորն ալ իմ վաշտէս էին: Այդ օրը նոյնպէս կռիւը սկսած էր Ծահ - Տա-

գի բարձունքներուն վրայ շատ թեթեւ կերպով: Թշնամին գագաթը գրաւեցուցած եւ բոլոր ուժով յարձակած էր Ջիլի վրայ: Լեռան վրայ մեր վաշտն ալ բաւական զոհեր տուած էր: Կռիւին երրորդ օրը 6րդ գունդը հազիւ բարեհաճեցաւ դիրքերը ելլել եւ թնդանօթները մէջտեղ բերել:

Մեր գումարտակը գրեթէ քայքայուած էր, օրական քանի մը փախստականներ կ'ունենայինք, մնացածները լքուած, յուսահատ վիճակ մը ունէին, հանդարտանալու պէտքը խիստ զգալի էր: Դիլիջանէն նոր զօրամաս մը եկաւ եւ փոխարինեց մեզ: Մենք քաշուեցանք Միխայէլովկա, բայց հոն ալ հանգիստ չմնացինք: Մալականները Թուրքերու պզտիկ յաջողութենէն քաջալերուած, որոշ դժգոհութիւններ սկսան ցոյց տալ, այդ պատճառաւ մենք ստիպուեցանք գիւղը շրջապատել, թոյլ չտուինք որ Մալականները գիւղէն դուրս ելլեն եւ յարաբերութիւն հաստատեն Թուրքերուն հետ:

Տասը օր հազիւ մնացինք Միխայէլովկա: Երկար ատենէ որ մեր գունդի կեդրոնէն կտրուած, անցած էինք օտար զօրամասի հրամանին, զօրախումբ մը երբ իր սեփական զօրամասէն կը բաժնուի եւ ուրիշ զօրամասի կենթարկուի, կարծես կ'որբանայ, այդ օտար զօրամասը խորթ աչքով կը նայի անոր: Ճիշդ այդպէս էր 6րդ գունդի հրամանատարական կազմը, իր ռուս գնդապետով: Տեսակ մը խորթ ու ցուրտ վերաբերմունք ունէին մեզի հանդէպ: Այդ վերաբերմունքը անոնք յայտնեցին ամէն պարագաներու մէջ,— դիրքերու բաժանման, կռիւի ժամանակ, պարենաւորման ատեն: Պատճառը՝ որովհետեւ 6րդ գունդը կէս մը մեծամասնական հովեր ունէր: Մեր գումարտակին հոս մնալը այլ եւս անհան-

գործելի էր : Հարկ եղածը տեղեկացուցինք թէ՛ մեր գունդի հրամանատարութեան եւ թէ կիսաբաժնի հրա - մանատար զօրավար Սեպուհին :

Օգոստոսի վերջերը մեր քայքայուած գումարտակը Դիլիջանը ձգելով Իգտիր անցաւ: Գունդին հրամանա - տարը իր նոր վերադարձող գումարտակը քննելու եկաւ:

Հինգ վաշտեր կարգով շարուած էին 4, 5, 6, 7 հո - գիով: Իմ Գ. վաշտը, ամբողջ Վանեցի կռուող, կորիճ տղաներէ կը բաղկանար, Իգտիրէն բաժնուած ատեն 120 սուինի ուժ ունէր եւ վեց զինուորներով վերադարձաւ : Մնացածները անհետացած էին Մայիսեան ապստամ - բութեան օրերուն՝ Ալեքսանդրապոլի, Շահ - Տաղի , Ղազախի եւ Ջիլի կռիւներուն մէջ:

Մայիսեան դաւադիր ապստամբութիւնը վերջապէս ղապուած էր, մեծ զոհեր խլելով Ցրդ գունդէն :

×

Հայկական զօրամասերը եւ մասնաւորապէս Դ. կի- սաբաժինը (բրիկատ) կազդուրման, հանգստի կարճ շրջան մը ունեցան :

Յաջորդաբար ղապուած էին երկրի չորս սահման - ներուն վրայ պայթող ապստամբութիւնները — Պէօյիւք Վէտին, Զանգիպասարը, Սուրմալուն, Կողբը, Աղպա - պան, Գարադոյունլուի ձորը, Շահ - Տաղը, Ղազախը , Շամ - Շատինը—ամէնքն ալ խաղաղած, գլուխ բարձրա- ցնելու հնարաւորութիւն չունէին: Հայկական բանակը յաղթական էր:

Յաղթական, այո, բայց յոգնած, ջարդուած, հան- գստանալու մեծ պահանջ ունէր: Այնպէս կը զգայինք թէ արդէն հանգստեան եւ խաղաղութեան օրերը եկած էին: Ամփոփման շրջան մը սկսաւ :

Հայկական բանակի զինուորման գործը լրացած էր — բոլոր զինուորները, սպաները միատեսակ հագուած էին, միատեսակ զէնքերով զինուած, եւրոպական զինուորի տպաւորութիւն կը թողէին դիտողին վրայ։ Զօրամասերու մարզանքները, թղթակցութիւնները ամէնքն ալ հայացած էին։ Սպաներու հայկական զգեստի նոր տարազը ճշդուած էր։ Նոյնպէս աստիճաններու, պաշտօններու անունները հայացած էին, ուսադիրները փոխուած էին։ Զօրամասերու պակասները կը լրացուէին։ Կամաւորական խումբերը ցրուած՝ զինուորցուները կանոնաւոր զօրամասերու կը ղրկուէին։ Զինուորագրութեան ճիւղեր հաստատուեցան ամէն կողմ։

Նոր սպաներ, ենթասպաներ, ոստիկաններ հասցնելու համար յատուկ վարժարաններ բացուելու ծրագիրները պատրաստ, վերջացած էին։

Ժողովուրդը խաղաղ եւ շինարար աշխատանքի լծուած էր։ Լիութիւնը, առատութիւնը իր բարերար օրհնութիւնը սկսած էր սփռել ամէն կողմ։

Երեւանի քթին տակ եւ սահմաններու վրայ ապստամբ թաթար, քիւրտ գիւղերը դատարկուած իրենց նախկին բնակչութիւններէն, անցած էին շինարար եւ ստեղծագործող հայ ժողովուրդին ձեռքը։

Հ. Հանրապետութիւնը այդ օրերը մեծ յառաջդիմութիւն եւ յաջողութիւն կրցաւ ցոյց տալ, քաղաքական զինուորական, կրթական, մշակութային եւ շինարարական մարզերուն վրայ։ Իմ նիւթէս դուրս է անոնց մասին գրել։

ՀԱՅ ԹՐՔԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ

Իր չորս սահմաններուն վրայ կուտակուած սեւ սեւ ամպերը դեռ նոր անհետացած էին, դեռ նոր ազատութեան արշալոյսին քաղցրութիւնը պիտի վայելէր, երբ նոր փոթորիկ մը պայթեցաւ :

Հայ - Թրքական կռիւը սկսած էր :

Մեր յոգնած բանակը ծառացաւ թշնամիին գերազանց ուժերուն առջեւ : Դիւանագիտութիւնը իր խօսքը վերջացուցած էր : Խօսքը մնացած էր զէնքին, որուն հարազատ տէրը բանակն էր :

Բայց մեր բանակը ի վիճակի՞ էր ընդունելու նոր կռիւ մը Թուրքին դէմ, այդ ինծի չիյնար : Ո՞վ իրաւունք տուած էր հայ զինուորին, հայ սպային հաշուի նստիլ, քննել եւ պրպտել թէ իսկապէս հայ բանակը ի վիճակի՞ է կռուելու Թուրքին դէմ : Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի նախօրեակին, ո՞վ գիտական, փաստացի հաշիւներ ըրաւ թէ Գուգարաց լեռներու խորութեան մէջ եւ Սարդարապատի անապատին վրայ մեր փոքրաթիւ զօրքին առջեւ պիտի խոնարհէր Վէհիպ փաշայի բանակը ...

Միայն մէկ բան կը խօսէր մեր սրտին ,— հայրենիքը վտանգուած էր :

... Սարիղամիշը ինկած էր , պարտութեան առաջին բօթը՝ արիւն, արցունք քամեց մեր սրտէն :

Թրքական զօրասիւն մը Պայազիտի կողմէն յառաջացած, Օրկովի բարձունքները բռնած էր եւ կը սպառնար դէպի Իգտիր իջնել : Մեր գունդը պատրաստուեր էր դիմադրելու, երբ նոր հրաման մը Իգտիրի ճակատին

վրայ որոշ փոփոխութիւններ մտցուց: Հրամանատար Դրօ նոր զօրամասով մը պիտի բռնէր Իգտիրի ճակատը եւ 8րդ գունդը պիտի մեկնէր Կարս: Մէկկողմէն մեր եւ թշնամի յառաջապահներու մէջ կռիւը սկսած էր, միւս կողմէ փոխանցումի գործերը տեղի կ'ունենային:

Վերջնապէս մեր գունդը Իգտիրի ճակատը թողուց այդ օրը, էջմիածնի կայարանէն կառախումբով Ալեք-սանդրապօլ հասանք:

Հոկտեմբեր 1:

Մօտ տասը օր հոս մնացինք: Նորահաւաք զինուորներու դասաւորումով եւ մարզանքով զբաղեցանք: Զինուորներուն լաւ տաք, մաքուր նոր զգեստներ տրուեցան: Ռուսական մօսին հրացանին տեղ, բաժնեցինք նոր բերուած հրացանները, «ռօս» անունով: Մեքենականութիւնը, նշանառութեան մասը շատ բարդ էր: Սպաներս նոյն իսկ դժուարաւ կրնայինք գործածել, տասը օրուան մէջ, այսպէս թէ այնպէս, հազիւ կրցանք գործածութեան եղանակը սորվիլ եւ սորվեցնել: Մեր զինուորը 1914էն սկսեալ ռուսական հրացան տեսած եւ գործածած էր, անոր վարժուած էր, նոր հրացանը տեսակ մը դժգոհութիւն յառաջ բերաւ մեր զինուորին մէջ: Բանակին պարենաւորումը եւ հագուստ-կապուստը անթերի էր:

Այդ օրերը Պոլսէն եւ արտասահմանի զանազան վայրերէն շատ մը երիտասարդ կամաւորներ եկած էին Հայկական բանակին ծառայելու համար: Նորեկներէն մօտ 50 երիտասարդներ տրուեցան իմ վաշտին: Ամէնքն ալ զարգացած, խոստմնալից երիտասարդներ էին, իրենց մէջ կար Օրիորդ մը՝ Ե. Սօմունճեան, որ եկած էր Հայաստան միայն ու միայն հայկական գործօն բանակին

մէջ ծառայելու ազնիւ ցանկութեամբ: Հրամանատարութիւնը առաջարկած էր օրիորդին, որ ծառայէ Թիկունքի առողջապահական մասերուն մէջ, բայց անդրդուելի մնացած էր իր ցանկութեան մէջ եւ այդ իսկ պատճառով մտած էր գործօն բանակի շարքերուն մէջ :

Զինուորական համազգեստ հագած, հաւասար կերպով բոլոր մարզանքներուն, զինուորական աշխատանքներուն կը մասնակցէր: Տոկունութեամբ եւ մեծ համբերատարութեամբ կը տանէր զինուորի չարքաշ ու դժուարին կեանքը, անշշուկ ու համակերպող տրամադրութեամբ :

Սարըղամիշի անկումէն վերջ Թրքական յառաջխաղացումը կանգ առած էր: Մեր ուժերը թոյլ չէին տար որ թշնամին քիչ մը աւելի առաջ շարժի : Վերին Հրամանատարութիւնը միայն յամառ պաշտպանողական դիրքի մէջ մնալով գոհ չէր ըլլար, կը պատրաստուէր բոլոր ճակատին վրայ յարձակողականի անցնիլ եւ թըշնամին հանել Սարըղամիշէն :

Դ. կիսաբաժնի 7րդ գունդը իր պատրաստութիւնները վերջացուցած, մէկ շաբաթ առաջ մեկնած էր Կարս: Երկրորդ շաբթուն 8րդ մեր գունդը մեկնեցաւ 1920 Հոկտեմբեր 12ին: Մինչեւ Հոկտեմբեր 20 — 22 Կարսի մէջ մարզանքով զբաղեցանք: Տարօրինակ հրամանով մը Դ. կիսաբաժինը զանազան ճակատներու վրայ բաժնուեցաւ,— 7րդ գունդի երկու գումարտակները աջ կողմը Մերտենիկի ուղղութեամբ, 8րդ գունդի Բ. գումարտակը ծայրագոյն աջ թեւը Օղէրօ, Ա. գումարտակը ձախ - Կաղզուանի ճակատը ղրկուեցան: Ռազմագիտական ի՞նչ հաշիւներու վրայ եղած էր այս կարգադրութիւնը՝ չենք գիտեր, միայն այսքանը կրցանք հասկնալ,

որ զօրամաս մը կտոր կտոր ընելը եւ ամէն մէկ կտորը այս ու այն ճակատներու վրայ նետելը անդարմանելի սխալ էր :

Անորոշ կերպով կրցանք լսել, թէ կիսաբաժնի հրամանատարը բողոքած եւ նոյնիսկ սպառնացած էր հրաժարիլ իր պաշտօնէն այս վնասակար եւ աննպատակ կարգադրութեան դէմ :

Այս կարգադրութեան նպատակը մեզի համար անծանօթ մնաց մինչեւ այսօր: Դ. կիսաբաժինը (Բրիկատա) բաժնուելով երեք իրարմէ շատ հեռու կէտերու՝ նախ, կը կորսնցնէ իր անմիջական հրամանատարները: Բաժնուած մասերը այս անգամ կ՚ենթարկուէին ուրիշ զօրամասի հրամանատարութեան, խորթ զօրամաս, խորթ հրամանատարութիւն, փոխադարձ պաղութիւն էին.: Այս պարագան աւելի չեշտուած կերպով երեւան կրնար գալ նորակազմ բանակի մը մէջ, ուր դեռ բուն զինուորական մարզանքն ու կրթութիւնը, զօրանոցի երկար կեանքը տեսած չէր: Հայ բանակի մասերը դեռ կապուած էին իրենց ծանօթ մարզուն ու հրամանատարին անձին ու անոր հմայքին: Հայ զինուորին համար բոլոր հրամանատարները միեւնոյնը չէին — ինչ որ իսկական եւ կարգապահ բանակի զինուորին համար տարբերութիւն չունէր :

Դրոյի զինուորը, անոր ծանօթ Աշտարակեցին եւ Կողբեցին, Դրոյի զօրամասին մէջ հրաշք կը գործէին : Այս զինուորները Տ. Բաղդասարեանի զօրամասին մէջ դասալիք էին :

Սեպուհի անձին ու հմայքին կապուած Բաբերդցին, հրամանատար Մազմանովի քով դժկամակութեամբ կը ծառայէր, Շատախցի Խրօն յանդուգն ու խիզախ էր Տ.

Բաղդասարեանի զօրամասին մէջ: Այսպէս էր հայ բանակը դժբախտաբար :

Միայն զինուորը չէր որ այս ուղղութեամբ կը մտածէր, սպայական կազմն ալ այս մարզին մէջ իր որոշ թերացումները ունեցաւ :

Հակառակ այս ամէնուն Հոկտեմբեր 20էն վերջ մեր զօրամասը ճակատի առաջին գծերուն վրայ կը գտնուէր :

Իմ գումարտակս Կաղզուանի ուղղութեամբ Հաճի-Խալիլ եւ Գարադալայ գիւղերու ճակատը բռնած էր: Մեր աջը դէպի երկաթուղիի գիծը բռնած էր 5րդ գունդը, մեր ձախը, շատ հեռուն, Վէզլին Քէօյի ուղղութեամբ, կար Մազմանովի զօրամասը: Ճակատը ընդունելու ատեն հոն մենք գտանք մէկ քանի կամաւորական խումբեր: Այս ճակատի վրայ թշնամիին գործողութիւնները դրեթէ դադրած չէին, միայն մեր կամաւորները եւ թուրք անկանոն ուժերու մէջ պզտիկ ընդհարումներ պատահած էին եւ մեր քաջարի խմբապետները շատ լաւ կրցած էին պաշտպանել ճակատը :

Մեզի միացաւ Բ. գունդի մէկ գումարտակը հրամանատարութեամբ գնդապետ Աղայեանի: Այս երկու զօրամասերուն կը միանային քանի մը կամաւորական փոքրիկ խումբեր :

Անցան քանի մը օրեր, դիրքերուն, գիւղերուն մասամբ կրցանք ծանօթանալ: Տեղէ տեղ, դիրքէ դիրք երթալ գալով զբաղած էինք: Ամէն կողմ ժամանակաւոր հանդարտութիւն էր :

Բոլոր ճակատներու վրայ ընդհանուր յարձակումը սկսաւ: Կեդրոնի թնդանօթներու գոռում գոչումը անընդհատ կը լսուէր: Մեր այս յարձակողականին թշնա-

մէն թիզ մը հող չձգելէ զատ, որոշ գրաւումներ կատարեց եւ մեր կեդրոնի զօրամասերը իրենց նախկին դիրքերէն հանեց :

Մերիններուն յարձակողականը թշնամիի հայցին խըզքսեց, ան սկսաւ այս անգամ յարձակման անցնիլ կեդրոնի ուղղութեամբ: Միւս կողմէն մեր ուղղութեամբ աւելի ձախ մինչեւ Վեզին Քէօյի բարձունքները՝ տենդոտ գործունէութեան անցաւ: Մեծ ուժեր փոխադրեց եւ սկսաւ ճնշել եւ քաղաքին ձախին սպառնալ: Կռուին ծանրութիւնը կեդրոնացած էր բերդաքաղաքի ճակատի կեդրոնին եւ առաւելապէս ձախ կողմին: Այս ճակատի կռիւները ի նպաստ միշտ մեզ էին, հոն կը գտնուէին մեր կիսաբաժնի 7րդ եւ 8րդ գունդի մասերը Սեպուհի հրամանատարութեամբ :

Հաճի Խալիլ լերան ուղղութեամբ կռիւը տենդոտ կերպարանք առաւ (9072 ոտք): Գիշերով թշնամին գրաւած էր այդ բարձունքը որ կ'իշխէր Հաճի Խալիլ և Գարա Գալայ գիւղերու տափարակին եւ նոյնիսկ Ուչլարի խրամներուն: Մեր գումարտակի երկու վաշտերը ղեկավարութեամբ Գ. Ալեքսանեանի մութն ու լուսին յարձակելով գրաւեցին այդ լեռը, սակայն չկրցան երկար պահել: Յաջորդ օրը թշնամին նորէն գրաւեց զայն եւ հոն զետեղեց երկու թնդանօթ ու սկսաւ մեզ ռմբակոծել մեծ դիւրութեամբ: Մեր զինուորը չէր ուզեր մնալ լերան վրայ, ցուրտ, ձիւն ըլլալուն պատճառաւ, ինքնաբերաբար առանց հրամանի եւ առանց մեծերը մտիկ ընելու լեռնէն վար իջած էր գիւղը հանգստանալու համար :

Խմբապետները դժգոհութիւնով կ'ենթարկուէին ճակատի հրամանատարին: Հակառակ այս ամէնուն թշնամին անհանդուրժելի կը դառնար այս ճակատին վրայ:

մէն թիզ մը հող չձգելէ զատ, որոշ գրաւումներ կատարեց եւ մեր կեդրոնի զօրամասերը իրենց նախկին դիրքերէն հանեց :

Մերիններուն յարձակողականը թշնամիի հացին խեղքսեց, ան սկսաւ այս անգամ յարձակման անցնիլ կեդրոնի ուղղութեամբ: Միւս կողմէն մեր ուղղութեամբ աւելի ձախ մինչեւ Վեղին Բէօյի բարձունքները՝ տենդոտ գործունէութեան անցաւ: Մեծ ուժեր փոխադրեց եւ սկսաւ ճնշել եւ քաղաքին ձախին սպառնալ: Կռուին ծանրութիւնը կեդրոնացած էր բերդաքաղաքի ճակատի կեդրոնին եւ առաւելապէս ձախ կողմին: Այդ ճակատի կռիւները ի նպաստ միշտ մեզ էին, հոն կը գտնուէին մեր կիսաբաժնի 7րդ եւ 8րդ գունդի մասերը Սեպուհի հրամանատարութեամբ :

Հաճի Խալիլ լերան ուղղութեամբ կռիւը տենդոտ կերպարանք առաւ (9072 ոտք): Գիշերով թշնամին գրաւած էր այդ բարձունքը որ կ՚իշխէր Հաճի Խալիլ և Գարա Գալայ գիւղերու տափարակին եւ նոյնիսկ Ուչլարի խրամներուն: Մեր գումարտակի երկու վաշտերը ղեկավարութեամբ Գ. Ալեքսանեանի մութն ու լուսին յարձակելով գրաւեցին այդ լեռը, սակայն չկրցան երկար պահել: Յաջորդ օրը թշնամին նորէն գրաւեց զայն եւ հոն զետեղեց երկու թնդանօթ ու սկսաւ մեզ ռմբակոծել մեծ դիւրութեամբ: Մեր զինուորը չէր ուզեր մնալ լերան վրայ, ցուրտ, ձիւն ըլլալուն պատճառաւ, ինքնաբերաբար առանց հրամանի եւ առանց մեծերը մօտիկ ըլնելու լեռնէն վար իջած էր գիւղը հանգստանալու համար :

Խմբապետները դժգոհութիւնով կ՚ենթարկուէին ճակատի հրամանատարին: Հակառակ այս ամէնուն թշնամին անհանդուրժելի կը գտնէր այս ճակատին վրայ

եւ բարձունքները, բլուրները բռնած տափարակը ելնելու հակամիտութիւն ցոյց կուտար: Մենք այլ եւս յարձակման անցնելու, դիրքեր գրաւելու մաքէն հեռացած էինք, կ'աշխատէինք գոնէ պաշտպանուիլ: Պաշտպանողականի ալ չէինք կրնար երկար մնալ, շարունակ դիրք կը փոխէինք: Մեր զինուորը չէր ուզեր կռուիլ, աչքը ետ քաշուիլ, նահանջել էր:

Հետեւեալ քանի մը յատկանշական դէպքերը, զորս կ'ուզեմ արձանագրել, ցոյց պիտի տան մեր զինուորին կռուելու բարոյական կորովը:

Յառաջատար դիրքերուն վրայ ենք, Եադլուճա, Բուղա Թափա լեռներու կողմէն թշնամի ուժերը մեր առջեւէն կը յառաջանային դէպի աւելի ձախ, մօտ 5 — 6 վերստ հեռաւորութեամբ, կանոնաւոր զօրասիւնով: Մեր զինուորները իրենց դիրքերուն մէջ անհանգիստ էին, եւ նոյնիսկ 20 հոգինոց ջոկատ մը իր դիրքերը լքելով ետ քաշուած էր: Երբ պատճառը ուզեցինք հասկնալ՝ ջոկատապետը ցոյց տուաւ հեռուն գտնուող թշնամին, որ ոչ թէ դէպի մեզ կը քալէր, այլ դէպի ձախ կ'երթար: Ջոկատապետը ինքն ալ կրնար գնահատել թէ այդ հեռաւորութեան վրայ հրացանի գնդակ չէ, նոյնիսկ թնդանօթը իրեն վնաս չի տար, բայց ան տեսած էր թշնամիի խոշոր զանգուածը, վախցած կամ աւելի ճիշդը որոշած էր թողուլ իր կարեւոր դիրքը:

Գիշեր է՝ Հաճի Խալիլի աջ բլուրներուն վրայ յառաջապահ պահակախումբեր զետեղած կը սպասենք, թշնամին դրեթէ չի տեսնուիր այնքան որ հեռուն է. մեր թիւ 6 պահակախումբը, վեց հոգի, լքելով իր դիրքը եկած էր թիկունք, գետնափոր խրճիթը:

— Ինչո՞ւ թողուցիք ձեր պահականոցը, հարցուցի պետին:

— Մեր դիրքերուն առջեւ, ձորին մէջ քանի մը թըշնամիներ տեսանք:

Անձամբ ստուգեցի որ տեսնուած «թշնամին» քանի մը թուփեր են եղած որոնք քամիէն կը շարժէին: Հաճի Խալիլ լերան աջ ստորոտը փոքրիկ բլրակի մը վրայ զօրաւոր ջոկատ մը ունէինք, ի՞նչ տեսնեմ, ջոկատը բլուրը ձգած, խուճապահար կը նահանջէ: Դիտակով բոլոր տարածութիւնը կը մաղեմ, թշնամի չերեւիր, հազիւ կրցայ տեսնել երկու ձիաւոր, որոնք շատ արագ ջոկատին դառնուած բլուրէն 6 — 700 քայլ հեռաւորութեամբ ձորի մը մէջէն տարբեր ուղղութեամբ կ'երթային: Երկու ձիաւորներու երեւումը 20նոց ջոկատը խուճապի մատնած էր:

Ուզեցի թշնամի զօրքին քանի մը հեռաւոր շարժումները գրաւոր յայտնել ճակատի հրամանատարին: Զինուոր մը կանչեցի, տեղեկագիրը յանձնեցի իրեն որ տանի թիկունքի գիւղը տայ հրամանատարին: Ճիշդ այդ րոպէին Հաճի Խալիլ լերան գագաթէն թշնամին երկու թնդանօթի ռումբ արձակեց անծանօթ ուղղութեամբ, թղթատար զինուորը 5 — 10 քայլի վրայ կանգ առաւ, չէր ուզեր երթալ.

— Ինչո՞ւ չես երթար, ըսի զինուորին:

— Պարոն, ի՞նչպէս երթամ, տես թշնամին թնդանօթ կը նետէ:

— Աւելի լաւ, դուն դիրքերէն կը հեռանաս եւ թիկունք կ'երթաս, քեզի համար վախնալիք բան չկայ:

Հազիւ կրցանք համոզել զինուորը եւ ընկեր մըն ալ հետը տուինք որ, տեղեկագիրը թիկունք տանի: Աւել-

ցընեմ որ այդ զինուորին առնական կեցուածքը, առողջ թիկնեղ մարմինը հիացում կ՚ազդէր տեսնողին, ընկ Ալեքսանդրապոլցի, 2 — 3 տարի ծառայած ռուսական բանակին մէջ, գերմանական ճակատին վրայ :

Քանի մը օրէ ի վեր մեր ճակատին կռիւները ընդարձակուած էին, Թշնամին յամառ կերպով գամուած իր դիրքերուն՝ կենդանի պատնէշ դարձած էր : Կրտսեր սպաներէս Ս. Ժամագործեան, ընկ Վանեցի (Ջիլլի կռիւներու օրը կռիւը թողուցած Սեւանայ վանքը կ՚երթար պսակուելու համար), անհանդուրժելի դարձած էր իր մեծամասնական քարոզութեամբ : Քաշուած դիրքի տակ խուցերուն մէջ նամակագրութեամբ զբաղած էր իր նշանածին հետ, որ այդ օրերուն Կարս եկած էր : Երբեմն կընայի կարդալ թէ՛ իր եւ թէ կնոջը նամակները :

« Սիրելիս, կը գրէր մեր սպան, դիմիր գունդի հրամանատարին, խնդրէ, պաղատէ, որ գոնէ մէկ ամսուան արձակուրդ առնես, գաս եւ միասին երթանք Երեւան, մինչեւ այդ օրը հարկաւ պատերազմը կը վերջանայ » :

Կինը յաջողած էր : Մէկ ամսուան արձակուրդով Ս. Ժամագործեան թիկունք կը դառնար այն վայրկեանին, երբ մենք տաք կռիւի բռնուած էինք Հաճի Խալիլի բլուրներուն վրայ : Թիկունք դարձաւ ան՝ վառօդի հոտը չառած :

Նոր ենթասպայ (Փէլտէկչին) մը տրուած էր իմ վաշտին, ընկ Ղազախեցի, զարգացած տղամարդ մը : Յանձնարարուած բերդի հրամանատարութենէն, երկար ատեն ծառայած ռուսական բանակներու մէջ :

Մեծ կռիւներու մասնակցած, փորձառու ռազմական բոլոր նրբութիւններուն : Գումարտակի հրամանա-

տարը հրահանգած էր ինծի որ հետապնդեմ յիշեալը : Կը կասկածէինք իբրեւ մեծամասնական գործակալ: Իմ հետապնդումներս արդարացուցին կասկածները: Ասոր նման 3 — 4 ենթասպաներ տրուած էին զանազան վաշ - տերու միեւնոյն օրը, միեւնոյն հրամանով: Դեռ շատ ու շատ օրինակներ այս շարքէն: Մթնոլորտը թունաւոր - ուած էր:

Պատասխանատուները, անհնազանդները պատժելու ոչ հնարաւորութիւն, ոչ ալ ժամանակ կար, ո՛ւր մնաց զանոնք կառափնատով, գնդակահարութեամբ պատժե - լու մասին մտածել: Պարտականութեան գիտակցութիւն, պատասխանատուութեան վախ գոյութիւն չունէր : Հոկտեմբեր 27 — 28ի գիշերը սոսկալի ձիւնամրրիկ կար, թշնամի խարոյկները, բոլոր բարձր եւ մեզ տիրա-պետող բլուրներու եւ լեռներու գագաթին վրայ անվախ կը փայլէին: Կծու ցուրտը մեզ շատ կը նեղէր, մեր վաշ-տերը դիրքերուն վրայ հազիւ կրնայինք մէկ երկու ժամ պահել, շարունակ կը փոխէինք: Դառն, անտանելի ճա-կատագրական անակնկալներով լի գիշեր մը անցու - ցինք : Առտուն օդը մեղմացած էր, գեղեցիկ արեւ մը, պայծառ երկինք: Գիշերուան սարսափելի ցուրտը մեզի մտածել տուած էր Հաճի Խալիլ բարձունքին վերի թըր-քական ուժերու մասին,— կամ հոն սառած ըլլալու են եւ կամ լեռնէն վար իջած: Առտուն արեւուն առաջին ճառագայթներուն տակ անոնք մրջիւնի նման սկսան շարժիլ եւ սպառնալից հասակ ցոյց տուին :

Մեր դիրքի երեք թեւերուն վրայ շուրջ կռիւը ըս - կըսած էր: Իսկ բերդաքաղաքի բոլոր ճակատներուն վը-րայ խորունկ ու անընդհատ թնդանօթները կը գոռային:

Բ. Գունդի գումարտակը Հաճի Խալիլ լերան ձախ

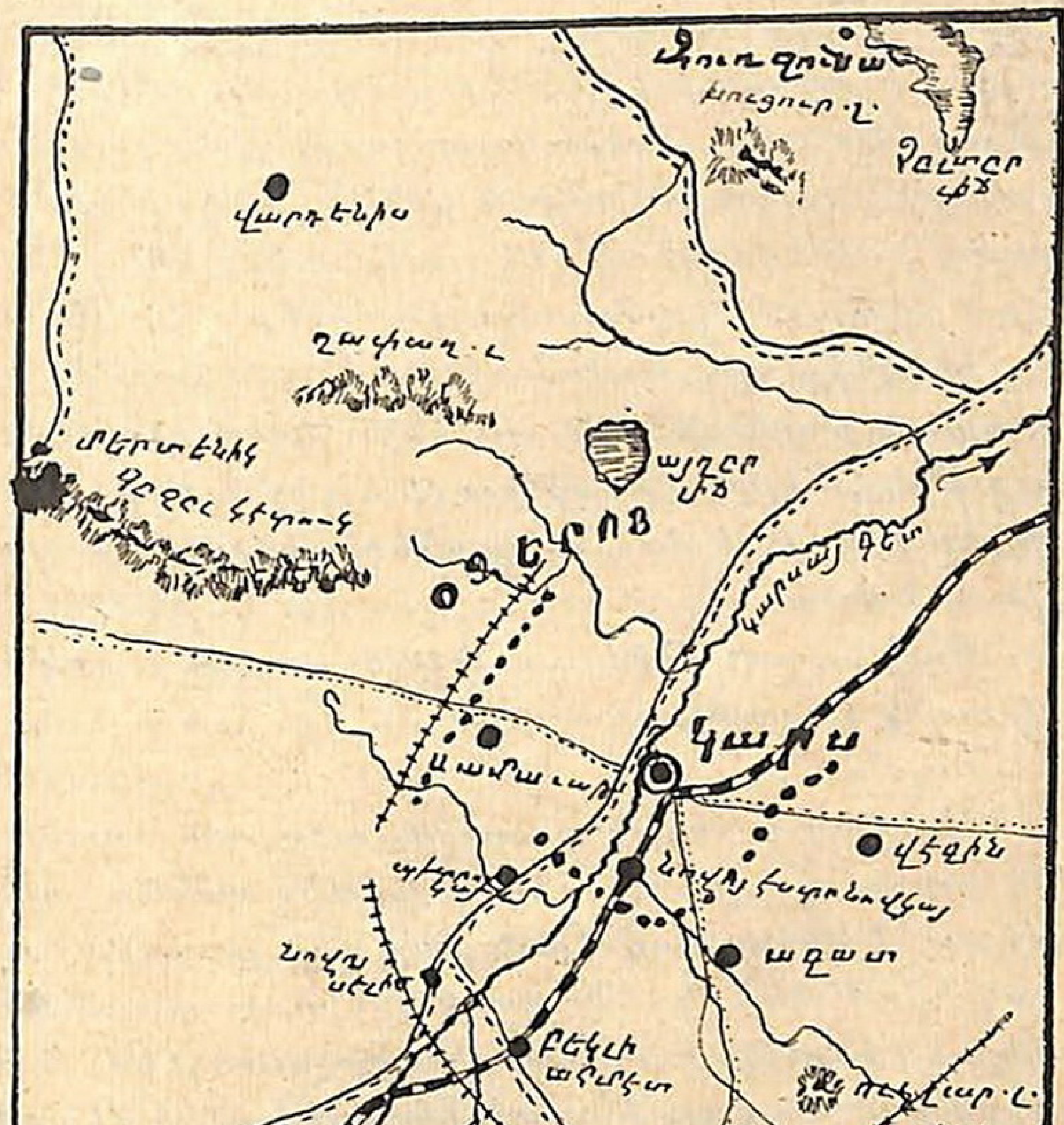

ԿԱՐՍԻ ՌԱԶՄԱԲԵՄ

ցած բլուրները բռնած էր, մեր գումարտակը Գարա-Գալա գիւղի աջ բլուրները, մեր Ա. վաշտը ամենատաք կռիւը ընդունած էր: Հազիւ տասը րոպէ դիմադրութիւն ցոյց տուած, նահանջի ճամբան բռնեց: Վաշտի հրամանատարը, Գ. Ալեքսանեան հակառակ իր կրունկէն վիրաւորուած ըլլալուն՝ գերմարդկային ճիգեր կը թափէր վաշտը կանգնեցնելու համար: Թշնամին փոքրաթիւ էր: Ալեքսանեան բարկութենէն, ցաւէն ու կսկիծէն կուլար: Վաշտը ձեռքէն ելած էր, զինուորի մը նոյն իսկ խօսք հասկցնել անկարելի էր: Ալեքսանեան իմ վաշտի շղթային մէջ մտաւ:

— Օնէ՛, ըսաւ ինծի դառնալով, այսօր քաղաքը պիտի տանք Թուրքերուն:

— Ինչո՞ւ:

— Աւելորդ է հարցնելդ, տես, տես, սա անարիւն, անջիղ զօրքը, չուզեր կռուիլ: Թշնամին առանց շղթայ կազմելու, խիտ շարքով մտաւ մեր դիրքը, յառաջաւոր պահակները Թշնամին 1300 քայլի հեռաւորութեան վրայ տեսնելով դիրքերը թողուցած ետ քաշուած էին: Դէպի դիրքերը յառաջացայ, ի՞նչ տեսնեմ, Թշնամին մեր դիրքերուն մէջ է: Մեր զօրքին մէջ խուճապը ինկաւ, ահա կը տեսնես արդիւնքը, ոտքէս վիրաւորուած եմ:

Զինուորը վիրաւորուած Ալեքսանեանը ձիու մը վըրայ դնելով թիկունք տարաւ:

Թշնամին Ա. վաշտի դիրքերը ձգելով իմ վաշտիս դէմ սկսաւ յառաջանալ: Մենք կռիւը ընդունեցինք:

Կռիւի, կրակի, հեռաւորութեան անհրաժեշտ ցուցմունքները, հրահանգները տալու միջոց չկար: Բոլոր ուժովս, համոզկեր յորդորներով կ՚աշխատէի զինուորները դիրքին վրայ պահել: Շղթային մէկ ծայրէն միւս

ծայրը փորի վրայ սողալով կ՚երթայի կուգայի, ծուն-կերս ու արմունկներս կարծր քարերուն կը խփուէին, ցաւը սրտիս կը զարնէր, ցեխին մէջ թաթխուած արգահատելի կերպարանք մը ունէի։ Թշնամին կանգնած էր 5 — 600 քայլի վրայ, մեր բլուրը աւելի տիրապետող էր։

— Օրիորդ, ըսի մեր կամաւոր աղջկան, ի՞նչպէս, հե՞շտ է կռիւը։ Լուռ ու մտախոհ էր։ Յանկարծ միտք մը ծագեց մէջս ու դարձեալ մօտեցայ օրիորդի դիրքին։

— Օրիորդ, շուտ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու սողոսկելով ետ քաշուէ, հեռացիր ասկից, դնա Գարա-Գալա գիւղը եւ անկից ալ անցիր Կարս, քու հոս մնալդ այլեւս աւելորդ է, շուտ, անմիջապէս, ես այդպէս կը հրամայեմ։

— Բարի ճանապարհ։

— Մնաք բարի։

Օրիորդը Թիկունքի ճամբան բռնեց եւ արագ արագ հեռացաւ։

Իմ վաշտին կէսը անձնուէր կամաւորներ էին, թարմ տարիքով պատանիներ։ Այս բացառիկ հանգամանքին շնորհիւ էր որ դոնէ քիչ մը կրցանք պահել մեր դիրքը։ Միւսները կծկուած հողաթումբի մը ետեւ գրեթէ ծածկուած, հրացաններուն փողը պարապին տուած կը կրակէին։ Ամէն անգամ որ իրենց կը մօտենայի՝ նահանջելու առաջարկ կը դնէին։ «Պիտի պաշարուինք», «գերի պիտի մնանք», «միւս զօրամասերը քաշուած են, մենք մինակ ի՞նչ կարող ենք ընել», «հոգինիս դուրս ելաւ», «անօթի ենք», «ետեւի բլուրները աւելի լաւ են», եւ ասոնց նման առարկութիւններով օրն ի բուն գլուխ կ՚ուտեցնէին։

Թշնամի ուժերը անոնց աչքին շարունակ շատ կ'ե-րեւային.— « Տես, տես, թշնամին շատցաւ, հազար մարդեր էին, երկու հազար եղան ».— « Ա՜հ, ա՜հ թըշնամիէն հարիւրաւոր ձիաւորներ մեր կռնակը պիտի անցնին ».— « Վայ մեզի դերի պիտի մնանք, մեր երեխաներու վիճակը ի՞նչ պիտի ըլլայ »: Գրեթէ լալով կ'ըսէին այս խօսքերը: Ես այդ չափազանց ուժերը, ձիաւորներու շրջապատի շարժումները չէի կրնար տեսնել նոյն իսկ հեռադիտակով: Տեսածս միայն այն էր որ մեր դէմ մեզ հաւասար թշնամի մը կար եւ տասնեակ - տասնեակ, երկ-երկու ոստումներով նպաստաւոր դիրքեր կը բռնէր:

Մեր զինուորին ձեռքը գտնուած «ռօս»ի նոր հրացանը շատ անպէտք էր, փամփուշտը տեղաւորելու գործը դժուար կը կատարուէր եւ շատերն ալ պարապ փամփուշտները արագօրէն դուրս չէին տար, ռուսական «մօսինին» եւ Թրքական հրացան «քիւչիւք չափլի»ին նման : Մանաւանդ որ քիչ մը ցեխոտուածը այլեւս անգործածելի կը դառնար :

Լրաբեր ձիաւոր մը յայտնեց.— «Արդէն Բ. գունդի Ագայեանի գումարտակը կը նահանջէ, դուք ալ քաշուեցէք Ուչլար բլուրի աջ կողի ուղղութեամբ »:

Լուրը բոլոր վաշտը լսած էր, ալ իմ հեղինակութիւնս եւ կարգապահութիւնս անզօր մնացին, վաշտը խելագար նահանջի ճամբան բռնեց, պոռալ - կանչել, ըսպառնալիք, կծու հայհոյանքներ անօգուտ դարձան : Վերջին ակնարկ մը նետեցի թշնամի դիրքերուն կողմը: Թուրքերը գրեթէ անտարբեր գամուած մնացած էին իրենց տեղին վրայ:Ինքզինքս ամփոփելով բլուրին ետեւը անցայ, արագ վազքով վաշտին միացայ եւ ապահով բըլուրի մը վրայ կանգնած սկսայ կռիւի համայնապատկե-

ըլ դիտել: Մեր ճակատը խուճապահար կը նահանջէր · դէպի ո՞ւր, ինքն ալ չէր գիտեր: Թշնամին խիտ - խիտ շարքերով, խաղողի ողկոյզի նման բլուրներու գագաթները բռնած կեցած էր ու ապա սկսաւ անվրդով վար իջնել: Գնդացիրները աննպատակ կը գործէին, ուղղակի իրենց ձայնովը սարսափեցնելու համար մեր զինուորները: Հեռուն բերդաքաղաքը կը փայլէր արեւուն ջինջ ճառագայթներուն տակ: Ի՞նչ ճակատագրական դէպքերու նախօրեակին կը գտնուէինք :

Դէպի Կարս երկարող տարածութեան վրայ պաշտպանութեան միակ կէտը կը մնար մեզի համար Ուչլարի բլուրը, իր ահաւոր խրամներով եւ երկաթաթել պատնէշներով: Ուչլարը բռնուած էր մեր Դ · վաշտի կողմէն, որուն կը հրամայէր Ե · Տ · Մարտիրոսեան: Մենք դեռ Ուչլարի ստորոտներուն չմօտեցած, անոր անառիկ դիրքերուն վրայէն թշնամի գնդացիրները կրակ կը մաղէին ամէն ուղղութեամբ :

Շատ սրտաճմլիկ է Ուչլարի գրաւումը :

Սպայ Ե · Տէր Մարտիրոսեան հայրենասէր, խիզախ ու անվախ սպայ մըն էր · իր վաշտով բռնած էր Ուչլարի խրամները Հոկտեմբեր 28 — 29ի գիշերը: Առտուն երբ կռիւը բոլոր կողմերը սկսած եւ Բ · գունդի գումարտակը առանց կրակի նահանջած էր, Թուրքերը ձորի մը մէջէն աննկատելի կերպով մագլցած էին դէպի Ուչլարի խրամները: Խրամի աջ թեւի պահակախումբը քնացած ըլլալով, թշնամի ուժերը անարգել կը մտնեն խրամներուն մէջ եւ տեղն ու տեղը կը սպաննեն պահակախումբը: Կռիւը կը սկսի խրամին մէջ դիրկնդխառն : Ե · Տէր Մարտիրոսեան իր մնացած ուժերով օրհասական կռիւ մը կը մղէ գերազանց ուժերու դէմ : Դ · վաշտէն

հազիւ 5 — 10 զինուոր ազատած էին, մնացեալները իրենց հրամանատարին հետ կը սպաննուէին տեղն ու տեղը :

Թողուցինք Հաճի Խալիլ լեռը, նոյնանուն գիւղը, Գարա-Գայա գիւղը եւ անոնց շրջակայ բլուրները, ալիքաւոր հողաշերտերը: Թողուցինք Ուչլարի անտառիկ խրամները, նետուեցանք Ազատ եւ Ղանլի գիւղերու տափարակին վրայ: Ազատ գիւղէ առջեւ վերջապէս կանգնեցանք. Թուրքերու շարժումները բացորոշ կը տեսնէինք. բերդի մեր թնդանօթները քանի մը հարուած տուին զանազան ուղղութեամբ. աւելի շատ կը հարուածէին Ուչլարի խրամները: Ի՞նչ օգուտ այս ամէնը, մենք բռնած էինք բերդաքաղաքի ճամբան :

Խաւար գիշեր էր. մեր ճակատի թնդանօթին եւ գնդացիրի ձայները վաղուց լռած էին. կեդրոնի անընդհատ թնդանօթաձգութիւնը կանգ առած էր: Մեր աջին գտնուող Ե. Գունդը Ալ-Պապայի ամրութիւնները բռնած կեցած էր, միւս ճակատներու վրայ ինչ կ'անցնէր կը դառնար՝ չէինք գիտեր: Մեր զօրամասերը ամփոփուեցան, կծկուեցան, միայն մէջտեղ չկար Գ. վաշտը իր հրամանատարով: Կսկիծը, ցաւը մեր սրտին մէջ մտիկ կ'ընէինք տարաբախտ Երուանդի զինուորներու պատմութիւնը: Երուանդը եւ իր փառաւոր վաշտը զոհ եղան անհոգ ու անպարտաճանաչ պահակի մը անզգուշութեան: Ե. Տէր Մարտիրոսեան բնիկ Թալասցի էր, Թրքական բանակի սպայ, գերի ինկած Ռուսերու ձեռքը, անցած էր հայկական զօրամաս (*) :

Նոր հրամանի մը վրայ ետ քաշուեցանք եւ մէկ ժամ

(*) Տես Ե. Տ. Մարտիրոսեանի նկարը էջ 39:

հանգստացանք Նօվօ Խասանկոյէ մալական գիւղին մէջ։ Նոյն ճամբայ ելանք եւ մտանք Կարսի եզերքը գտնուող զօրանոցները։ Հազիւ մէկ ժամ հանգստացած էինք։ Առտուն արշալոյսին հետ քաղաքէն դուրս ելանք Վէզին գիւղի ուղղութեամբ։ Քաղաքէն 5 — 6 վերստի վրայ ամենաձախի ամրութեանց (forts) մէջ մտանք։ Այս ամրութիւնները քաղաքին ամենավերջի դիրքերն էին, որոնք բռնած են Կարսի ամբողջ հարաւը եւ արեւմուտքը։ Պայտի ձեւով շինուած, գետնափոր զօրանոցներով, կռուելու, պաշտպանուելու բոլոր յարմարութիւններով օժտուած, ռուսական ռազմական հանճարի արդիւնք եւ պաշտպանողականի ամենահիանալի ամրութիւններ էին։ Հոկտեմբեր 29 — 30ի գիշերը անցուցինք այդ զօրանոցներուն մէջ։ Գիշերը սոսկալի անձրեւ կար, առտուն անձրեւը դադրած, թուխ ամպերը բոլոր լեռնագագաթները բռնած էին։ Ամրոցներու ուղղութեամբ Վէզին - քէօյի կողմէն ահռելի հրացանաձգութիւն մը սկսաւ։ Աղայեանի գումարտակը դիրքերուն մէջ մտաւ, իսկ մեր գումարտակը կազմ ու պատրաստ ամրոցներէն դուրս ելաւ Վէզին քէօյ երթալու համար ։

Այս ամէնը հազիւ կէս ժամուան մէջ տեղի ունեցած էր եւ ահա սրտաճմլիկ տեսարան մը պարզուեցաւ մեր աչքին։ Ա. գունդը խուճապահար, գլուխը կորսնցուցած կը նահանջէր դէպի քաղաք, մեր ձիաւորները աշխատեցան կեցնել զանոնք, սակայն անկարելի եղաւ, Նահանջող գունդին ծայրը արդէն Կարս կը մտնէր։ Չարաղէտ շշուկ մը տարածուեցաւ մեր զօրամասին մէջ.— «Գնդապետ Մազմանեան ինքնասպան եղած է»։ Հայրենասէր, պատուախնդիր հայ սպան իր ճիշդ պարտականութիւնը կատարած էր։ Ի՞նչ կը մնար ընել զինակից հրա-

մանաւորին, երբ իր ամբողջ գունդը լքելով իր դիրքը խուճապահար փախուստ կուտայ առանց մտիկ ընելու իրեն: Գնդ. Մազմանեանի ինքնապաշտպանութիւնը բոլորիս մազերը փշաքաղ կ'ընէր:

Դէպի Վէզլին քէօյ յառաջանալու պէտք չկար այլ եւս: Անմիջապէս որոշուեցաւ որ Աղայեանի գումարտակը մնայ ամրոցներու մէջ: Մեր Գ. վաշտը արագօրէն բռնէ աջ գտնուող Արտոս բերդը եւ մեր երկու վաշտերը բռնեն ամրոցներու մէջ գտնուող պարապ տարածութիւնները, որոնց վրայ շինուած կային դաշտային, լաւ պատրաստուած խրամները: Այս ամէնը քանի վայրկեանի մէջ տեղի ունեցաւ: Գնդ. Մազմանեանի զօրամասի թափթփուքները դեռ կուգային ու կ'անցնէին: Ձեռնարկեցինք նոր կարգադրութեանց: Վաշտին մէկ մասը խրամներու կարեւոր կէտերու վրայ տեղաւորեցինք, նոյնպէս հոն զետեղեցինք Մաքսիմ գնդացիր մը եւ միւս զինուորները հանգստի անցան:

Ամրոցներու առջեւ կը տարածուէր շատ հարթ տափարակ մը, հազար քայլի վրայ հաւկիթ մը կրնայիր տեսնել: Հեռուն Վէզլին քէօյի բարձունքներուն տակ թշնամի ուժերը խումբ խումբ բացորոշ կ'երեւային, թշնամին կանգ առած էր, կ'ամփոփուէր եւ նոր յարձակումի կը պատրաստուէր. իր հեռաւորութիւնը 2—3000 մեթր էր:

Ամրութիւնը եւ իր առջեւ տարածուող մեզի համար նպաստաւոր եւ թշնամի զօրքին աննպաստ հարթ տափարակ մը ինծի եւ զինուորներու ուժ եւ եռանդ տուին: Սկսայ մտածել.— Թշնամին հազար գլուխ ունենայ, մեզ այս ամրոցէն դուրս չի կրնար հանել: Չեմ գիտեր, արտակարգ եռանդ եւ կորով կը զգայի մէջս. այն-

պէս կ՚երեւակայէի թէ քաղաքը պիտի պաշարուի եւ ո՞վ գիտէ քանի օրերով պաշարուած վիճակի մէջ պիտի մընանք, յիշողութեանս կուգար կարգ մը բերդաքաղաքներու երկար պաշարումները, զինուորին ուտելիքէ նեղուիլը, կատուի, ձիու միս ուտելը :

Առտուն արեւուն հետ քաղաքի բերդի թնդանօթները կը գոռային եւ անոնց ռումբերու պայթման ծուխն ու մուխը, փոշին շատրուանի նման վեր կը բարձրանար : Բնազդական գոհունակութեամբ կը լեցուէր հոգիս, երբ կը տեսնէի մեր ռումբերուն մէկուն յաջող կէտի մը վրայ պայթիլը : Չէ, չէ, կը մտածէի, Կարսի առասպելական բերդի թնդանօթները չպիտի թողուն որ թշնամին քաղաք մտնէ : Բերդին թնդանօթները եւ մեր ամրոցներն ու խրամները հրաշք գործելու սահմանուած էին : Զինուորներուն մէջ որոշ աշխուժութիւն մը կար, անոնք ալ ինծի պէս մեծ յոյս կապած էին բերդէն պայթող թնդանօթներուն վրայ :

Վայրկեանէ վայրկեան թշնամի զօրքին յառաջխաղացման կը սպասէինք, բայց կ՚ուշանար : Թշնամի խումբերը երբեմն կը շատնային եւ երբեմն կը նուազէին, զանազան շարժումներ կ՚ընէին : Մեր եւ անոնց միջեւ գտնուող տարածութեան զանազան կէտերու հեռաւորութիւնը գնահատելով, զինուորներուն բացատրեցինք, — «Մեր առջեւի ցորենի շեղջի նման բլուրը 1000 քայլ է» · — «Քիչ աջին գտնուող ճերմակ քարը 800 քայլ է» · — «Այս թումբին հեռաւորութիւնը 500 քայլ է» : Այսպէս ակներեւ կէտերը եւ անոնց հեռաւորութիւնները ճշդած եւ մեր հրացաններուն երախը թշնամի զօրքին ուղղութեամբ դարձուցած՝ անհամբեր կը սպասէինք :

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԱՅԻՆ ԹՆԴԱՆՈԹՆԵՐԸ

Ճակատին հրամանատարը գումարտակապետ մօտեցաւ ինծի եւ տուաւ հետեւեալ հրամանը.

— «Բ. գունդի գումարտակի հրամանատար Աղայեանի հետ խորհրդակցեցանք եւ որոշեցինք ամրոցներէն դուրս գալ եւ անցնիլ յարձակման: Առ վաշտդ 2րդ դասակը եւ ամրոցէն դուրս ելիր ու յառաջացիր : Մեր միւս վաշտերն ալ պիտի առաջ շարժին : Ե. գունդն ալ մեր աջ կողմէն պիտի յառաջանայ»:

Այս որոշումին աղետաւոր ըլլալը հայելիի պէս կը տեսնէի: Դիմելով գումարտակապետին ըսի: — «Պ. հրամանատար, ամրոցներէն դուրս ելլող մեր զինուորը, այս բաց ու հարթ տափարակին վրայէն չի կրնար յարձակման անցնիլ. մանաւանդ որ գիտէք թէ մեր զինուորին մէջ կռուելու բարոյական կորովը մեռած է: Դուրս ելլելէն վերջը այլեւս զայն ձեռք ձգելը անկարելի է: Յարձակման անցնիլը սխալ է»:

Գումարտակապետը պնդեց, այս անգամ գրաւոր : Զինուորական կարգապահութեան սպառնալիքի մը ազդեցութեան տակ ստիպուած Արտօս բերդը ձգեցի դուրս ելայ եւ սկսայ յառաջանալ : Թշնամիին թնդանօթը գործի անցաւ, ռումբերը մեր աջին ու ձախին կուգային ու կը խրէին փափուկ հողին մէջ, բարեբախտաբար շատ քիչեր կը պայթէին : Հրացանի հասողութեան չափ հեռու էինք. կռիւը սկսաւ: Ոստումներով, կարճ, կարճ վազքով, տասնական քայլ մեր շղթաները թշնամի զօրքին կը մօտենային, մեր զոհերը սկսան շատնալ: Ձախ կանգնող զինուոր մը կամացուկ մը շշնջաց — «Պ. վաշտապետ, Աղայեանի վաշտը բերդէն դուրս ելաւ շարքերով եւ արագ դէպի քաղաք կ'երթայ»:

— Սուտ ես, ըսի զինուորին :

— Խաչ որ ճիշդ է ըսածս, կանգնէ եւ տես :

Ի՜նչ տեսնեմ, արդէն անոնք քաղաքին ճամբան բռնած էին. կծու հայհոյանք մը թռաւ սեղմած ակռաներուս տակէն: Ետ դարձայ մեր բերդի ուղղութեամբ, աչք մը պտտցուցի, մէկը բերդի բարձր թումբին վրայ կանգնած՝ գլխարկը ուժգնօրէն կը շարժէր: Հաւաքուելու, ետ քաշուելու նշան էր: Շղթային լուր տուի եւ սողոսկելով, ծունկի վրայ քալելով գնդակի ազդեցութենէն դուրս եկանք, արագ վազքով մտանք բերդը :

— Պ. Կարապետեան, ո՞ւր է գումարտակապետը, ո՞ւր է մեր միւս դասակը :

— Անոնք շատոնց քաշուեցան, հրաման տուեցաւ ինծի որ ձեզի ալ լուր տամ քաշուելու եւ նահանջելու :

— Ո՞ւր է ձիս :

— Գերի ինկաւ: « Թշնամին Ազայեանի բերդին մէջ է, սպասելու չի գար. երթանք - հեռանանք »:

Հազիւ քանի մը զինուոր մնացած էր մեր քով. գլուխը առնողը դէպի քաղաք կը վազէր :

Ո՞վ կրնայ նկարագրել խուճապահար փախուստը : Կօշիկներս ծակած, տիղմով լեցուած ծանրացած, քալելու եւ վազելու արգելք կ՚ըլլային, նետեցի: Վար նետեցի նոյն իսկ վերարկուս ու գտակս: Միայն ատրճանակս ձեռքս բռնած Կարապետեանի հետ կը վազէինք դէպի քաղաք: Գումարտակ, վաշտ, գնդացիր, ձի, ամէնքն ալ ձեռքէ ելած մենք մեր գլխուն ճարը կը նայէինք. ամէն մարդ ինքզինքը ազատելու հոգը ունէր : Թրքական թնդանօթները եւ հրացանները անընդհատ կը գոռային : Վայնասուն մը ծայր տուած էր: Քաղաքի կայարանը մտանք :

Յանկարծ մէկը ուսէս պինդ բռնեց, տեսայ որ ենթասպաս էր :

— Ո՞ւր, ո՞ւր, ընկեր փաշտապետ :

— Ո՞ւր հարցնելու պէտքը կա՞յ. չէ՞ որ կը նահանջենք. քալէ մեզի հետ :

— Մնանք հոս, կեցիր մի երթար. ես քեզ կ'ազատեմ Թուրքերէն : Անոնք մեր ընկերներն են որ կուգան : Ես բոլշեւիկ եմ : Ենթասպան արագ արագ հեռացաւ եւ անհետացաւ կայարանի շէնքերուն մէջ : Ես եւ Կարապետեանը անծանօթ փողոցներէ վազելով դէպի բերդը կը բարձրանայինք : Առաջնորդի պէտք չկար. շատեր արդէն բերդի կողմը ուղղուած էին : «Դէպի բերդ», «դէպի բերդ» կը լսուէր ամէն կողմէ : Թշնամին քաղաք մտած էր : Քաղաքին մէջ խուլ ժխոր մը կար : Մեր սաւառնակը յուսահատ իր վերջին թռիչքը կատարելով, դէպի Ալեքսանդրապոլի ուղղութիւնը բռնեց :

Նահանջը՝ կանոնաւոր բանակի համար տեսակ մը ռազմագիտական շարժում է : Կանոնաւոր բանակը նահանջի ատեն իր կարգապահութեան ուժը գրեթէ չի կորսնցներ : Ան գիտէ թէ ինչու կը նահանջէ, գիտէ թէ ուսկի՞ց պիտի անցնի եւ գիտէ թէ մինչեւ ուր պիտի նահանջէ :

Մեր նահանջը ուրի՛շ բան էր... Մենք չկրցանք հասկնալ թէ ինչու կը նահանջենք, ինչպէս պիտի նահանջենք եւ մինչեւ ո՞ւր պիտի նահանջենք : Հեղեղէն կարելի՞ էր հասկնալ թէ ո՞ր ձորէն պիտի հոսի եւ մինչեւ ուր պիտի կանգնի : Մեր նահանջը տարերային հեղեղ մըն էր, որ յորդած, իր բնական հունէն դուրս ելած, անսանձ կը հոսէր : Մենք այդ հոսանքին խառնուած էինք :

Բանակի մը նահանջը որքան ալ խուճապահար, յանկարծակի եւ անկանոն ըլլայ, կրնաս անոր մէջ տեսնել կարգ, կարգի ձեւ մը. բայց երբ այդ բանակին կը միանայ ժողովուրդի մը նահանջը, խնդիրը կը փոխուի: Մեր պարտուած եւ նահանջող զօրքին հետ կը փախչէր ժողովուրդը: Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք ներխուժող թշնամի զօրքին ջարդէն ճողոպրելու, ապաստանելու գերագոյն հողը, այն ատեն կրնաք երեւակայել թէ ինչ էր մեր կացութիւնը: Նահանջի պատկերը բոլոր ահաւոր կերպարանքով մեր աչքերուն առջեւ էր — Սայլեր, բեռնատար ձիեր, մարդ ու կին, երեխայ, զօրք, թնդանօթ իրար պլլուած քաշ կուտային դէպի մեծ ճանապարհը: Խուճապահար գանգուածը թաւալգլոր ու խելագար առաջ կը շարժէր խճուղիին երկայնքէն :

Ճանապարհը ցեխոտ, ցուրտ օդ, ամպամած երկինք մը :

Սեւ գիշերը սկսաւ թանձրանալ, համատարած մթութիւն մը: Սեփական անձի ու գոյքի պաշտպանութեան հոգը միայն կը տեսնուէր ամէն կողմ :

Սեպուհի հրամանատարութեան տակ գտնուող մեր Բ. գումարտակը միայն գունդի հրամանատարին հետ կարգ ու պատրաստ նահանջած էր, ան ալ ամէնէն ուշը(*) :

Մեր զօրամասերէն շատը գերի ինկած էին, մաս մըն ալ անկանոն խուժանի վերածուած եւ ժողովուրդին խառնուած կը նահանջէր :

Յաջորդ առաւօտ երկաթուղիի ուղղութեամբ բուռն

(*) Այս գումարտակի շարժումներու շուրջ կարդալ գրքի Բ. մասին մէջ :

հրացանաձգութեան եւ թնդանօթի ձայները որոշ կերպով կը լսուէին ։ Մեր զրահապատը Թուրքերու յառաջխաղացումը դանդաղեցուցած էր երկաթուղիին ուղղութեամբ ։ Մենք դեռ կը նահանջէինք դէպի Ղըզըլ Չախ-Չախ ։ Կարսէն հեռացած էինք, սիրտ չունէինք դէպի այն կողմը նայելու ։

Հայկական բերդաքաղաքը Թուրքերու ոտքերուն տակ կը տքար, անէծք իր շրթունքին, եւ լաց իր աչքերուն ։

ՋԱՋՈՒՌԻ ԿՌԻՒԸ

Սեպուհի հետ միացած մեր զօրամասը Ղըզըլ-Չախ-Չախի եւ Ալէք-Պօլի տարածութեան վրայ քանի մը յաջող կռիւներ ունեցաւ ։ Նոր հրամանի մը վրայ ձգեցինք Ալէք-Պօլը եւ նոյեմբեր 6 — 7ին բռնեցինք Ջաջուռի բարձունքները — Բզովտ լերան արեւմտեան եւ հարաւի անտառիկ, ձիւնապատ գագաթները եւ Ցից-Թափայ գիւղի բլուրները ։

Քանի մը օր զինադադար էր ։

Այս առիթէն օգտուելով մեր ցրուած վաշտերը լրացուցինք եւ անոնց դասաւորումով զբաղեցանք ։ Սակայն երկար չտեւեց զինադադարը, ու կռիւը ծայր առաւ նորէն ։

Նոյեմբեր 13 — 14ի գիշերը դիրքերու վրայ կը գտնուէինք, սոսկալի, ահարկու գիշեր էր ։ Ձիւնամրրիկ, աչքաչքի չտեսնելու աստիճան ։ Խաւարին մէջ երբեմն հազիւ կրնայինք նշմարել, հեռուն գտնուող թշնամի

խարոյկները, որոնք կը պլպլային մեր բռնած բլուրնե - րու լանջերուն վրայ :

Ձիւնեղէն մարդ դարձած էինք, շատ մսկոտները կուլային նոյն իսկ: Քամին կ'ոռնար, ձիւնամրրիկը ուժգին թափով մեզ բլուրէն վար կը գլորէր: Իմ վաշտս մինչեւ կէս գիշեր հազիւ կրցաւ մնալ դիրքին վրայ, ուրիշ վաշտ մը գալով զայն փոխարինեց: Մենք քաշուե - ցանք մօտակայ փոքրիկ գիւղ մը, ուր կը գտնուէր մեր պահեստի ուժը: Գիւղացի մը առատ օղիով տաքցուց մեր սառած զինուորները :

Սենեակի մը անկիւնը լուռ ու մունջ նստած էին մեր զօրամասի սպաներէն քանի մը հոգի, որոնցմէ երկուքը Զ. Բաղրեւանդեան եւ Տրդատը աւելի տխուր, աւելի մելամաղձոտ երեւոյթ մը ունէին :

— Ի՞նչ կայ, Զօհրապ, այդքան խոր կը մտածես, հարցուցի ես :

— Օնէ, հոգիս շատ տխուր է, գէշ երազ տեսայ, առաւօտուն մեծ կռիւ պիտի ունենանք, մենք պիտի յաղթուինք, ես պիտի վնասուիմ, երազս շատ գէշ է :

— Լաւ գուշակութիւն կ'ընես, Զօհրապ, ըսի, գուշակէ տես ինծի ալ բան մը պիտի պատահի՞ :

— Ի՞նչ գուշակութիւն, ինչ բան, երազս իմ վրայ գէշ տպաւորութիւն թողած է եւ նախազգացում մը ունիմ :

Իսկապէս Զօհրապ շատ ընկճուած էր: Շէն, ծիծաղկոտ այդ սպան բոլորովին փոխուած ու գունատած էր : Մենք դեռ շատ խօսեցանք, անոր երեսին վրայ ծիծաղի մը նշոյլ չկրցայ նշմարել :

Իսկապէս Նոյեմբեր 14ի յաջորդ առաւօտեան կռուին Զօհրապը եւ իր կրտսեր սպան Տրդատը տաք կռիւի մը

մէջ սպաննուեցան, շատ սրտաճմլիկ պարագաներու տակ :

Զաջուալի կայարանի եւ նոյն անուն գիւղի քիչ մը հարթ տարածութեան վրայ կռիւը աւելի տաքցած էր: Զօհրապի վաշտը այդ կէտին վրայ հերոսաբար կը կռուէր: Զօհրապ ճիչ մը կ'արձակէ, զարնուած էր: Վաշտը տեսնելով իրենց հրամանատարին վիրաւորուիլը կը նահանջէ: Զօհրապ կ'աղաղակէ, կ'աղերսէ որ միասին տանին: Իր կրտսեր սպան՝ Տրդատ, հերոսաբար առաջ կը նետուի, կրակին տակ ուսը կ'առնէ վիրաւորը: Բայց ինքն ալ կը վիրաւորուի եւ երկուքը թաւալգլոր վար կ'իյնան: Զօհրապի վաշտը եւ մեր գունդի ձիաւորները քանի մը յանդուգն յարձակումներ գործեցին դիակները ազատելու համար, բայց անկարող եղան : Թշնամին գամուած մնացած էր այդ հողաշերտին վրայ : Գունդի հրամանատարին կարգադրութեամբ մեր ձիաւորները կ'աշխատէին Շէյ-Թափայի ուղղութեամբ թշնամիին կռնակը անցնիլ, բայց անկարող էին թանձր ձիւնին պատճառաւ :

Մեր զօրամասը ձգեց իր առաջաւոր բլուրները, Զաջուա գիւղը, կայարանը: Փալուզլին վրայի բարձր դիրքերը եւ անոր աջին ու ձախին գտնուած ձիւնապատ լեռները բռնեց եւ տեղաւորուեցաւ :

Զաջուալի մեր բռնած դիրքերը ռազմական տեսակէտով անկնահատելի էին, եթէ մենք գիտնայինք զանոնք պաշտպանել: Յանկարծ մեր թիկունքէն, հեռուէն հրացանի համազարկի ձայներ լսեցինք, որոնց յաջորդեցին թնդանօթի քանի մը որոտներ: Բոլորս ապշած, ականջ դարձանք, ապուշ հետաքրքրութիւն մը անցաւ բոլոր շարքերուն մէջ: Անորոշ, անստոյգ ձայներ էին : Զար

լուրը սեւ ուրուականի նման անցաւ բոլոր զօրամասերու մէջէն :

— Թշնամին մեր թիկունքը անցած, Ղալթախճի գիւղը կը ռմբակոծէ :

Խելագարեցնող լուր մը, բայց ստոյգ: Թշնամին Տիրաքլար գիւղի կողմէն գաղտնի ճանապարհով մը գիշերուան մթութենէն օգտուելով անցած էր Ղալթախճի գիւղի ձորը: Այս երկու գիւղերը իրարու միացնող ձորին մէջ յարմար անցք մը կայ :

Թուրքերը տեսնելով որ այդ անցքը մեր կողմէն պաշտպանուած չէ, անարգել անցնելով կանգնած են Ղալթախճիի առջեւ: Շատ ժամանակ յետոյ ես կրցայ լսել Ալեք·պոլցի ծերունի Հայէ մը, թէ 1877ի պատերազմին ատեն Թուրքերը այդ ճամբով անցած են ռուս բանակին թիկունքը եւ շատ գերի բռնած: Նոյնպէս ուրիշ աղբիւրէ մը լսեցի թէ Թուրքերը 1917 — 18ի հայ-թաթարական կռիւի ատեն այդ ճանապարհէն անցած են Ջաջուռի թիկունքը :

Արեւը դեռ նոր էր մայրամուտին կը մօտենար, բոլորներուս ստուերները երկարած էին, նախաճաշի հրաման տրուեցաւ շատ արագ :

Դանդաղ զօրամասերը — թնդանօթ, գնդացիր, փոխադրութեան կառքերը, վիրաւորները, հիւանդները եկան ու անցան: Հետեւակի երկու զօրաւոր գումարտակ Ագպուլաղ գիւղի եւ երկաթուղիի գծին յարմար դիրքերը մտած՝ անընդհատ կրակ կը բանային, մինչ թշնամին արդէն յառաջացած էր 800 քայլի վրայ: Մեր եւ թշնամի զօրքին միջեւ գետակ մը կար: Թշնամին կը փորձէր Ագպուլաղը անցնիլ, մենք կը դիմադրէինք օրհասական եռանդով: Մեր զօրամասերը կանոնաւոր կը նահանջէին:

Թշնամի յառաջաւոր շղթան ետ քաշուիլ սկսաւ ։ Ջաջուռի կողմէն շարժում չկար ։ Արեւը մարը մտած էր ։ Մութը սկսաւ տիրել, հրացանաձգութիւնը դադրած էր ։ Ամէն կողմ խաղաղութիւն կը տիրէր ։ Գունդի հրամանատարը կարգադրեց որ Բ. եւ Գ. վաշտերը մնան Աղպուլաղ, իբրեւ վերջապահ ։ «Պիտի մնաք Աղպուլաղ, մինչեւ որ Ջարըխլի գիւղէն հեռաձայնով նոր հրաման տամ քաշուելու ։ Ձեր տրամադրութեան տակ կը թողում երկու ձիաւորներ եւ հեռախօսի գործիք մը » ։

Այս երկու վաշտերէն զատ միւս գնդուորները քաշուեցան դիրքերէն ։ Մենք դիրքերուն վրայ էինք, մեր դիրքերը զօրաւոր էին ։ Դուրսը սեփսեւ խաւար էր. մեր մէկ վաշտը Ջաջուռի ուղղութիւնը եւ միւսը Ղալթախճիի կողմը կը հսկէր ։ Լուռ էր ամէն կողմ ։ Ղալթախճիի կողմէն երբեմն հրացանի խուլ ձայներ կը լսուէին ։ Այս գիւղի հայ բնակչութիւնը չէր կրցած նահանջել. Թուրքերը կոտորեր էին ։ Աղպուլաղի ժողովուրդն ալ մնացած էր մեծ մասամբ. չէր հեռացած եւ հեռանալու ալ նպատակ չունէր ։ Շատ ստիպեցինք որ հեռանան բայց մտիկ չըրին ։ Գիւղի եզերքին ճանապարհին վրայ ցած, խեղճուկ տուն մը կար, տան կտուրին վրայ աղօտ, պատռուած, հասարակ կարմիր կտաւէ դրօշ մը կը ծածանէր ։ Տան դրան առջեւ ծերունի մը կանգնած էր ալեհեր մօրուքով, կքած քամակով, վշտահար դէմքով ։ Տխուր էր ։ Երբեմն Ջաջուռի, երբեմն ալ Ղալթախճիի կողմը կը նայէր, ներս կը մտնէր դանդաղ քայլերով ու նորէն դուրս կ'ելլէր ։ Անհանգիստ էր ։ Մօտեցայ իրեն ։

— Բարեւ, պիծա, ինչո՞ւ չես հեռանար գիւղէն. չե՞ս տեսներ որ մենք կը նահանջենք. քանի մը բոպէ

վերջ Թուրքը հոս ալ պիտի գայ եւ կոտորէ ձեզ. մի կենար, շուտ, շուտ հեռացիր :

— Աղա, ո՞նց հեռանամ. ախր տուն տեղ ո՞րու թողում. ո՞ւր երթամ : Չէ՛, Թուրքը մեզ չի կոտորեր, անանկ կ՚ըսեն թէ Թուրքը Ռուսին աղբէր եղած է, մեզի բան չպիտի ըսէ. իմ տան վրայ կարմիր դրօշ կայ :

Ծերունին հաւատացած էր թէ այս անգամ Թուրքը ա՛լ Հայ չպիտի ջարդէ, քանի որ «Ռուսին աղբէր եղած է» եւ մանաւանդ իր տանիքին վրայ «կարմիր դրօշ» մը կը ծածանի : Ծերունին անդրդուելի մնաց : Գիւղէն չհեռացաւ, ինչպէս իր նման շատ շատեր : Յաջորդ առաւօտուն Թուրքերը Աղպուլաղը կոտորեր էին առանց նկատի առնելու անոնց տանիքներու վրայ պարզուած կարմիր կամ ճերմակ դրօշը :

Ջաջուռի եւ Աղպուլաղի կռիւները մեր գունդի վերջին կռիւներն եղան :

×

Հաշտութիւն կնքուած էր : Հայ բանակը իր զէնքը վար դրաւ, կռիւները դադրած էին :

Հայ զինուորութիւնը իր ռազմական արժէքը չկըրցաւ ցոյց տալ գոնէ Կարսի ճակատին վրայ : Առանց ուրանալու անհատ հրամանատարներու, սպաներու եւ զինուորներու գնահատելի հերոսութիւնները, ընդհանուր առմամբ տխուր երեւոյթ մը ունէին մեր մղած կռիւները : Պատճառները շատ ու շատ են, բայց այդ շատ պատճառներուն ամէնէն գլխաւորն էր բոլշեւիկութիւնը . բոլշեւիկութիւնը եւ դարձեալ բոլշեւիկութիւնը : Հայ բանակի պարտութեան պատճառներուն մասին գրելը իմ ուժերէս դուրս է բացարձակապէս : Հում նիւթ մը, ո-

րուն մասին կրնան գրել ռազմագէտ, հմուտ զինուորականները: Իմ գրածներս անձնական յուշերս են, խիստ սահմանափակ, իբրեւ համեստ ատաղձ մը :

ՓԱԽՈՒՍՏ

Նոյեմբեր 14ին, Ջաջուռի մեր նահանջէն յետոյ մեր բանակի աստղին հետ հայկական անկախութեան եւ ազատութեան աստղն ալ մարեցաւ :

Մեր ազատ հայրենիքի ծեծուած, խունձ ու խմոր դարձած մարմինը գլխապատ ինկած էր մեր երկու դաւադիր հարեւաններու ոտքերուն տակ: Կիսամեռ մարմնին գլխուն վրայ կանգնած էր մեր հիւսիսի հարեւանը, իսկ սրտին վրայ նստած էր հարաւի դրացին: Ամէն ինչ կը վերջանար դեկտեմբեր 2ի դաշնագրով :

Անշուշտ տեսած էք իր դեկը կորսնցնող նաւ մը, որ բաց ծովուն կապոյտին վրայ կը ծփայ անդեկ ու աննաւահանգիստ: Ճիշդ ու ճիշդ այդ նաւուն նման էր Դ. կիսարաժինը (նոյեմբեր 14էն յետոյ մինչեւ դեկտեմբեր 3ի առաւօտուն):

Տեղէ տեղ կը թափառէր: Համամլու, երկու օր վերջ Պօղի - Բէնտ գիւղը, յաջորդ առաւօտուն Ղարաքիլիսէ : 8 օր Նիկիտին մալական գիւղը, մէկ օր Դիլիջան, երկու օր Գօլօվինա, վերջին օրերը Սեմիոնովկա :

Երեք օրէ ի վեր որ Սեմիոնովկա գիւղի թիկունքի բլուրներուն վրայ պահակախումբեր զետեղած էինք Դիլիջանի ուղղութեամբ: Բոլշեւիկները Քարվանսարայի

(Իջեւան) ուղղութեամբ յառաջացած հասած էին Զար-խէճ գիւղը :

Նոր թշնամիի մը առջեւ կանգնած էինք : Ցրդ գունդը Սեմիոնովկա եւ 7րդ գունդը Զիպուխլի գիւղերուն մէջ կը գտնուէր :

Դեկտեմբեր 3ի առաւօտուն Երեւանէն Հրամանատար Դրօ հեռախօսով մեր զօրամասին կը յանձնարարէր որ արգելք չհանդիսանանք բոլշեւիկներու յառաջխաղացման եւ նոյնիսկ պատւով ու յարգանքով ընդունինք զանոնք :

Քսան հոգինոց պահակախումբով մը 2 —3 օրէ ի վեր դիրքերուն վրայ էի, Դիլիջանի խճուղին պաշտպանելու պարտականութիւն ունէի : Հրաման ստացայ պահակները ետ քաշել իրենց դիրքերէն եւ եկող բոլշեւիկեան զինուորները պատշաճօրէն բարեւել, յարգանքով ու մեծարանքով ընդունիլ :

Դիլիջանի զիկզակ խճուղին մեր տեսողութեան տակ էր : Բոլշեւիկ զօրամասի ձիաւորները երեւացին եւ արագ ու վստահ քայլերով կը յառաջանային : Պահակախումբը « պատուի » կանգնեցուցի եւ ողջունեցի մեր հիւրերը : Հրամանատարը՝ անծանօթ աստիճանով յաղթանդամ կերպարանք մը, չաշուած մէկն էր, մեր բարեւը փոխադարձեց ռուսերէն :

— Ի՞նչ կը սպասէք դուք այստեղ, եղաւ իր առաջին հարցումը :

— Պահակախումբը ձեզ ընդունելու համար կանգնած է :

— Տարօրինակ պահակախումբ, որ ունի իր հեռախօսը եւ գետնափոր խրճիթը (զէմլյանկայ) :

Անմիջապէս հրամայեց իրեններուն որ գրաւեն հե-

տախօսը եւ ամբողջ կազմուածքը: Նոյնպէս հրամայեց, որ պահակախումբը հետեւի իրեն ամբողջութեամբ : Ես ալ իբրեւ զինուոր խառնուած էի անոնց: Քանի մը ժամ առաջ արդէն պոկած էի ուսադիրներս եւ ճակատիս Հ. Հ. վերտառութեամբ պիտակը, հասարակ զինուորի կերպարանք մտած էի : Ճիշդ այդ օրուան, այդ ժամուն իսպառ կորսնցուցի 3րդ գունդը, Գ. վաշտը, Հայաստանի բանակին սպայ ըլլալու հանգամանքս :

Քիչ յետոյ մօտ 2 — 300 կարմիր զինուորներ եկան, բոլորն ալ խեղճ հագուած, մերկ ոտքերով, զանազան , գոյնզգոյն տաբատներով: Նիհար, տառապած երեսներով: Նախկին ռուս զինուորի բոլոր յատկութիւնները գրեթէ կորսնցուցած էին : Փոխադարձ յարգանքի կապը խզուած էր մեր մէջ:

Անօթի գայլերու վոհմակ մը, երբ ոչխարի հօտի մը մէջ կը մտնէ, պատահելիքը գուշակել այնքան դժուար չէ: Ճիշդ անոր նման երեւոյթ մը պարզուեցաւ : Հալածանքը սկսաւ, գրաւեցին մեր բոլոր ձիերը: Յատկանշական է հետեւեալը: Ձիս պահող զինուորը ինծի ցոյց տուաւ Ղազախեցի հայ կարմիր զինուոր մը, որ ձիս առած էր: Մօտեցայ անոր:

— Ընկեր , ըսի, ձիս դուն առած ես, խնդրեմ վերադարձուր :

— Մինչեւ հիմա դուն հեծեր ես, ասկէց վերջն ալ ես պիտի հեծնեմ, եղաւ իր կտրուկ պատասխանը :

Գրաւեցին մեր բոլոր գոյքերը, անկողինի կազմած, ճերմակեղէն, պահ մը յետոյ ասոր անոր վրայէն հանեցին լաւ զգեստները: Քիչ վերջը տեսանք որ անոնք միօրինակ հագուած են, իսկ մեր զինուորները անոնց քուրջէ զգեստներով ման կուգան: Ի վերջոյ մեզ ամբողջս

կանգնեցուցին նոր հրաման հաղորդելու պատրուակին տակ եւ պաշարելով զինաթափ ըրին: Շարքի մէջ կը գտնուէին մեր գունդի հրամանատարէն սկսեալ մինչեւ յետին զինուորը : Երբ մեր բացարձակ զինաթափութիւնը լրացաւ, անոնք աւելի յանդուգն, աւելի լիրբ երեւոյթ մը առին: Ճառախօսութիւն մը ծայր տուաւ, իրարու ետեւէ դուրս կուգային ամէնն ալ ճառախօսելու համար ռուսերէն, կէս կատար հայերէն: Բոլորն ալ միեւնոյն յանկերգը կը կրկնէին, միեւնոյն բառերն ու խօսքերը. — «Ընկերներ», «տավարիշչի», «ազատութիւն բերինք ձեզի», «մահ Դաշնակներուն», «անկցին իմպերիալիստները եւ անոնց պնակալէզ Դաշնակները», «ձեզ առատ ուտելիք բերինք», (մինչդեռ այդ օրը մեր եփած կերակուրներն ու մեր բաժին հացը սոված գայլերու նման կերան եւ իրենց խեղճ մերկութիւնը մեր զգեստներով ծածկեցին): «Մահ Դաշնակներուն», «մահ Խորհ. կառավարութեան թշնամիներուն», «մահ, մահ, մահ...»:

Սարսափ մը անցաւ մեր մէջէն, յուսախաբութեան մղձաւանջը նստաւ մեր սրտերուն վրայ, կարեկից ակնարկներ կը յառէինք իրարու, մէկզմէկու աչքերուն մէջ յուսատու ճամբայ մը կը փնտռէինք: Անօթի, վշտահար, ապագայ անստուգութեան տակ ընկճուած, բոլորովին խեղճացած էինք: Լուռ, մունջ, խօսելու անկարող: Դեռ առաջին օրուան, առաջին ժամուն զգացինք ու ապրեցանք ազատութեան քաղցր ու երանաւէտ կարօտը: Մեզ բոլորս հաւաքելով անմիջապէս լեցուցին Մալականի մը խոշոր շէնքին մէջ եւ դռներուն վրայ պահակներ կանգնեցուցին: Նստելու, հանգստանալու տեղ չկար: Բոլորս ալ ոտք ոտքի, ուս ուսի կանգնած էինք:

Բոլշեւիկեան զօրամասի ռուս հրամանատարը լաւ հասկցած էր թէ սահմանին վրայ գտնուող այս զօրամասը 7 —8րդ գունդերը Սեպուհի կիսարաժնին կը պատկանին : Գիտէր միեւնոյն ատեն թէ Ղազախ - Շամշատինի կռիւներուն այս զօրամասը շարունակ առաջին գիծերուն վրայ կը գտնուէր եւ թէ Մայիսեան ապստամբութիւնը այս զօրամասը զսպած էր : Ուստի Սեպուհ եւ իր զօրամասը ճանչցուած էին իբրեւ հակայեղափոխական եւ հակամեծամասնական : Այս պատճառաւ մեզի դէմ հալածանքը սկսաւ : Գիշերը մեզ լուր տուին թէ վաղ առաւօտեան բոլորդ Բագու պիտի ղրկենք եւ անկէ ալ Ռուսաստանի ներսերը :

Լուրը տխուր էր :

Մօտ երկու տարի տառապիլ, տանջուիլ, կռուիլ հայրենիքի բոլոր սահմաններուն վրայ ու ապա վերջին օրը բռնել աքսորի դժան ճանապարհը, — իսկապէս անտանելի էր : Միւս կողմէ անօթութիւնը, քնատութիւնը մեզ կը նեղէին : Փսփսուք մը ծայր տուաւ մեր մէջ : Սպաներս իրարու մօտեցանք, խորհրդակցութիւն մը կատարեցինք մեր վիճակին ելք մը գտնելու համար : Որոշեցինք ամէն գնով դուրս գալ Մալականի չէնքէն եւ անծանօթ ուղղութեամբ փախչիլ : Լուր էինք առած որ Սեպուհը մօտ 20 ձիաւորներով արդէն հեռացած էր անծանօթ ուղղութեամբ : Մեր ընկերներէն շատեր փախուստի յօժար չեղան, որոշեցին մնալ իրենց ճակատագրին : Մեծամասնութիւնը փախուստի կողմը բռնեց : Դրսի պահակները մեր զինուորներն էին, նոյնպէս զէնքի պահեստի վրանը մերիններէն կը գտնուէին : Հաւատարիմ զինուորներու միջոցաւ կրցանք 5 — 10 հրացան եւ բաւականաչափ փամփուշտ ձեռք ձգել, մեզի հետ փախ -

չելու տրամադիր զինուորները՝ զինուած անզգալաբար. Մալական գիւղէն մօտ քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ խոր ձորի մը մէջ գտնուած աւերակ ջրաղացը զը-կեցինք: Մենք ես մէկ մէկ, երկու երկու, շատ գաղտնի եւ աննկատելի վայրերէ հեռանալով ջրաղացը հաւաք-ուեցանք: Կարմիր զինուորները ցրուած Մալականներու տուները, քէյֆի մէջ էին, անցած դարձածէն տեղեկու-թիւն չունէին:

Պարզ լուսնակ գիշեր մըն էր: Ձիւնը հաստ շերտով բռնած էր Ձիպուխլի, Ելենովկա, Ցամաքաբերդ գիւղի լեռները, մենք այդ լեռներու գագաթներէն ու ձորերէն պիտի անցնէինք, մեծ ճամպարհէն հեռու, շատ հե-ռուէն: Այդ ճամբուն ծանօթ մէկը չկար, ես էի առաջ-նորդը, որովհետեւ քանի մը անգամ այդ լեռներէն ան-ցած գացած էի: Մեր փախստական խումբը զինուած լեռներու ձիւնոտ կողերն ի վեր մագլցեցաւ. Հեռացած էինք մալական գիւղէն եւ մեծամասնականներէն: Հայ-րենի երկրի լեռներու օդը, եւ անոնց բարձրութիւնը մեզ եռանդ ու աշխուժութիւն տուին: Որոշեցինք ի հարկին կռուիլ եթէ հետապնդուէինք: Անցանք քանի մը մեծ ու փոքր հայ գիւղեր, որոնք կը քնանային անխռով ու հանդիստ: Մեր ներկայութիւնը կը խռովէր անոնց խա-ղաղութիւնը:

— Ո՞վքեր էք, ո՞ւր կ'երթաք...

Երբ եղելութիւնը քանի մը բառով կը բացատրէինք, անոնք արցունքոտ աչքերով եւ կարեկից սրտով ճանա-պարհ կուտային մեզ գիւղէն անցնելու համար:

Մեր խումբը իր փախուստի երկրորդ գիշերը ան-ցուց Բժնի գիւղը: Հոն որոշեցինք մեր դիրքերը: Մեր զէնքերը տուինք հայ գիւղացիներուն: Զգեստ, գլխարկ,

Կօշիկ ամէն բան փոխանակեցինք գիւղացիներու հետ : Իրարմէ բաժնուելու, ամէն մէկս զանազան ուղղութեամբ, զանազան հեռաւորութեամբ երթալու որոշում տուինք :

Մեր բաժանումը շատ սրտաճմլիկ եղաւ: Ահ, կը յիշեմ եւ այդ յիշումիս հետ դեռ այս վայրկեանիս աչքերէս արցունք կուգայ: Գունդի հրամանատար Տ. Բաղտասարեանը, Վ. Փաստրմաճեանը եւ ես պէտք էր բաժնըւէինք իրարմէ, ամէն մէկս զանազան ուղղութեամբ պիտի երթայինք: Բաղտասարեանը եւ Փաստրմաճեանը Քիւրտ Ղաղոյի գիւղը պիտի երթային, իսկ ես Երեւան: Համբուրուեցանք, լացինք ու բաժնուեցանք: Ոչ մէկ խօսք: Ի՞նչ կրնայինք խօսիլ, մեր նայուածքները արդէն շատ ու շատ բաներ կ'արտայայտէին: Հեռացան անոնք: Ամէն մէկս մեր հետ տարինք այն անթիւ յիշատակները, զորս ապրած էինք միեւնոյն գունդի, միեւնոյն զօրամասին մէջ :

Դեկտեմբեր 4ի առաւօտուն, 7 — 8րդ գունդի միւս սպաները եւ զինուորները ճամբայ հանած են դէպի Դիլիջան, անկէ Բագու ղրկուելու համար: Բագուէն նոր հասած եւ Դիլիջան եկող կարգ մը պատասխանատու մեծամասնական գործիչներ խորհուրդ կուտան, որ առաջին օրէն Հայաստանէն աքսոր եւ տեղափոխութիւն չըլլայ, երբ մեծամասնական տիրապետութիւնը դեռ ամրացած չէ երկրին մէջ: Այս խելացի տեսակէտին վրայ քանի մը օրեր վերջը մեր զօրամասերը ազատ թողած էին: Սպաները եւ զինուորները ազատօրէն ցրուած էին ամէն մէկը իր տեղն ու վայրը: Նախկին Հ. Հանրապետութեան Գ. կլասբաժինը, այսինքն 7 եւ 8րդ գունդերը հաշուեյարդարի ենթարկուեցան. այսքանը չբաւեց·

բոլշեւիկներու վերջին հալածանքներու օրերուն, շատ խիստ հետապնդուեցան, բանտարկուեցան Սեպուհի զօրամասին ամենահասարակ զինուորն իսկ: Բաւ էր որ մէկը միամտաբար խոստովանէր թէ՝ ինքը ժամանակին ծառայած է Սեպուհի զօրամասին մէջ,— անոր տեղը այլեւս Չեկայի բանտն էր: Միւս զօրամասերը մնացին իրենց տեղերը, իրենց զինուորներով եւ հրամանատարական կազմով: Բոլշեւիկեան հալածանքի առաջին հարուածը՝ Դ. կիսաբաժինը ստացաւ:

ՍՊԱՆԵՐՈՒ ԱՔՍՈՐԸ

Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը, լայն ու խորունկ շունչ մը առնելու շրջանի մը մէջ կը մտնէին: Երեւութապէս այդպէս էր, Թրքական յառաջխաղացութիւնը կանգնած էր: Ներքին ապստամբութիւններ չկային: Մեծ Ռուսաստանը իր թեւերը բացած, իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր փոքրիկ հայ երկիրը՝ եւ կը խոստանար տալ հանգստութիւն,— հաց, մթերք, նաւթ, ձոթեղէն եւն.: Կուզէր ընդարձակել երկրին հողամասերը՝ ետ առնելով Թուրքէն Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, Սուրմալուն: Կը խոստանար չհալածել, չձերբակալել ոչ Դաշնակը, ոչ կուլակը, ոչ իրեն դէմ գործողը: Այնպէս կը լսէինք, թէ բոլոր այս օրհնութիւնները, խոստումները եղած են դաշնագրով, կնքուած Հ. Հանրապետութեան եւ Խ. Հայաստանի վարիչներու միջեւ: Ի՞նչ գեղեցիկ հետեւեալ առածը՝ «Կոյրը կ'ուզէ երկու աչք, մէկը սեւ, միւսը թուխ»: Ի՞նչ կ'ուզէր հայ ժողովուր-

դը, այդ ամէնը, ոչ աւելի, ոչ պակաս: Իր Փիզիքական գոյութեան պահպանութեան հետ պիտի ստանար կատարեալ ազատութիւն եւ ամէն բան: Ուրեմն ճիշդ էր, երբ ըսինք թէ ժողովուրդը լայն եւ խորունկ շունչ մը առնելու շրջանին մէջ կը մտնէր:

Բագուէն օրէ օր երկիր կը մտնէին Ցեղկոմի նոր նոր պաշտօնեաները եւ զինուորներ: Խումբ խումբ, շարան շարան կուգային եւ կը տեղաւորուէին զանազան հաստատութիւններու մէջ:

Երեւանը ամբողջութեամբ միթինկի եւ ճառախօսութեան թատերաբեմ դարձած էր: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն ճառ, բանախօսութիւն լսելու համար հոս հոն կը վազվզէինք: Ժողովուրդը խռնուած, լռութիւն դարձած բերանաբաց մտիկ կ՚ընէր բոլոր ճառախօսները: Բոլոր խօսուածները՝ եթէ կարելի ըլլար իրարու վրայ լեցնել, տարրալուծել, խտացած վիճակի մը վերածել, հետեւեալը կը ստանայիր.— «Ընկերներ, մահ իմպերիալիստներուն, մահ անոնց պնակալէզ Դաշնակներուն, կուլակներուն»: «Մահ մեր բոլոր թշնամիներուն»: Էհ, կը մտածէինք, փոխանցման շրջան է, կարմրուկ հռետորները չափազանց եռանդէ տարուած, թերեւս այդքանը անզգալաբար կ՚արտայայտեն: Եթէ ոչ Դաշնակին մահով ինչո՞ւ պիտի սպառնան, ի՞նչ է եղեր անոր յանցանքը.— անկախ հայրենիք ունենալը եւ զայն թըշնամիներուն դէմ պաշտպանելը: Յանցա՞նք է այս:

Ամէն լուր, ամէն տեղեկութիւն, նորութիւն Երեւանի շէնքերու պատերէն կը հասկնայինք: Լրագիր - հրամանները պատերուն կը փակցուէին եւ ժողովուրդը խաղողի ողկոյզի նման կախուած պատերէն իր հետաքրքրութեան սնունդը այնտեղէն կ՚առնէր: Նոր հրաման մը

կար պատերուն վրայ, մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ .

— « Բանակի հրամանատարական կազմէն եւ շարքայիններէն անոնք որ որ եւ է զօրամասի չեն պատկանիր պէտք է դիմեն… վայրը եւ արձանագրուին, հակառակ շարժողները պիտի գնդակահարուին »:

Մեծամասականներու հրամանները շատ կարճ եւ կտրուկ էին: Անոնց համար որ եւ է յանցաւորի պատիժը՝ գնդակահարութիւնն էր: Շատ մը սպաներ եւ զինուորներ՝ որ Թափառական ման կուգայինք Երեւանի փողոցները, ներկայացանք զինուորագրութեան ճիւղին եւ մեզ՝ 6 — 7 սպաներս 8րդ գունդէն նշանակեցին 6րդ գունդին, որ այդ օրերուն Սարդարապատ կը գտնուէր: Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի մաս կազմեցինք առանց աստիճանի, առանց ռոճիկի : Ջոր ու ցամաք հացաբաժին մը ունէինք, այն ալ ամբողջութեամբ չստանալու պայմանաւ: Գունդի նոր հրամանատարը ռուս նախկին գնդապետ մըն էր՝ կարմրած: Խոժոռ դիմագծով կապոյտ կանաչ աչքերով, անծիծաղ երեսով մէկը :

6րդ գունդը մօտ ամիս մը մնաց Սարդարապատ: Երկու վաշտեր իբրեւ սահմանապահ, քշուած էին Արաքսի ափը: Մէկը Գարա-Գալայի կամուրջի եզերքը, միւսը՝ Ղուրտուղուլիի գիւղը: Արաքսի միւս ափը կային Թրքական սահմանապահ վաշտերը :

Գունդին կեդրոնը միթինկի վայր դարձած էր. զինուորական մարզանք չունէինք, այլ առաւօտէն մինչեւ երեկոյ բանախօսութիւն մտիկ ընելով կ'անցնէինք: Գըլխաւոր կարմիր զինուորները, գունդի քաղաքական կոմիսարը, հրամանատարը կարգով եւ ժամերով կը խօ-

Ոտքի վրայ՝ հետեւակ փոխ տեղակալ ԳԷՈՐԳ ԳԷՈՐԳ-
ԵԱՆ, Իզմիրէն, սպաննուած Պէօյիւքվէտիի կռիւին մէջ:
Նստողը՝ ամրաշէն տեղակալ ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ :

Ոտքի վրայ՝ հետեւակ փոխ տեղակալ ԳԷՈՐԳ ԳԷՈՐԳԵԱՆ, Իզմիրէն, սպաննուած Պէօյիւքվէտիի կռիւին մէջ :
Նստողը՝ ամրաշէն տեղակալ ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ :

սէին, ամպիոնը իրարու ձեռքէ խլելու աստիճան: Մենք իսկապէս զարմացած էինք թէ այս մարդիկը որքա՛ն լաւ կը դիմանան այսքան երկար խօսելու: Կարմիր բանակի աստիճաններուն, զինուորին եւ Հրամանատարին յարաբերութեանց մասին կը ճառէին ու այդ խօսքերուն մէջ չէին մոռնար մտցնել սովորական ազդանշանը .—«Մահ իմպերիալիստներուն եւ Դաշնակներուն »:

Ըստ կարմիր բանակի նոր օրէնքին, սպան եւ զինուորը հաւասար են: Սպայ եւ զինուոր չկայ, այլ կայ Հրամանատարական կազմ եւ շարքային: Սպան իրեն ծառայ չպիտի ունենայ, ձիապան չպիտի ունենայ: Սպային եւ զինուորին մթերքը համահաւասար պիտի ըլլայ եւայլն. եւն.: Մեր նոր գունդին տնտեսական մասի կառավարիչը, որ նախկին բանակին մէջ ալ նոյն պաշտօնը ունէր, երբեմն շատ կծու եւ հեգնական ձեւով բաղդատութիւնը կ՚ընէր հինին ու նորին, այսպէս.

— « Մեր գունդին հրամանատարը՝ տեսէք հին ձեւով երկու դենշչիկ (ծառայ) չի պահեր, այլ նոր ձեւով հինգ օրտինարեց (թիկնապահ) ունի, որոնցմէ մին ձիուն կը նայի, մէկը կօշիկներն ու զգեստները կը հանէ, միւսը կերակուրը կ՚եփէ, չորրորդը սենեակըն ու վառարանով կը զբաղի եւ հինգերորդն ալ հերթով յողնածները կը փոխէ »:

— « Մեր գունդի հրամանատարը մէկ զինուորի մթերք կ՚առնէ, իսկապէս մէկ զինուորի մթերք բաց կը թողնեմ, ըստ գունդի մթերքի ցուցակին, բայց օրուան մէջ քանի մը անգամ երկտող ստացագրով միս, հաց, իւղ կը պահանջէ ինծմէ »:

— « Հրամանատարական կազմը եւ զինուորը հաւասար են »:

— «Մեր գունդի հրամանատարը՝ ճիշդ այդ հաւասարութեան ճամբէն կ'երթայ. գունդի տնտեսական գործերու հարկին տակ իրեն ներկայանալու համար ժամերով դրան առջեւ կը սպասեցնէ, մինչդեռ նախորդ շըրջանին ազատ, համարձակ ներս կը մտնէի»:

Գունդի հրամանատարը չափազանց արհամարհանքով կը վարուէր հայ սպաներուն հետ, ի խորոց սրտի կ'ատէր Հայերը եւ իր այս ատելութիւնը առանց քաշուելու կը յայտնէր բացէ ի բաց: Լրտեսական ցանց մը հաստատեց գունդին մէջ: Այնպիսի վիճակ ստեղծուեցաւ որ, մէկը միւսին վրայ վստահութիւն չունէր: Բոլորն ալ կարմրեցան, բոլորն ալ մեծամասնական բարիքէն՝ Լէնինի աւետարանէն, Կարլ Մարքսէն կը ճառէին: Բոլորըն ալ նախապէս հայկական բանակին մէջ գաղտնի մեծամասնական եղած են եղեր:

— Հը, ընկեր, դուն չես գիտեր, ես շատ շատոնց բոլշեւիկ էի, գաղտնի յարաբերութիւն ունէի մայիսեան ապստամբութեան հետ:

— Ի՞նչ կարծեցիր, ես, այո, ես, գաղտնի գործակալ էի ձեր գունդին մէջ եւ դուք չկրցաք հասկնալ:

Ու այսպէս ամէնն ալ Լէնինէն առաջ իրենց լէնինական ըլլալը առաջ կը քշէին: Շատ խոր կը մտածէի եւ երբեմն հաւատալս կուգար թէ մի գուցէ ես ալ մեծամասնական եղած ըլլամ նախապէս:

Տխուր ու մելամաղձոտ դարձած էի, ծիծաղը վաղուց խոյս տուած էր երեսէս: Խօսելու, մտածելու, մըտիկ ընելու ախորժակ չունէի: Անհարազատ, անհրապոյր մթնոլորտի մը մէջ կ'ապրէի: Երկու սրտակից ընկերներ ունէի, եթէ անոնք ալ չըլլային, իսկապէս մտածումէս շնչահեղձ պիտի ըլլայի: Մէկը՝ Վարդան Բակու-

րը, Թրքական բանակի եւ 3րդ գունդի ընկեր: Ընկ. Սեբաստացի, իսկապէս յեղափոխական հօր մը արժանի զաւակը :

Միւսը 6րդ գունդի սպաներէն, նոր ծանօթացած, ընկ. Ղարաբաղցի Վալօտեա անունով: Այս երկուքն ալ ինձ նման թախծոտ ու մելամաղձոտ դարձած էին, եւ անոնց հոգիներուն մէջ կը կարդայի այն ահաւոր տատապանքը, որ կը զգային տիրող անհարազատ մթնոլորտին մէջ :

Գէշ լուրեր կ՚առնէինք Երեւանէն եւ իր շրջաններէն: Շատ մը ձերբակալութիւններ պատահած են Երեւանի, Էջմիածնի, եւ զանազան շրջաններու մէջ: Կարգ մը Դաշնակցականներ բանտարկուած են: Դրօն մօտ 20—30 սպաներով աքսորուած է: Սեպուհի զօրամասի սպաներէն քանի մը հոգի կը փնտռեն եղեր: Տուներէն պաշար, զգեստ եւն. բռնի կը գրաւեն եղեր: Սարդարապատ գիւղի մէկ անկիւնը ծուարած մեր գունդը արտաքին աշխարհէն գրեթէ կտրուած՝ հազիւ այսքան կիսկատար լուր կրնար ստանալ: Շատ լուրերու չէինք հաւատար :

Քաղաքական կուսակցական վիճաբանութիւններ անպակաս էին մեր ընկերներու մէջ :

Օր մը Սարդարապատի մէջ 5—6 ընկերներ այդպէս քաղաքական տաք վիճաբանութիւն մը ունէին: Հարցը այն էր թէ «մեծամասնականութիւնը որքա՞ն ժամանակէն կրնայ տարածուիլ եւրոպական ցամաքամասին մէջ»: Ես եւ ընկերս Վալօտեան վէճին հանդիսատես էինք: Կողմերէն մէկը, միայն մէկ սպայ կը պնդէր թէ՝ «մեծամասնականութիւնը Ռուսաստանի սահմաններէն չպիտի անցնի»: Այս վերջինը երկար ատեն ապրած է եղեր Գերմանիա, Ֆրանսա, Պելժիա, Անգլիա: Կարող

ու հմուտ փաստերով եւ շատ ուժեղ բացատրութիւննե-րով կը հաստատէր իր տեսակէտը: Իր պերճախօսութեան եւ զօրաւոր փաստերուն հարուածին տակ միւս տեսակէտը պաշտպանողները անզօր կը մնային: Ի տես այս վիճաբանութեան եւ առաջին տեսակէտին կուսակից երիտասարդ ուժին՝ սրտագին կը համակրէի անոր ըսածներուն ճշմարտութեան: Շատ անգամ կը պատահէր որ անոր պաշտպան կանգնելու համար կ՚ուզէի քանի մը խօսք ըսել. ընկերս՝ Վալօտեան զգոնի թեւս կը քաշէր ... «Սուս, այ տղայ, լուռ կեցիր»: Եւ երբ կը քաշուէինք մեր սենեակը, դառնալով ինծի կ՚ըսէր.— «Մեզ կը մնայ լուռ մնալ. անոնց ըրածը օյինպազութիւն է, այն երիտասարդը որ ինքզինքը համամեծամասնական ցոյց կուտայ՝ իսկական պոլշեւիկ է, միւսները նոր հակիթ ածելու եկած են: Մեզի կը մնայ զգոյշ ըլլալ եւ այսպիսի վէճերու չմտնել»: Ընկերոջս ըսածները ականջի օղ ըրի:

Նոր ահարկու հրամանագիր մը փոթորիկի պէս ցնցեց ամբողջ զինուորական մասերը:

— «Նախկին հայ բանակի ամբողջ հրամանատարական կազմը առանց բացառութեան... օրը առաւօտեան ժամը...ին ներկայանալու է Երեւանի նախկին խորհրդարանի շէնքը: Նոր արձանագրութիւն, նոր պաշտօնի դասաւորում տեղի պիտի ունենայ: Չներկայացողները անմիջապէս պիտի գնդակահարուին»:

Ամէն կողմէ, բոլոր զօրամասերէն եւ զօրամասերէ դուրս եղողները գունդ գունդ, աճապարանքով հաւաքման վայրը կը փութային: Շէնքին դռները բաց թողուած էին, առանց դժուարութեան եկողը ներս կը մտնէր: Ամէն մարդ անձկութեամբ, անզուսպ ցանկու-

թեամբ արձանագրութեան եւ ո՞ր զօրամասին գրուելուն կը սպասէր: Շէնքը բերնէ բերան լեցուած էր: Եկողներէն ոչ մէկը տուն վերադառնալու միտք չէր ըներ, ընդհակառակն կը սպասէր որ գոնէ վերջնապէս գիտնայ իրեն վիճակուած բախտը: Բազմութեան մէջ մտն կուգային 5 — 10 Ձեկայի պաշտօնեաներ, որոնք շատ քաղցրութեամբ պատասխաններ կուտային բոլոր հարցասէրներուն. «Այո, հիմա, մօտ մէկ ժամէն կը վերջանայ եւ շուտով ձեր տուները կը դառնաք»:

Ճիշդ ժամը 12ին էր չէնքին դռները եւ պատուհանները գոցուեցան եւ բազմութիւնը մնաց խորհրդարանի սրահը: Նստանք ամէնքս ալ, լուռ ու հետաքրքիր: Բոլոր ակնարկները դարձած էին բեմին ճակատը, ուր նըստած էին 5— 6 բոլշեւիկներ, սրածայր գլխարկներով: Անոնց դէմքերը խոժոռ էին, նայուածքները անհրապոյր եւ դաժան: Բոլորիս հարցարաններ բաժնուեցան եւ հըրաման տրուեցաւ որ անմիջապէս այդ հարցարանները լեցնենք ստորագրենք եւ վերադարձնենք: Հարցարանը տասնէ աւելի հարցումներ ունէր, որոնցմէ մէկ քանին չափազանց շատ խորհրդաւոր ու մանուածապատ էին: Ի՞նչ պատասխան տալ այդ հարցերուն: Բաւական դըժուար էր: Յամենայն դէպս ամէն մարդ իր խելքը հասածին չափ կրցաւ որոշ, երկդիմի պատասխաններով լեցնել զանոնք: Հարցարանները լրացած ու հաւաքուած էին: Մեր սեղաններուն վրայ դաղտնի փսփսուք մը ացաւ, բոլոր դէմքերը դալկահար գոյն ստացան: Փսփըսուքը ամէն ուղղութեամբ տարածուեցաւ.

— Խորհրդարանի չէնքը սուինաւոր զինուորներով, ձիաւոր Խազախներով եւ գնդացիրներով պաշարուած, դուրս ելլելը արգիլուած էր:

Բեմին վրայ պաշտօնեաներէն մէկը յաղթանդամ մարդ մը, ցցուեցաւ, բարձր, խրոխտ, շանթահարիչ խօսքերով դարձաւ աթոռներու վրայ կուչ եկած բազմութեան ու որոտաց․

— «Ընկերներ, խորհրդային կարգերը եւ կարմիր բանակի օրէնքները ձեզ սորվեցնելու համար որոշած ենք ձեզ ղրկել Ռուսաստանի ներսերը: Քիչ վերջը ճամբայ պիտի ելլէք: Որու անունն որ կարդանք, անոնք պիտի մնան հոս, այստեղի կարմիր բանակին մէջ ծառայելու համար: Կը հրամայեմ որ զոյգ զոյգ անցնիք յարակից սենեակը եւ հոն թողուք ձեր վրայ գտնուած զէնքերը: Դուրսը, ճամբան որու վրայ որ զէնք գտնուի, տեղն ու տեղը պիտի գնդակահարուի»:

Թէ մնացողներուն անունները կարդացուիլը եւ թէ զինաթափութեան գործը մէկ ժամուան մէջ լրացած էր: Մնացողներու առաջին գծին վրայ կը գտնուէր Սարդարապատ գիւղին մէջ ինքզինքը հակաբոլշեւիկ ցոյց տուող այն ընկերը, որուն հանդէպ խոր յարգանք մը եւ մասնաւոր սէր մը ունէի: Ընկերս՝ Վալօտեան քովս էր․ «Տես, տե՛ս, Օնէ, ըսաւ, դերերը ինչպէս փոխուած են․ վիճարանութեան ատեն այս մարդը ինքզինք հակաբոլշեւիկ ցոյց կուտար, ու այսօր բոլշեւիկ դուրս կուգայ, տես անդին Լէնինի երկրպագուները, որոնք Սարդարապատի մէջ մեր գլուխը կ'ուտեցնէին, այսօր մեզի հետ աքսորի ճամբան պիտի բռնեն»:

Խորհրդարանի նոր շէնքին՝ Աբովեան փողոցին նայող դուռը՝ իր ծխնիին վրայ դարձաւ, չորս չորս, հինգ հինգ դուրս ելանք եւ փողոցի երկայնքին շարքով կանգնեցանք, մեր դէմքերը դէպի Քանաքեռ: Պահակները իրենց ձիերուն վրայ որսկան շուներու նման կը հըս-

կէին որ մէկը շարքերէն դուրս չելլէ, շարքերու ուղղութիւնը մէկ երկու քայլով խանգարողը խստօրէն կը պատժուէր պահակներու կողմէ հրացանի բունին ուժգին հարուածներով: Գնդացիրները մեծ ինքնաշարժերու վրայ իրենց ահարկու երախները մեր կողմը դարձուցած կը սպասէին: Ձիաւորները շարունակ շարժման մէջ էին: Ամբողջ Երեւանը դուրս թափած էր, ժողովուրդը խորհրդարանին առջեւի հրապարակը, Աբովեան փողոցի եզերքները մրջիւնի նման բռնած էր: Ամէնն ալ տխուր, աղի արցունք կուլային: Վիշտը, թախիծը, նստած էր անոնց դէմքերուն վրայ, կարեկցոտ ակնարկներ կը սեւեռէին մեր վրայ: Զուսպ կատաղութիւն մը կ՚եռար անոնց հոգիներուն մէջ: Բողոքի, ցոյցի ոչ մէկ արտայայտութիւն: Երբեմն միայն լացի հեկեկանքի ձայներ մեղի կը հասնէին: Աքսորականներու պարագաները չէին կարող խումբին մօտենալ, պահակ զինուորները հրացանի բունով կը քշէին մօտեցողները:

Աքսորի մեր կարաւանը հրաման ստացաւ առաջ շարժելու դէպի Քանաքեռ: Ժամը 3—4 էր: Առաւօտէն մինչեւ այդ վայրկեանը պատառ մը հաց կերած չէինք, շատեր նոյն իսկ նախաճաշ չէին ըրած, առանց կօշիկի միայն հողաթափով, առանց տաք վերարկուի, առանց գլխարկի դուրս եկած էին այն համոզումով թէ արձանագրութիւնը շատ շատ 1—2 ժամ կրնայ տեւել եւ շուտով տուն կրնան դառնալ: Անօթի, շատերը հարեւանցի հագուած, բայց եւ այնպէս բռնեցինք աքսորի ճամբան:

— Օնէ, Օնէ՛, ծանօթ ձայն մը կը հետեւէր մեզի: Եւ շարքին ճիշդ կեդրոնը կը գտնուէի, ձայնի ուղղութեամբ դարձայ, ընկերս Վալօտեան էր: «Օնէ, տես,

ձեր ոտիկները խենդի պէս կը վազէ ձեռքը ծրար մը բռնած»:

Ես դարձայ եւ խուռն բազմութեան մէջ նշմարեցի զայն: Ձեռքը ծրար մը բռնած մօտենալ կ'ուզէր, պահակները կ'արգիլէին: Վերջապէս կրցայ ծրարը ձեռք ձգել: Կինս բազմութեան մէջ ալ կորսուեցաւ: Աչքերս արցունքոտեցան, սակայն անօթի էի, բացի ծրարը, հաց էր: Քանի մը վայրկեանի մէջ ընկերներով լափեցինք ամբողջ ծրարը:

Երեւանի շրջանէն այդ օրը աքսորուածներու թիւը մօտ 5 — 600 էր: Հայկական բանակի ռազմական ուժը, որ տարիներէ ի վեր հանդիստ ու կուշտ օր տեսած չէր, հազիւ մէկ ամիս հանգստացած, աքսորի ճամբան կը բռնէր, բաժնուելով իր պարագաներէն ու իր հարազատներէն, մանաւանդ իր մայր հողէն ու ջուրէն, իր տունէն ու բուխերիկէն:

Այդ իրիկուն մեր կարաւանը հանգստացաւ Քանաքեռի ցուրտ, խարխուլ, աւերակ զօրանոցներուն մէջ, ոչխարի հօտի նման իրարու վրայ դիզուած:

Միեւնոյն իրիկունը Չեկան հրամայած էր քաղաքին ժողովուրդին թէ «կարաւանը Քանաքեռ 2 —3 ժամ պիտի սպասէ, ով որ կ'ուզէ կրնայ իր մարդուն ուտելիք, դրամ, տաք հագուստ եւն. տանիլ»: Առաւօտուն Քանաքեռի փողոցները ծերերով, կիներով, երեխաներով լեցուած էին: Խումբը շարք կարգնած էր, քալելու վիճակի մէջ: Բաժանման տխուր արարողութիւնը բոլորիս մազերը փշաքաղ կ'ընէր: Լաց, կոծ, աղաղակ, ողջագուրում, մաղթանք, անէծք, իրար կը խաչաձեւէին: Պահակներու սպառնալիքը, հայհոյանքները կը լրացնէին ամէն բան:

— «Յառաջ» հրամանը տրուեցաւ: Կարաւանը կը շարժէր: Կինը դեռ պլլուած ամուսնոյն վզին, մայրը իր զաւկին ուսերուն ինկած, զաւակը հօրը թեւերէն կախուած ...

Հեծկլտուքը խեղդած էր կոկորդս, ոչ մէկ բառ կըրնայի փոխանակել կնոջս եւ եղբօրս հետ, որոնք եկած էին զիս ճամբու դնելու: Ոչ մէկ բառ, այլ հառաչանքի խուլ հեծկլտուք մը միայն: Թափ տուի ձեռքերս օդին մէջ խելագարի նման: Հեռանալ կ'ուզէի, հեռանալ աւելի շուտ, չտեսնելու համար այդ ահաւոր, աղեխարշ տեսարանը: Կ'երթայինք, ինչո՞ւ, ո՞ւր, յանուն ինչի՞, — հարցեր, որոնք ակամայ կուգային խռովել միտքս:

Յունուարեան արեւը հեռուն մար կը մտնէր Արարատի եւ Հայկական Պարի ձիւնոտ հորիզոնին ետեւ: Իր վերջին մարած ճառագայթները՝ կը փայփայէին Գըրդ-Պուլաղի բլուրներու ձիւնոտ գագաթներուն վրայ:

Կը քալէր մեր կարաւանը, համակ լռութիւն, թախիծ դարձած: Ոչ ոք սիրտ ունէր խօսելու: Ոչ ոք կը համարձակէր խանգարել այս համատարած ու երկիւղած լռութիւնը: Երբեմն միայն պահակներու սաստումին եւ հայհոյանքի ձայները կը խզէին սուգի ու հսկումի այդ խաղաղութիւնը: Մեր կարաւանի մէջ կը գտնուէր հայ ռազմական արժէքաւոր ուժերէն զօրավարներ եւ նոյնիսկ սպարապետ Նազարբէկեան, հիւանդ ու արգահատելի վիճակի մը մէջ: Առաջին գիշերը անցուցինք Վերին - Ախտա գիւղին մէջ: Անասուններու մսուրներուն մէջ· բախտաւոր էին անոնք, որ տաք մսուր մը կրցան ճարել այդ ցուրտ ու սառնամանիք օրերուն:

Յաջորդ առաւօտուն ձմեռը սաստկացած էր: Ձիւնամրրիկ, աչք աչքի չտեսնելու աստիճան: Երկինք ու գե-

տին հաւասարած էին : Ճամբայ ինկանք: Կարաւանը կը քալէր պահակներու հարուածներու ստիպումին տակ : Սեւանի լճի եզերքը կը քերէինք: Լճի կծող ցուրտը եւ այրող քամին այլեւս կորսնցուցած էր կարաւանին ներդաշնակ խմբական քալուածքը : Թողուած էր ամէն մարդ իր գլխուն, միայն պահակները եւ գնդացիրները դէպի Երեւան խճուղին բռնած Թոյլ չէին տար որ մէկը ետ դառնայ, դէպի առաջ գնացքը ազատ էր :

Աղեխարշ ու սրտակեղեք տեսարանի մը առջեւ կը գտնուէինք․ ոտք, ձեռք, քիթ, երես կը սառէին, զոհերը հեծկլտալով կուլային: «Դէպի Ջպուխլի, դէպի Ջպուխլի» աղաղակը բերնէ բերան կարաւանի մէկ ծայրէն միւսը տարածուեցաւ: Գրեթէ վազելով, վայրկեան առաջ կ'ուզէինք Ջպուխլի գիւղը հասնիլ: Սեւանի եզերքէն քիչ մը հեռու, զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր Ջպուխլին :

Կարաւանը զետեղուած էր գիւղին մէջ, ամէն մարդ ինքն իր գլխին: Երկու - երկու, հինգ հինգ տեղ մը ապաստանած էր: Ես եւ Վալօտեան անբաժան ընկերներ դարձանք: Անբաժան ճամբան՝ շարքին մէջ, անբաժան մեր իջեւանած տեղը, անբաժան ուտելու - խմելու կամ անբաժան գաղտնի փախուքներու առեն :

Մենք որոշեցինք ամէն գնով փախչիլ: Որոշելէ աւելի գրեթէ ուխտ ըրինք, գնդակահարութիւնը աչք առնելով: Իսկապէս անտանելի էր այս կեանքը, քանի մը սուինաւոր ռուս Մուժիկներ, մեզ խառնած իրենց մտրակին առջեւ, ոչխարներու հօտի նման կը քշէին դէպի անծանօթ երկիր, դէպի անստոյգ ճակատագիր: Մեր տանտէրը շատ բարի եւ ազգասէր մէկը կ'երեւար: Քաջալերուած այս հանգամանքէն՝ իսկոյն իրեն հետ բանակցութեան մտանք, պայմանաւ որ միայն մեզի տայ

գիւղացիի մը անհրաժեշտ բոլոր զգեստները՝ տրեխէն մինչեւ գլխարկը, ցուպը եւ տոպրակը: Ասոնց փոխարէն մենք իրեն պիտի թողէինք մեր բոլոր զգեստները :

— Չէ՛ կարելի, աղբրտիք, չէ կարելի: Իրիկունը մեզ գիւղացիներուս յայտարարուեցաւ թէ « ով որ իր տունը զոհուողներէն մէկն ու մէկը պահէ եւ անոր փախուստը դիւրացնէ, պիտի գնդակահարուի եւ տնեցիներն ալ պիտի աքսորուին »:

Այսպէս պատասխանեց մեզի մեր տանտէրը, տղու մը պէս լալով :

Մեր փախուստը այդ օր անյաջող անցաւ: Առաւօտուն գեղեցիկ օդ մը կար, տաք ու կազդուրիչ արեւակ մը: Կարաւանը մեծ ճանապարհին վրայ շարքի կանգնած էր: Մունետիկ մը, անշուշտ գիւղին գզիրը, անընդհատ կը պոռար ·

— «Ով որ իր տունը աքսորուածներէն մէկը պահէ, պիտի գնդակահարուի ռազմայեղափոխական կոմիտէին կողմէ ‘‘‘ ...»:

Ես եւ Վալօտեան դեռ կը տնտնայինք տանտիրոջ ախոռին մէջ, իսկ մեր տանտէրը հալ ու մաշ վայրկեաններ կ'ապրէր, կ'աղաչէր կը թախանձէր որ շուտով դուրս ելլենք: Մենք կ'աշխատէինք ժամանակ շահիլ եւ կարաւանին չմիանալ, տանտէրը մեզ վայրկեան առաջ հեռացնել կ'ուզէր: Երկու կողմս ալ կ'ապրէինք ստոյգ մահուան մը բոլոր սարսուռը եւ ահաւորութիւնը: Տանտէրը իմացնելու եւ մատնելու միտք ալ չունէր, իր կացութիւնը շատ փափուկ էր · դեղնած, մոմի գոյն առած էր այդ վայրկեանին · մենք եւս գրեթէ քարացած ու անըզգայացած էինք, միայն փախուստի մղձաւանջը կ'ապրէինք:

Հեռացած էր կարաւանը, մենք եւս հետեւեցանք կարաւանին, մօտ 2 — 3 վերստ հեռաւորութեամբ: Մենք կաղն ի կաղ կը քալէինք, մեր ոտքերը ցուրտէն սառած՝ կը կաղայինք: Մեր վերջին հնարքն էր հեռու մնալ կարաւանէն, յարմար առիթով մը փոխել մեր զգեստները, ապա ճամբան փոխել տարբեր ուղղութեամբ, այլապէս մեր իսկական տարազին տակ պիտի ձերբակալուէինք եւ գնդակահար ըլլայինք:

Դիլիջանի մուտքին բերանը՝ «Ոսկի պարտէզ»ի ցանկապատին քով զոյգ կանգնած, ստոյիկեան համակերպութեամբ կը դիտէինք մեր ընկերներու շէնքէ մը ներս թխմուիլը: Պահակները հրմշտկելով անասուններու նման զանոնք շէնքէն ներս կը նետէին: Ձայն ձուն չկար: Քաղաքի բնակչութիւնը դուրս թափած այս տարօրինակ տեսարանը կը դիտէր:

— Վալօտիա, ըսի ընկերոջս, եկուր երթանք միանանք խումբին, մեր արիւնը անոնց արիւնէն կարմիր չէ. 600 հոգու վիճակը ինչ եղաւ, մերինն ալ թող այն ըլլայ:

— Ո՛չ, ո՛չ, խենդ մի ըլլար. «փախչողին մայրը չէ լացած» կ'ըսէ թուրք առածը ու կը կրկնէր զայն կովկասի թաթար բարբառով, ծիծաղս շարժելու աստիճան:

— Երթանք միանանք կարաւանին:

— Չերթանք, եկուր մտնենք այս պարտէզին տունը:

— Երթա՛նք:

— Չերթա՛նք:

Իրարու ձեռք բռնած իրար կը քաշքշէինք այս կողմ, այն կողմ: Իմ ոտքի հաստատակամութիւնը խախտեցաւ եւ ես Վալօտիայի կողմը թաւալգլոր անցայ. մեր փախուստը իրականացաւ: Մենք մտանք «Ոսկէ պարտէզ»ի մէջի մենաւոր տնակը:

Կարաւանը ա՛լ չտեսանք, անոնք առաւօտեան բռնեցին Աղստաֆա - Բագու ճամբան: Մենք ես յաջորդ առաւօտուն բռնեցինք հակառակ կողմը, ծպտուած, մէկ մէկ մուրացիկի տոպրակ մեր ուսերուն, կռթնած ցուպերուն վրայ: Պատառոտուն ցնցոտիները այդ օրերուն ամենալաւ եւ ամենապահով վկայականներն էին, զանոնք ունեցողը օրուան իշխանութենէն շատ չէր հալածուեր...

ⵔ

ԴԷՊԻ ԵՏ, ԴԱՐՁ

Ձերբակալուելու պարագային մահուամբ պատժուելու սոյդ իրականութիւնը կ՚ապրէինք: Անհրաժեշտ խորհուրդ մը ըրինք ինքնապաշտպանութեան համար, անուն, մականուն, տեղ, ուրկէ կուգանք , ուր կ՚երթանք, ինչ մարդիկ ենք,— յարմարցուցինք: Ամենագլխաւորը՝ անշուշտ այս տարազին տակ օրուան հասկացողութեամբ հայ գաղթականներ էինք, ես Բասենի գաւառէն , ընկերս՝ Վալօդիան, Շամախեցի: Շատ ու շատ հայ գաւառներու շարքին այս երկուքին ժողովուրդը արդահատելի վիճակ մը ունէր, գաղթականի ցուրտ անունին տակ, օրուան մը սեւ հացը ճարելու համար միշտ շարժման մէջ էր. միշտ թափառական վիճակ մը ունէր երկրին մէկ ծայրէն միւսը, առանց թուղթի, առանց որ եւ է վկայականի: Իր թուղթն ու վկայականը իր արդահատելի վիճակն ու վրայի ցնցոտիներն էին :

Մենք երկուքով բոլորովին կերպարանափոխուած էինք, նոյնիսկ փոխած էինք մեր խօսակցութեան շեշտը, նայուածքն ու քայլուածքը: Մանաւանդ ընկերս Վա-

լօտխան՝ մուրացիկի դերը կատարելու մէջ առաջնակարգ դերասանը կրնար դառնալ որ եւ է բեմի վրայ: Իր դերը այնքան բնականօրէն, այնքան ճարտար կերպով կը կատարէր, որ երբեմն ծիծաղէս կուլար:

— Վալօտիա, կ'ըսէի, խնկաղէս դուն կրնաս «քաւոր Պետրոս» մը դառնալ:

— Ուրիշ կերպ կարելի չէ այս մարդոց ձեռքէն ազատելու համար. ամէն բան պէտք է կեղծենք, որպէսզի մեր կաշին չծակեն:

Առաջին առթիւ որոշեցինք երթալ Պօղի գիւղը:

Հոս ես ազգականներ ունէի, որոնք իրենց սեփական տունն ու տեղը ձգած՝ եկեր հաստատուեր էին այդ գիւղը եւ կը մնային «քաւոր Արտաշին» տունը: Մեր նպատակն էր Պօղի գիւղէն առաջնորդ մը գտնել եւ անցնիլ վրացական սահմանը: Այդ օրերուն Վրաստանը դեռ խորհրդային չէր դարձած:

Բայց այդ մեր գեղեցիկ յոյսը, երազը յուսախաբութեան փոխուեցաւ: «Քաւոր Արտաշի» հիւրասէր ու նահապետական տունը գրեթէ իր տան դռները փակեց մեր առջեւ: Ազգականս անզօր էր խօսք հասկցնելու տան տիրոջ, չէ՞ որ ինքն ալ աւելորդ բեռ մըն էր այդ տան մէջ: Հազիւ կրցանք փոքրիկ անկիւն մը ճարել այդ տան մէջ, գիշերը մնալու համար, պայմանաւ որ առաւօտուն շատ կանուխ հեռանանք գիւղէն:

Վրացական սահմանը անցնելու մեր ծրագիրը ջուրը ինկաւ: Նոր որոշում մը տուինք,— կտրել Պօղի գիւղի թիկունքին հսկայ, անտառոտ լեռը, եւ կարճ ճամբէն՝ Դարաչիչէք գիւղի վրայով անցնիլ Երեւան: Հսկայ լեռը ցցուած էր մեր առջեւ, օդը ցուրտ, ձիւնամրրիկ, մութ ու մշուշ ամպեր լերան գագաթը ծածկած էին, քամին

կ՚ոռնար, ճիւնափոշին բոլոր ճամբաները գոցած էր: Լեռն ի վեր սկսանք բարձրանալ, դէպի վար չգլորուելու, խոխոռատ մը չիյնալու համար: Քամիին ոռնոցը, ծառերու խշրտոցը, ահ ու սարսափ կը պատճառէին: Փոքրիկ շրջանակի մը մէջ դրեթէ թաւալ կուգայինք: Վերը ամպամած երկինք մը, վարը փոթորկոտ լեռը: Մենք կը մագլցէինք դրեթէ լեռն ի վեր: Լերան դէմ պայքարի ելած էինք: Ամէն գինով կ՚աշխատէինք լեռը բարձրանալ: Մեր բոլոր ջանքերը զուր անցան: Խօլ քամին մեզ ետ կը շպրտէր եւ թաւալգլոր վար կը սահէինք, միեւնոյն կէտին վրայ կուգայինք ու կը մնայինք: Մեր ակնարկները ակամայ ետ կը դառնային դէպի Պօղի գիւղը: Կարօտի ու անձկութեան նայուածքներով կը դիտէինք հանգիստ ու անփոթորիկ գիւղը: Լեռը անմատչելի էր — փոթորիկը մեզի ճամբայ չէր տար: Գիւղը անմատչելի էր, մեզ փախստականներս չէր հիւրընկալեր: Դէպի Դիլիջան դառնալը աւելի վտանգաւոր էր: Մեր երեք ճամբաները փակուած, քար սիրտ կարիճներ դարձած էին: Այս անորոշ կէտին վրայ վերջին փորձ մը կատարեցինք լեռը անցնելու: Մեր ամբողջ պրկուած ջիղերը, ամբողջ ուժն ու կորովը գործածեցինք, վերջին յուսահատական արշաւանքը սկսանք: Լերան կէսը հազիւ հասած էինք, նոր ու ահարկու փոթորիկ մը մեզ վար գլորեց: Մեր ձեռքերը, ոտքերը, երեսները պաղէն ըռկըսան, սառոյց մահուան մը սարսուռը անցաւ մեր երակներուն մէջէն:

— Մահը՝ մահ է, ըսաւ ընկերս, փոխանակ հոս ցուրտին ու բուքին մեռնելու, երթանք Դիլիջան, եթէ բռնուեցանք՝ հոն կը մեռնինք արագ մահով մը. եթէ ազատեցանք աւելի լաւ:

Մութ խաւարին հետ մենք մտանք Դիլիջան: Դիլիջան մեզ հիւրասիրող տանտէրը տեսաւ մեզ, արագ արագ մօտեցաւ եւ շատ ցած ձայնով մը·

— Հոս չմնաք, շուտ քաղաքէն դուրս ելէք, բոլոր տուները կը խուզարկուին, աքսորի կարաւանէն 5 — 10 մարդ փախած են: Երկուքը ձերբակալուեցան եւ տեղն ու տեղը գնդակահարուեցան· շուտ հեռացէք՝ դէպի Գօլովին մալական գիւղը գացէք, քաղաքին վերջին ծայրը կամուրջին քով պահ մը կեցէք, ես ձեզի հաց եւ ծխախոտ կը բերեմ :

Մենք կատարեցինք այդ մարդուն ըսածները: Երբ կը սպասէինք մեր բարերարին բերելիքներուն, քաղաքին կողմէն 4 —5 կարմիր զինուորներ արագօրէն դէպի մեզ կը մօտենային: Ընկերս զգուշացուց զիս···

— Օնէ, հեռանանք, այս մարդիկը մեզի համար կու գան :

Հեռացանք արագ քայլերով :

— Ընկերներ, կեցէք, ընկերներ կանգնեցէք, ձայն տուին անոնք :

— Մի կանգնիր, Օնէ, քալէ, մենք մատնուած ենք· քու մարդը որ մեզի հաց պիտի բերէր, մեզ մատնած է, քալէ, արագ քալէ, մտնենք անտառը եւ ծառերուն մէջ պահուինք :

Արագ քայլերով, գրեթէ վազելով մտանք խոր անտառը, ծառերու խիտ թաւուտներուն մէջ պահուեցանք եւ սկսանք դիտել խճուղին:

Պարզկայ գիշեր էր· գեղեցիկ լուսին մը կար· խճուղին պարզօրէն կը տեսնէինք· եթէ մատնուած ենք ու կը հետապնդուինք, հիմա մեզ հետապնդողները ճանապարհին վրայ պիտի երեւին, եթէ հակառակն է, այդ մար-

գիւղը ինչո՞ւ մեր կանգնիլը կը պահանջէին։ Ընկերոջս հետ այս խորհրդածութիւնները կ՚ընէինք եւ որոշ եզրակացութեան մը չէինք կրնար գալ. յամենայն դէպս որոշեցինք մօտ 1 — 2 ժամ սպասել անտառին մէջ։ Վայրկեանները, ժամերը խաղաղ անցան. ճանապարհին վրայ շարժում, եկող գացող չկար։ Քաղաքին կողմը կատարեալ խաղաղութիւն կը տիրէր։ Այս գործին մէջ առեղծուած մը կար, անլուծելի ու անհասկնալի։

— Չէ՛, Վալօտիա, չէ, իմ բարեկամս մեզ չի մատներ, ան այնքան անազնիւ չէ. եթէ մատնելու նպատակ ունենար, քաղաքին մէջ իր տանը մէջ ձեռք կուտար։

Գօլովինա գիւղը Դիլիջանէն հինգ վերստ հեռու կը գտնուէր։ Փոքրիկ գիւղ մըն էր, մեր զօրամասը ժամանակին այդ գիւղը բաւական ժամանակ մնացած էր։ Բոլոր Մալականները ծանօթ էին ինծի։ Մալականները որոշ պժգոհութիւն մը ունէին մեր հանրապետական կառավարութեան դէմ եւ հակումներ ցոյց կուտային դէպի մեծամասնականները։

Այդ գիշեր կ՚ուզէինք երթալ այդ գիւղը, հանգստանալու եւ քիչ մը հաց ճարելու համար։ Մալականներէն ճանչցուելէ կը վախնայի, բայց ուրիշ ճար չկար, պէտք էր այդ գիւղը երթալ։

Ճանապարհ ինկանք։

Ես հրաշքի չեմ հաւատացած եւ չեմ ալ հաւատար այսօր, բայց եւ այնպէս այդ գիշեր ես ինքզինքս հրաշքի մը առջեւ կը գտնէի։ Դէպի մալական գիւղի ճանապարհին վրայ մեզմէ մօտ հարիւր քայլ հեռու 15 տարեկան տղայ մը կ՚երթար. մօտեցանք այդ պատանիին։

— Ո՞վ ես, ո՞ւր կ՚երթաս հարցուցինք։

— Ես Եգոր եմ, կ՚երթամ այս մալական գիւղը,

պատասխանեց շատ մաքուր հայերէնով, կ'երթամ աղայիս տունը :

— Բայց այդ գիւղը Հայ չկայ, ըսի ես:

— Հա՛, Հայ չկար, մենք հինգ օրէ որ եկած ենք :

Ընկերոջս երեսը նայեցայ. ան ալ արդէն ինծի դարձած էր. մեր երկուքին դէմքերուն վրայ սրբազան քաղցրութիւն մը եւ ժպիտ մը կը թրթռար :

— Հրաշք է, Վալօդիա, ըսի :

— Իսկապէս հրաշք :

Փոքրիկը մեզ առաջնորդեց Հայուն տունը եւ ինքը անյայտացաւ: Ալ այդ տղուն երեսը չտեսանք :

Հաց չունէր մեր տանտէրը, բայց ունէր տաքուկ սենեակ մը, առատ ծխախոտի տերեւներ, փռուած տան ընդարձակ յատակին վրայ, չորցնելու համար: Ծխախոտէն ազատօրէն օգտուեցանք: Ծխեցինք անընդհատ եւ մեր տոպրակները լեցուցինք պէտք եղածին չափ : Անօթի բայց գոհունակ սրտով թողուցինք մեր հիւրընկալ տունը եւ պետական ճանապարհէն հեռու, գիւղերու մօտերէն զգուշանալով դէպի Երեւան ուղղութիւնը բռնեցինք: Անընդհատ կը քալէինք, ձիւն կ'ուտէինք, առատօրէն կը ծխէինք: Արեւը մարամուտին կը մօտենար : Մենք լերան մը բարձունքին հասած նստանք, նոր հանգստութիւն մը առնելու համար. մեր աչքին առջեւ կը տարածուէին տասնեակ մը հայ գիւղեր, խաղաղ ու անխռով: Ընկերս ճամբան շարունակելու անկարող վիճակ մը ստացաւ, հիւանդացաւ: Գլխու պտոյտ մը ունէր. անօթութիւնը զինքը կը տանջէր, ծխախոտէն թունաւորուած էր :

— Վալօդիա, ելիր, ճամբան շարունակենք, կ'առաջարկէի իրեն:

— Քայլ մը չեմ կրնար առնել. ձգէ զիս, դուն գնա, կ'ըսէր, ու կը գալարէր ինքն իր վրայ: «Անօթի եմ, հա՛ց, հա՛ց» կ'աղաղակէր:

Բայց ուսկի՞ց ճարել հաց, գիւղերը հեռու էին, ճամբուն վրայ ճամբորդ չէր երեւար: Ստիպուեցանք երկար սպասել որպէսզի ընկերս քիչ մը հանգստանայ:

ԴՂՄԱՇԷՆ ԳԻՒՂԻ ՑԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ՏԱՆ ՄԷՋ

Դղմաշէն գիւղի վերջին համեստ տան մը դուռը զարկինք գիշերը հոն մնալու համար: Մանկամարդ կին մը դուռը բացաւ եւ երբ տեսաւ մեզ, դուռը մեր վրայ փակելով պոռաց.

— Հեռացէք ասկէց, աղտոտ գաղթականներ, ամէն օր փախլէնիս կը տանիք:

— Քոյրիկ, ամուսնոյդ եւ զաւակներուդ արեւուն, թող տուր այս գիշեր մնանք հոս, քեզմէ ոչ հաց կ'ուզենք, ոչ ջուր, միայն տաք անկիւն մը:

Ընկերս էր որ կը պաղատէր կնոջը:

Այնքան սրտաճմլիկ, այնքան յուզիչ շեշտ ունէր իր ձայնը որ քարերն իսկ պիտի կակուղնային: Բայց չար կինը աւելի քար դարձած էր եւ չէր յօժարիր մեզ ընդունիլ:

— Քոյրիկ, քեզի քանի մը ճերմակեղէն կուտանք, ձգէ որ գիշերը հոս մնանք, դուրսը ցուրտէն կը սառինք:

Կինը ճերմակեղէնի անունը որ լսեց՝ ուրախութեամբ մեզ ներս ընդունեց: Գիւղի ամենահամեստ ու աղքատիկ տունն էր: Մէկ անկիւնը կապուած էր կով մը

էր հորթով, միւս անկիւնը 3—4 ոչխար խոտ կ՚ուտէին: Տան կեդրոնը թոնիրը կար որուն շուրջ բոլորուած էին երեք գրեթէ կիսամերկ երեխաներ, 6, 7, 8 տարեկան : Հին կապերտի կտոր մը տեղաւորեց թոնիրին եզերքը եւ հրամցուց որ նստինք: Մենք տեղաւորուեցանք տաք թոնիրին շուրջը, ցուրտէն սառած մեր ոտքերն ու ձեռքերը թոնիրի տաքութեան տուինք ու հանգստացանք : Փոքրիկ երեխաները ապուշ ապուշ մեզի կը նայէին: Կինը տան գործերով զբաղած էր: Մենք լուռ ու տխուր նըստած շարունակ կը ծխէինք, միեւնոյն ատեն գոհ էինք որ այս գիշեր ալ հանգստանալու տաք անկիւն մը կրցանք ճարել : Եթէ քանի մը պատառ հաց ճարէինք, ալ մենք մեզ երջանիկ պիտի համարէինք :

Տան դուռը մեծ շառաչիւնով բացուեցաւ եւ բարձրահասակ տղամարդ մը ներս մտաւ: Կինը դիմաւորեց, բաներ մը փսփսալով նորեկին: Իր ամուսինն էր: Քառասունը անց, առողջ կազմուածքով, թաւ պեխերով, անշուք հագած, ծխծաղկոտ դիմագծով մէկն էր: Մօտեցաւ մեզի շատ բարի տրամադրութեամբ բարեւեց եւ մեր կողքին թոնիրի շուրջը նստաւ: Մեր մասին տեղեկութիւն ուզեց,— ո՞վ ենք եւ ո՞ւսկից կուգանք եւ ո՞ւր կ՚երթանք :

— Մենք գաղթականներ ենք, սկսաւ ընկերս, մեր ընտանիքները Ղամարլու կը մնան, ցորենի համար եկած էինք Դիլիջան, չկրցանք ճարել, պարապ ետ կ՚երթանք մեր ընտանիքներուն քով ...

Ամէն տեղ եւ ամէն մէկ հարց ու փորձ ընողին մեր պատասխանը այս էր, ոչ աւելի, ոչ պակաս. «Հայր մեր»ի նման գոց ըրած, շարունակ միեւնոյն եղանակով կ՚ըսէինք: Տան տիրոջ տրամադրութիւնը լաւ էր, հակա-

ռակ անոր որ իր կինը իր ամուսնոյն համար մեզի դան-դատած էր թէ «շատ խիստ մարդ է»: Կ'երեւի մեր խոս-տացած ճերմակեղէնները կակուղցուցած էր այդ խիստ մարդը, ինչպէս քարսիրտ կինը:

Բնազդօրէն մեր խօսակցութիւնը դարձաւ օրուան դէպքերուն վրայ: Մասնաւորապէս աքսորուած սպան-րու մասին խօսք բացուեցաւ: «Ես այս գիւղի Յեղկոմի նախագահն եմ» ըսաւ մեր տանտէրը :

Դղմաշէն գիւղի Յեղկոմի նախագահին տան մէջ կը գտնուէինք, հակառակ մեր բոլոր հաշիւներուն եւ զգու-շութիւններուն՝ եկած ինկած էինք պաշտօնական մար-դու մը յարկին տակ: Ընկերոջս հետ քանի մը ակնարկ-ներ փոխանակեցինք: Հաշտուեցանք եղածին հետ եւ որոշեցինք զուսպ, սակաւախօս դառնալ: Ու ես յիշե-ցի թէ ի՛նչպէս Վիքթոր Հիւկոյի «Թշուառներ»ու պատ-մութեան մէջ փախստական, հալածական Ժան Վալժանը չարունակ ոստիկանական պաշտօնատուներու մօտ իր բնակութիւնը կը հաստատէր, հալածանքէ զերծ մնալու համար: Այս յիշողութիւնս կրցայ կերպով մը ընկերոջս հասկցնել տանտիրոջ ներս, դուրս ելած ատենը :

— Լուռ կեցիր դուն, քու լեզուդ, խօսակցութիւնդ մեզ կը մատնէ, ձգէ որ ես խօսիմ այս ազուշ նախագա-հին հետ, ըսաւ ընկերս:

Մեր տանտէրը ոչ ժամանակ եւ ոչ ալ հնարաւորու-թիւն կուտար որ ընկերս ալ խօսի :

— Դուք գաղթականներ էք, դուք խեղճ մարդիկներ էք, դուք անցած դարձածէն տեղեկութիւն չունիք, դուք չէք կրնար հասկնալ այս մարդոց (բոլշեւիկներուն) նը-պատակը :

Մեր տան տէրը գուլպայի թելերուն նման քակուե-

ցաւ. անոր հոգւոյն մէջ կուտակուած վիշտ մը կար, կսկիծ կար: Անոր մէջ ատելութեան եւ վրէժի եօթը գըլխով դեւ մը նստած էր: Օգտուելով մեր գաղթականի, խեղճ մարդ ըլլալու հանգամանքէն՝ իր մաղձը փսխեց դուրս ...

— Աղբրտիք, այս մարդիկը մեր երկիրը կործանեցին, քարուքանդ ըրին, տեսէք առջի օր այս կողմերէն ոչխարի հօտի նման քշեցին մեր բոլոր ափիցերութիւնը (սպաներ), մարդուս լալը կուգար, անոնց մէջ կային գեներալներ, պոլկովնիկներ, պառուչիկներ, շատ շատերը կը ճանչնայի, կ՚ըսեն թէ ասոնք կը տանին Ռուսաստան աշխատցնելու: Ասոնցմէ զատ Երեւանի եւ բոլոր գիւղերու մէջ գտնուած մեծ, խելքը գլխին մարդիկը բռնելով կը բանտարկեն, մեր գիւղէն տասը մարդ բռնեցին տարին Երեւան բանտարկեցին, անոր համար որ անոնք «Դաշնակ են եղեր»: Ի՞նչ Դաշնակ, ինչ բան, ես անոնք ամէնն ալ կը ճանչնամ, իմ դըրացիներն են, մարդիկը ոչ Դաշնակ են, ոչ ալ որ եւ է բան: Գիւղերուն մէջ եզ, սայլ, ձի չթողին, ամէնն ալ գրաւելով ցորեն բեռցուցին եւ ղրկեցին Աղստաֆա կայարանը, շատերու սայլը, եզը, ձին մնացին հոն եւ տէրերը փախան եկան գիւղ: Գիւղերուն մէջ ոչխար, կով, հաւ, խոտ չմնաց տարին ու տարին: Զիս ըրած են այս գիւղի Ցեղկոմի նախագահ, ամէն օր վերին Ախտա պէտի երթամ գամ նոր պրիկազ առնելու (հրաման), ամէն մի նոր պրիկազ նոր պահանջ մը ունի: Քէսիպ գիւղացիին քով ոչ անասուն, ոչ կթան, ոչ ուտելիք, ոչ սերմնցու մնաց: Մենք աստանկ զուլում դեռ չենք տեսած, մեր մեծերը կը պատմեն թէ շատ ու շատ հին օրերուն Աճմու Շահերն ալ ասանկ զուլում ըրած չեն: Զէ, ախբրտանք չէ, այս բանին

վերջը չկայ, եթէ ասանկ մի քանի օր եւս շարունակուի, մարդիկ իրար պիտի ուտեն, ասոր վերջը շատ դէշ պիտի ըլլայ :

Մեր տան տէրը երկար, շատ երկար խօսեցաւ, անպաճոյճ բառերով իր հասկացողութեան սահմանին մէջ նկարագրեց այն արհաւիրքը, այն խստութիւնները որ ի գործ կը դրուէին Հայ երկրին մէջ, քաղաքներէն մինչեւ գիւղերը, հարուստին տունէն մինչեւ աղքատին խրճիթը հաւասարապէս :

Հայ բանակի սպայութիւնը ձերբակալուած եւ աքսորուած էր, բանակը մնացած էր անտէր ու անտիրական, մտաւորականութեան մեծ մասը բանտերը լեցուած էին: Հայ գիւղացիին ապաւէնը՝ ցորենն ու գարին Աղըստաֆայով կը ճամբուէր Ռուսաստան: Կով, ոչխար, եւ նման անասուններ մսացուի համար կը խլուէին: Քաղաքի բնակիչներուն տան կարասիները, խանութներուն ապրանքները բռնի կը գրաւուէին: Որբանոցներու, հիւանդանոցներու ամերիկեան կաթն ու քաքա՛օն, ալիւրն ու զգեստները առնուելով «քոյր Հայաստանէն» «քոյր Ազրբէջանին» եւ «Ռուսաստանին» նուէր կը ղրկուէին, ասոնց փոխարէն հազիւ մէկ երկու վակոն նաւթ կը մտնէր Հայաստան :

Առաւօտուն հեռացանք մեր հիւրընկալ տունէն կուշտ ու կուռ կշտացած: Գեղեցիկ արեւոտ օր մըն էր, ամայի ճանապարհէ մը կը քալէինք :

— Վալօդիա, ըսի ընկերոջս, Դղմաշէնի նախագահին ըսածներէն ի՞նչ կրնաս հետեւցնել :

— Շատ պարզ է, ժողովուրդը այս ծանրութիւնը չպիտի կրնայ տանիլ, կամ այս անտանելի ծանրութեան տակ ճնշահեղձ պիտի ըլլայ, եւ կամ պիտի պայթի, պի-

տի ապստամբի, ուրիշ ելք չկայ: Ցաւալին այն է որ ժողովուրդը անգլուխ կը մնայ, ամբողջ սպայութիւնը Ռուսաստան գրկուեցաւ եւ մտաւորականութիւնը բանտերը լեցուեցան, մթերք, ուտելիք ալ չմնաց երկրին մէջ:

Այդ օրը քանի մը գիւղերէ անցանք, ամէնքն ալ աղի արցունք կուլային, տխուր, մելամաղձոտ, երկչոտ դարձած էին: Գիւղերու փողոցներու մէջէն ամբարտաւանօրէն կ՚անցնէին Չեկայի պաշտօնեաները, որոնք կամ նոր ձերբակալութեան համար եկած էին կամ անասուն, մթերք հաւաքելու պաշտօն ունէին:

×

Եղուարդ գիւղի մօտերը Վալօտխայէն պիտի բաժնուէի, ան պիտի երթար դէպի Էջմիածին իր ազգականներուն մօտ ապաստանելու, իսկ ես՝ Նորագաւիթ գիւղը եղբօրս, քրոջս քով պահուըտելու:

Համբուրուեցանք, լացինք եւ ձեռք ձեռքի բռնած երկար ու լուռ մնացինք: Մենք շատ ու շատ ըսելիքներ ունէինք իրարու, բայց լացը խեղդած էր մեր կոկորդները, հնարաւորութիւն չունէինք բառ մը արտասանելու, մեր նայուածքները աւելի պերճախօս կերպով կըրնային պատկերացնել մեր հոգեկան վիճակը քան կենդանի խօսքը:

— Ցտեսութի՛ւն, ըսաւ ընկերս բռնելով Էջմիածնի ճամբան:

— Ցտեսութի՛ւն, ու դէպի Երեւան ուղղութիւնը բռնեցի:

Փարաքար գիւղի թիկունքին գտնուող բլուրները

մեզ այլեւս անտեսանելի դարձուցին: Ես վճռեցի առաջին առթիւ մտնել Երեւան, քիչ մը հաց եւ ծխախոտ գնելու համար. տունս չէի կրնար հանդիպիլ :

Երեւանը սգաւոր քաղաքի մը տպաւորութիւնը թողուց վրաս, փողոցներուն մէջ, հրապարակներուն վրայ երթեւեկողները գրեթէ բոլորն ալ անծանօթ էին, տխուր, լուռ եւ խորհրդաւոր: Իրարու հետ խօսիլը կարծես արգիլուած էր: Բոլորն ալ աճապարանքով քալել, երթալու փութկոտութիւն մը ունէին: Օրուան մարդիկը բոլորովին ծանօթ էին սրածայր գլխարկներով, պայուսակով, կամ հետիոտն կամ օթօներով ման կուգային պարսիկ Փարաշներու լրբենի համարձակութեամբ: Անոնց երեւումը ժողովուրդին մէջ սարսափ կը ձգէր, ամէնն ալ խոյս տալու, անկիւն մը պահուելու արտորանքը ունէին, ինչպէս ուրուի մը չուքը որ սարսափ կ՚ազդէ հաւերու խումբին: Հարազատ կառավարողի եւ նոյնքան հարազատ կառավարուողի հանդամանքը չքացած էր : Կառավարողները բոլորովին խորթ էին ու անմատչելի եւ ժողովուրդին մէջ կ՚եռար ատելութեան, անվստահութեան կաթսան :

Վերջին ակնարկ մըն ալ ձգելով տանս ուղղութեամբ, աճապարանքով թողուցի Երեւանը եւ Նորագաւիթ գացի :

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Դեկտեմբեր 2էն մինչեւ փետրուար 18ը հազիւ 77 օրերու տիրապետութեան կարճ շրջան մըն էր: Կարճ շրջան մը որ սակայն բերաւ փետրուար 18ի ապստամբութիւնը :

Հայ ժողովուրդի տարերային պոռթկումի եւ ապստամբութեան դրուագներ շատ կան մեր պատմութեան ոսկուր էջերուն մէջ: Այո, հայ ժողովուրդը երկար տարիներու հերոսութեան, կեղեքումի, ստրկութեան շատ շրջաններ ունեցած է, ըմբոստացած է այդ տիրապետութիւններու դէմ, սակայն երկար համբերութեան շրջան մը բոլորած է: Եօթանասունըեօթը օրուան տիրապետութեան դէմ համբերելու դիմացկունութիւնը չունեցաւ եւ չէր կրնար ունենալ :

77 օրերու տիրապետութիւն ըսինք: Այդ օրերու մեծամասնական իշխանութիւնը կառավարիչ չէր, այլ ուրական մը, թաթառ մը որ եկաւ անցաւ Հայոց աշխարհի արդէն դժբախտ ու որբացած երկրին վրայէն :

Սուգն ու թախիծը, կսկիծն ու մորմոքը փչաքաղ կ'ընէին ամէնուն սիրտն ու հոգին: Ժպիտը վաղուց խոյս տուած էր հայ ժողովուրդի երեսէն, անարցունք լացը բոլորին դէմքին թառած էր, ցասումն ու դժգոհութիւնը օրէ օր կ'աճէին, կը լեռնանային: Անկախ, ազատ Հայրենիքի տենչը, ազատութեան ծարաւը գեղեցիկ երազի նման կուգար թրթռացնել բոլորին հոգին ու սիրտը :

Դժոխք օրեր էին :

Չափազանցութիւն նկատել այս ամէնը՝ բացարձակ անարդարութիւն է, ոչ թէ չափազանցութիւն, այլ կըր-

նամ ըսել թէ այս ամէնը դեռ նուազագոյնն էր : Այդ օրերու ճշգրիտ ու հարազատ պատկերը տալ մեզ շատ հեռուները կը տանի, անհրաժեշտ է ուժեղ գրիչ մը կամ վրձին մը, աւելի ճիշդ՝ անհրաժեշտ է այդ օրերը ապրիլ եւ կրել իր մորթին վրայ, որպէսզի կարելի ըլլայ գնահատել իսկական ճշմարտութիւնը :

77 օրերուն հայ երկիրը չկրցաւ գիտնալ թէ արեւը ինչպէս ծագեցաւ եւ ինչպէս մարեցաւ հորիզոնէ հորիզոն :

Ժողովուրդին համբերութեան բաժակը լեցուած էր, պոռթկալու եւ ապստամբելու տրամադրութիւն ցոյց կուտար : Ախտայէն, Դարալագեազէն, Զորագէսի շրջանէն, Ալագեազի բարձունքներէն գաղտնի պատգամաւորութիւններ կուգային քաղաք՝ խորհուրդ հարցնելու թաքնուած «Դաշնակներուն», աւելի ճիշդ տրամադրութիւն ցոյց կուտային ապստամբելու, միայն թէ Դաշնակցութիւնը հովանաւորէր շարժումը, բայց թաքնուած Դաշնակները իբրեւ պատասխան համակերպութեան եւ համբերութեան յորդորներ կուտային :

Համակերպութիւն եւ համբերութիւն բառերը իրենց գծէն դուրս ելած էին, ժողովուրդը ինքը գտաւ իր ճամբան եւ կատարուեցաւ անխուսափելին : Ալագեազի բարձունքներուն վրայ թառած Սասունի արծիւները թեւ առած թռած էին իրենց ապառաժ բոյներէն դէպի Էջմիածին : Ախտայի բոլշեւիկեան ամէնէն հաւատարիմ հայ զօրամասը հրամանատարութեամբ Կուռոյի ապստամբած եւ իրեն շրջանէն բոլշեւիկները դէպի քաղաք շպրտած էր : Բաշգեառնեցի Մարտիրոսի խումբը Երեւանի վրայ կը քալէր : Զորագեսը, Քանաքեռը մայրաքաղաքի քթին տակ խլրտած էին : Փարաքարը կարմիր դրօշը տա-

քի տակ առած, եռագոյնը պարզած էր իր տանիքներուն վրայ եւ գիշերանց գինաթափ ըրած էր գիւղին մէջ գըտնուող բոլշեւիկեան թնդանօթաձիգ զօրամասը :

3 — 4 օր էր որ կռիւը սկսած էր քաղաքի դուրսի շրջաններուն մէջ: Թնդանօթները, գնդացիրները եւ հըրքացանները կը սուլէին վիշապներու նման: Մեծամասնականները քաղաքին մէջ տենդոտ գործունէութեան մէջ էին: Ժողովուրդը շնչասպառ և սրտատրոփ կռիւի յաջող ելքին կը սպասէր: Երեւանի կողերը ծեծող ու անցնող Զանգի գետի ափին խարխուլ, հնամաշ հիւղակ մը կար, Պետօ աղբօր հիւղակը: Վերջի առաւօտուն կանուխ, դեռ նոր արշալոյսը բացուած հիւղակի բնակիչները ընդոստ արթնցան, շատ մօտէն արձակուած թնդանօթի ձայնէն :

— Մերիններուն թնդանօթի ձայնն է, արթնցիր ըսելով մէկը վերմակս կը քաշէ. Պետօ աղբարն էր :

— Ինչէ՞ն գիտես թէ մերիններունն է :..

— Տե՛ս, տե՛ս, ռումբը Զանգիի կամուրջին վրայ պայթեցաւ: Էջմիածնի ուժերը մօտեցած են, ես տեսայ դիմացի այգիներուն մէջ մտան :

Կռիւը հասած էր քաղաքին դուռը: Մեծամասնական պզտիկ զօրամաս մը երկու գնդացիրով դիրք բռնած էր Շուստովի քոնեակի գործարանին ճամբուն վրայ եւ ահռելի կրակ մը կը մաղէր դէպի կամուրջը եւ անոր հանդիպակաց այգիները: Օրհասական էր կռիւը, սակայն անակնկալ դէպք մը խուճապի մատնեց այդ կէտին վրայ կռուող մեծամասնական ուժերը: Անոնք թիկունքի յարձակման ենթարկուեցան որբանոցներու չափահաս զինուած որբերուն կողմէ. Էջմիածնէն եկած ուժերը խելագար ցասումով եւ հուռաներով կամուրջը անցնելով,

քաղաք մտան: Ապստամբ ուժ մը ճիշդ այդ րոպէին Քա-նաքեռէն քաղաք մտած եւ քաղաքին հրապարակը իջած էր: Քաղաքին մէջ բոլշեւիկեան գլխաւորութիւնը շատ կարճ տեւեց: Անոնց պարագլուխները եւ մեծերը լեց-ուելով գրահապատ գնացքը արագօրէն փախուստ տուին դէպի Ղամարլու :

Թաքստոցէս դուրս կ'ելլեմ եւ կ'ուղղուիմ դէպի քա-ղաքի կեդրոնական մասը, դէպի խորհրդարանի հրա-պարակը: Քաղաքային պահակավաշտի նուագախումբը խորհրդարանի չէնքին առջեւ «Մեր Հայրենիք» կը նը-ւագէր: Եռագոյնը խրոխտ ու սիգապանծ կը ծածանէր չէնքի ճակատին վրայ: Ժողովուրդը խռնուած մրջիւնի նման, ասեղ ձգելու տեղ չկար: Ամէնքն ալ կուլային եւ կ'ողջագուրուէին: Այս յուզիչ, դիւթիչ տեսարանին առ-ջեւ անկարող եղայ սառնասրտութիւնս պահել, խոնար-հեցայ ծփացող եռագոյն դրօշին ու լացի, խելագարի նը-ման, ծանօթներուս վզին պլլուեցայ ու համբուրուե-ցանք, երկար ու երկար, եւ լացինք ...

Ազատութեան քաղցրութիւնը եւ անոր կենարար, սփոփարար էութիւնը ոչ ոք կրնայ գնահատել այնպէս, ինչպէս ազատութենէ զրկուած, կեղեքուած տառապած մէկը :

Շուրջս կը դիտեմ, բոլորն ալ կուլան :

Ի՞նչ քաղցր է ազատութեան արտասուքը: Հսկայ ու ծովածաւալ բազմութիւնը դէպի բանտը յառաջացաւ : Բանտի դռները արդէն խորտակուած, բոլոր ողջ մնա-ցողները դուրս ելած էին. Նոր ողջագուրումի, լացի ու կոծի տեսարան մըն ալ հոս կը պարզուէր: Ողջ դուրս ե-կողները պլլուած իրենց սիրելիներուն կուլային, սպան-

նուածներու պարագաները իրենց մազերն ու զգեստները կը փետէին :

Սպաննուածներու՝ կացիններով, բիրերով, լախտերով ջախջախուած անկերպարան դիակները դուրս բերին: Ժողովուրդը ահուսարսափի րոպէներ ապրեցաւ: Մեծամասնականներու ամենավերջին գազանութեան այս քստմնելի արարքին առջեւ մարդկային բանականութիւնը սահմռկեցաւ կարծես պահ մը :

Դիակներու մէջ հազիւ կրցայ ճանչնալ մեր բանակի սպաներէն եւ ամենամօտիկ ընկերոջս՝ Սեբաստացի Վարդան Բակուրի կացինով ջախջախուած դիակը :

Վարդան Բակուր բնիկ Սեբաստացի էր, յեղափոխական գերդաստանէ մը, արժանի զաւակը անոնց : Թրքական բանակէն սպառելով, անցած էր Հայկական բանակին: Երիտասարդ, վառվռուն, յանդուգն ու խիզախ սպայ մը: Իր ցեղին ու սիրելիներուն վրէժը հոգւոյն մէջ՝ եկած էր հայրենիքին ծառայելու: Մինչեւ վերջը մնաց Հայկական բանակին մէջ, ծառայեց անխարդախ ու անձնուէր կերպով: Մեծամասնականներու գալէն վերջ անպաշտօն մնաց: Մեր նախկին զօրամասի զինուորներէն քանի մը հոգի ոխ կապած էին իրեն դէմ, որովհետեւ Վարդան զինուորական կարգապահութեան շատ բծախնդիր էր: Իսկապէս զինուորական էր, իր պարտականութեան մէջ թերացող զինուորները կը պատժէր ամենախիստ կերպով: Այս պատճառաւ քանիցս պատժուած զինուորներ մեծամասնականներու ներկայութենէն քաջալերուած, Չեկային մատնած էին զայն իբրեւ « հակայեղափոխական », իբրեւ « Սեպուհի կիսաբաժնի սպայ» որպէս « բոլշեւիկ գանակոծող » եւն. :
Վարդան Բակուր շատ լաւ գիտէր որ զինքը կը հետա -

1. ՊԱՅԱԶԻՏՑԻ ՍՈՒՐԷՆ
2. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԵԱՆ ՋՕՀՐԱՊ
3. ՎԱՐԴԱՆ ԲԱԿՈՒՐ

պնդէն, մանաւանդ կարգ մը ընկերներ զգուշացուցած էին թէ « կը հետապնդուիս, երկրէն հեռացիր »: Բայց ան այն համոզումն ունէր թէ իր կատարածները պարտականութեան օրինական սահմանին մէջ կ՚իյնային: Պաշտօն մը ձեռք բերելու համար խնդրագրով դիմած էր զինուորական գործավար Աւիս Նուրիջանեանի, բայց նոյն դիմումի բովէին Աւիսի հրամանով ձերբակալուեցաւ եւ նետուեցաւ Չեկայի բանտը: Փետրուար 16ի գիշերը քըսան հոգինոց խումբի մը հետ կացինով սպաննուած էր Աւիսի հրամանին համաձայն: Թրքական բարբարոս եաթաղանէն ազատած Վարդանը զոհ գնաց բոլշեւիկեան կացինին ... Նոյնպէս կացինով սպաննուած էր Համազասպը, եւ յօշոտուած:

Զօրաւոր փաստաթուղթեր գտնուեցան, որոնք կը հաստատեն թէ բանտարկեալները հերթի դրուած էին: Ամէն գիշեր 20 — 30 — 40 հոգի պիտի սպաննուէին: Փետրուար 13, 14, 15, 16, 17ի գիշերներուն պիտի յաջորդէին դեռ շատ մը ոճիրի սեւ գիշերներ, բայց Փետր. 18ի առաւօտեան ժողովրդական ապստամբութեան յաղթանակի արշալոյսը կանխեց այդ արհաւիրքը:

ՄԱՐԳԱՐԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ ՎՐԱՅ

Հայաստանը բոլշեւիկ զօրամասերէն մաքրուած էր, երկրի ղեկավարութիւնը անցած էր Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէի ձեռքը: Ժողովրդեան խանդավառութիւնը աննկարագրելի էր: Բայց խուլ ու խորհրդաւոր մըղձաւանջ մը դեռ կախուած էր այդ խանդավառ օրերու

վերեւ ։ Մեծամասնական զօրամասերը կազդուրուած, ամփոփուած, Վէտիի, Ղամարլուի, Նախիջեւանի շրջաններու Թաթարներով, զրահապատ գնացքներու պաշտպանութեան տակ, նորէն մայրաքաղաքի դուները ափ առին ։ Նորէն կռուի ուրուականը ցցուեցաւ մեր արիւնաքամ ժողովուրդին առջեւ ։ Հայ կամաւորական զօրամասերը քանի մը խմբապետներու ղեկավարութեան տակ կուրծք տուին մեծամասնականներու գրոհին, ու այս կռիւը շարունակուեցաւ շատ ու շատ օրեր Երեւանի քըթին տակ ։ Գազազած Նուրիջանեանը մայրաքաղաքը գըրաւելու համար անընդհատ յարձակումներ գործեց, բայց ամէն անգամին ալ պարտուած ու ջախջախուած դէպի Ղամարլու, նահանջի ճամբան բռնեց ։ Ժողովուրդը տարերային թափով դուրս եկած էր, պաշտպանելու մայրաքաղաքը եւ արեան գնով ձեռք բերած ազատութիւնը ։ Ժողովուրդը դուրս բերած էր կռուող ուժերը, իր պահած զէնքը եւ իր ուտեստը ։ Որքա՜ն թարմ է եւ որքան յուզումով դեռ կը յիշեմ այն փոքրիկ դէպքը որ մինչեւ այսօր հոգիս ու էութիւնս կը սարսռացնէ ։

Երեւանի Արմեանսկայա փողոցի խուլ անկիւնէն անցնելով դէպի շուկան երթալ կուզէինք ։ Երկու ընկեր էինք, կարեւոր գործով հրամանատարութեան դրասենեակը պիտի երթայինք ։

— Ա՛յ աղբրտիք, ձեր ոտքերուն մատաղ, ո՞ւր այդպէս վազելով կ'երթաք առանց զէնքի, եկէք հոս ձեզի համար զէնք կայ ։

Մանկամարդ կին մըն էր, բացաւ իր տան դուռը եւ տան յատակի մէկ տախտակը շատ դիւրութեամբ վերցընելով, անոր տակէն հանեց երեք մօսին հրացան եւ մօտ երեք հարիւր փամփուշտ ։

— Առէ՛ք ասոնք, ձեր ոտքերուն մատաղ, առէ՛ք, ընտրեցէ՛ք եւ գացէ՛ք կռուելու այդ նամարդներուն դէմ ։

Ու այսպէս հայ կինը, հայ պառաւը նոյնիսկ, պատուհաններէն փամփուշտ, հագնելիք, ուտելիք կը թափէին վար, երբ իրենց տան առջեւէն կ'անցնէին կամաւորական խումբերը ։

Օրհասական կռիւը տենդոտ կերպով կը շարունակուէր ։ Հրամանատար Պ. Թարխանեանի (Կուռօ) հրամանով կանոնաւոր զօրամասէ վաշտ մը ղրկուեցաւ Մարգարա գիւղը, իբրեւ սահմանապահ ։ Ես այդ վաշտին մէջ կը գտնուէի ։ Պաշտօն տրուած էր ինձ չփման մէջ մտնել Թուրք զօրքերուն հետ եւ հասկնալ Իգտիրի ճակատի Թուրք զօրամասերուն քանակը եւ դասաւորումը եւ անոնց մէջ անցած դարձածը ։ Միեւնոյն ատեն պիտի հըսկէի սահմանը անցնող եւ մտնողներուն վրայ ։

Մեր վաշտին դէմ կար Թուրքերու մէկ վաշտ, դետեղուած կամուրջին Իգտիրի ափին կողմը ։

Մենք նստած էինք այս ափին վրայ, մեզ իրարմէ բաժնողը միայն կամուրջի բռնած տարածութիւնն էր ։ Կամուրջը կրակի տրուած էր . անվնաս կը մնային միայն անոր երկաթեայ մասերը, ցցուած կմախքի մը պէս ։ Մեր եւ Թուրքերու յարաբերութիւնը երեւութապէս լաւ էր ։ Այդ յարաբերութիւնը տեղի կ'ունենար այրուած կամուրջի երկաթ ձողերուն վրայէն, որոնք հազիւ երեսուն սանթիմ լայնութիւն ունէին ։ Շատ ճկուն եւ վարժ եղողները միայն կրնային այդ տարածութիւնը անցնիլ անվտանգ ։ Ամեհի Արաքսը յորդած գարնան ջուրերէն, գորշ վիշապի մը նման կուգար ու կ'անցնէր անոր տակէն ։

ՄԱՐԳԱՐԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Թուրքերու մեր հետ ունեցած յարաբերութենէն միայն ես դժգոհ էի, թէեւ անոնք շատ լաւ ու շատ քաղաքավարի կը վարուէին ամէնուն հետ առերես: Ես դժգոհ էի, որովհետեւ կը վախնայի թէ Թուրք զինուորներէն մէկն ու մէկը զիս ճանչնայ եւ իսկութիւնս երեւան ելլէ: Ես այն ատեն չպիտի կրնայի կատարել առանձնած լրտեսական պարտականութիւնս, մանաւանդ Թուրքերու ամբարտաւանութիւնը գիտէի եւ քանի որ անոնք յաղթականի դիրքին մէջ էին, կրնային որ եւ է կերպով վնասել ինծի :

Յամենայն դէպս ես անցայ գործի եւ մեզ մօտ եկած Մէհմէտճիկներէն շատ լաւ կերպով կրցայ հասկնալ Իգտիրը, Կողբը, Կաղզուան գտնուող զօրամասերու անունները, հրամանատարները, թիւը եւ մանաւանդ անոնց տրամադրութիւնները: Այս խնդիրներու շուրջ բնական է ես կրցայ խօսիլ զինուորներու եւ մէկ երկու սպայի հետ, որոնք կամուրջի պահակավաշտին կը պատկանէին: Թուրք պահակազօրքի հրամանատարը տեղակալ մըն էր: Բաւական զարգացած մէկը, Քեազիմ: Թուրք քէմալական մը :

Երեւանի Փրկութեան Կոմիտէն մեծ թիւով բանուորներ եւ ատաղձ ղրկած էր կամուրջին վերաշինութեան համար: Գործը շատ տենդոտ կերպով առաջ կը տարուէր, այնպէս որ մէկ շաբթուան մէջ կամուրջը նորոգուած, երթեւեկը դիւրացած էր : Մինչ այդ՝ դեռ կռիւը տենդոտ կերպով կը շարունակուէր Երեւանի շուրջը, երեք գլխաւոր ճակատներու վրայ: Ղամարլուի ճակատը՝ Աւօ Նուրիջանեանը զրահապատ գնացքով Հայ, Թուրք, Թաթարներով օրհասական կռուի մէջ էր եւ կ՚աշխատէր մայրաքաղաք մտնել սպառնալով որ՝ « եթէ Երեւան

մտնեմ, Թրքահայերը ծառերէն պիտի կախեմ մեծով ու պզտիկով»: Նուրիջանեանի կարգը փորը մնաց: Ան չկրցաւ վերջ ի վերջոյ Ղամարլուէն յառաջանալ, իր զօրամասը մեծ վնաս կրած էր հրամանատար Սմբատի եւ Ասլանի չէշտակի հարուածներուն տակ: Այս ճակատը անվտանգ դարձած էր, եւ ամէն օր խումբ խումբ Հայեր ու Թաթարներ փախչելով կուգային միանալու մեր զօրամասերուն եւ կը պատմէին Նուրիջանեանի յուսահատական կացութիւնը եւ զօրքերուն անօթի վիճակը եւ ռազմամթերքի պակասը:

Երկրորդ ճակատը Ախտայի շրջանն էր,— ամէնէն վտանգաւորը: Կարծեմ ռուսական 11րդ զօրաբաժինը ճզմելով 5—10 օրուան մէջ վրացական ազգային ապստամբութիւնը եկած կանգնած էր Ախտայի շրջանը, զինուած թնդանօթներով, գնդացիրներով եւ մօտ 500 ձիաւորներով: Ռուսական այս զօրամասը երկու թեւով կը սպառնար Երեւանին, մէկը Սուխոյ Ֆոնտան-Էյլար եւ Քանաքեռի ուղղութեամբ, միւսը Եղվարդ գիւղի ուղղութեամբ: Այս շրջանին մէջ ձիւնը հաստ շերտով նստած էր: Երկու կողմէ ալ շատ դժուարութեամբ կրնային թնդանօթները դիրքէ դիրք փոխադրել: Հակառակորդ կողմը թիւով ու ռազմամթերքով գերազանց էր: Մեր փոքրաթիւ ուժերը գերմարդկային ճիգերով մօտ տասը օր կրցան դիմադրել ռուսական կանոնաւոր այդ ուժին, զարմանք պատճառելով ռուս հրամանատարին:

Երրորդ ճակատը Աշտարակի ուղղութեամբ եղած յարձակումներն էին: Հոս ռուսական փոքրաթիւ ուժ մը կար, որուն միացած էին Ալեք-պոլի, Դիլիջանի, Ղազախի ապստամբ Հայերը: Այնքան վտանգաւոր ճակատ մը չէր:

Մարգարայի կամուրջի հանդիպակաց կողմը գըտնուող Թուրք հրամանատարները այդ օրերուն տենդոտ հետաքրքրութիւն մը սկսան ցոյց տալ, մանաւանդ սկըսան արգիլել իրենց զօրքին մեր կողմը գալն ու երթալը, եւ չարունակ կռուի մասին մեզմէ տեղեկութիւն կ՚ուզէին: Կռիւը տենդոտ կերպով կը շարունակուէր երեք ճակատներու վրայ, Թնդանօթներու ահաւոր ձայները շարունակ կը լսուէին, անոնց ձայները հետզհետէ կը մօտենային: Այս ամէնը տխուր անդրադարձում կ՚ունենային մեր վրայ:

Վերջին օրն էր. Երեւանի կողմէն Թնդանօթի ձայնը լռած էր, կամուրջի մեր կողմի պահակը բերաւ հետեւեալ տեղեկութիւնը.

— «Թուրքերը կամուրջի իրենց կողմին վրայ երեք Թնդանօթ եւ երկու գնդացիր զետեղեցին եւ պահակախումբը զօրացուցին»:

Մեր հրամանատարը բացատրութիւն պահանջեց Թուրք հրամանատարէն այս մասին. անոնք մեզի բացատրեցին Երեւանի անկումը. մեծամասնականներու յառաջխաղացումը, զգուշութեան համար իրենց առած այդ քայլը: Ճիշդ այդ պահուն Էջմիածնի մեր հրամանատարը հեռաձայնով յայտնեց եղելութիւնը, աւելցնելով Թէ «Երեւանի ժողովուրդին մեծ մասը եւ կռուող ուժերը քաշուած են Դարալագեազ եւ անկից պիտի անցնին Զանգեզուր: Էջմիածնի ուժերը դուրս եկած են եւ պիտի գան ձեզ մօտ՝ Մարգարա գիւղը»: Դեռ մեր հրամանատարը իր խօսակցութիւնը չլրացուցած հեռախօսի ձայնը կտրուեցաւ եւ ի զարմանս ամէնուն մենք սկսանք լսել Երեւանի Թուրք դեսպանին եւ Իգտիրի Թուրք հրամանատարին խօսակցութիւնը: Թուրք դեսպանը կը յայտնէր.

«Երեւանը մեծամասնականներու ձեռքն է. կռուողները եւ քաղաքին մեծ մասը քաշուեցան դէպի Դարալագեազ. մեծամասնականները դեռ քաղաքին մէջ են. յառաջխաղացում չկայ. կամուրջին ձեր հսկողութիւնը զօրացուցէք»:

Ու այս անգամ սկսանք լսել Էջմիածինը, կարծելով թէ մեր հրամանատարն է խօսողը, ուզեցինք զինքը լսել, սակայն դուրս եկաւ որ Էջմիածինը եւ Երեւանը կը խօսին:

Մեծամասնականներն էին որ կը գտնուէին հեռաձայնին գլուխը. «Ընկեր, ընկեր, Էջմիածնի Դաշնակները ո՞ր ուղղութեամբ փախան»: Էջմիածինը պատասխանեց.— «Որոշ չեմ գիտեր, անոնք դուրս եկան կամ այն է որ Մարգարա գացին կամուրջը անցնելու եւ Թուրքերու մօտ երթալու համար, եւ կամ Ալագեազ պիտի բարձրանան Սասունցիներուն միանալու»: Երեւանը.— «Այս գիշեր մեր ուժերը քաղաքէն դուրս թող չելլեն. առաւօտեան ձեր ընելիքին մասին որոշ հրահանգ կուտամ»: Ու ալ հնարաւորութիւն չունեցանք հեռաձայնով խօսելու. Էջմիածնի մեր ուժերը թելերը կտրած էին...

Մօտ 1—2 ժամ վերջը Մարգարա գիւղը լեցուեցաւ զօրքով: Էջմիածնի զօրքը, կամաւորները եւ ժողովուրդի մեծ մասը եկած էին մեր քով. նոյնպէս եկած էր Էջմիածնի Փրկութեան Կոմիտէն: Այս չուառած, այլայլած ժողովուրդին մեծ մասը կ'ուզէր անցնիլ կամուրջը, Իգտիր եւ այդ ճամբով Իրան:

Իգտիր - Արալըղ - Պաշքէնտ գծով Իրան անցնելու պայմանաւ բանակցութիւն մը սկսաւ ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն եւ Թուրք պահակախումբի հրամանատարութեան միջեւ: Ես թարգմանի պաշտօն կը վա-

րէի. բանակցութիւնը տեղի կ'ունենար կամուրջի վրայ :

Զարհուրելի գրոյց մը բերին բերան ժողովուրդը դըրած էր մահուան սարսափին տակ.— Թէ «Ալիս Նուրիջանեանը Ղամարլուէն մտած է Երեւան եւ կոտորած է քաղաքի բնակչութիւնը»: Արդար ըլլալու համար կ'արժէ հոս ըսել ճշմարտութիւնը զոր Երեւանի անկումէն 10 օր վերջը միայն կրցանք լսել: Ալիսի զօրամասը անկարող եղած էր առաջին օրը մտնել Երեւան, ինչպէս շատ մը փաստեր կային որ երբ Ալիսը մտնէր Երեւան, անխնայ պիտի կոտորէր, գոնէ Թրքահայերը եւ մասնաւորապէս Վանեցիները: Սակայն բարեբախտաբար 11րդ թէ 12րդ գունդ ռուսական զօրամասը մտած էր քաղաք, առանց մէկուն քիթը արիւնելու: Ականատեսներ կը պատմէին թէ այդ գունդի զինուորները հին ռուսական զօրքին կը նմանէին եւ շատեր այն կարծիքը ունէին թէ այդ զօրամասը կարծես մեծամասնականներ չէին:

Ալիսի մասին տարածուած այդ սարսափը այնքան ազդած էր ժողովուրդին վրայ որ, կը նախընտրէր Թուրքերու մէջ անցնիլ եւ անկից ալ Իրան: Հոգեբանական այդ վախը պահ մը զիս ալ սարսեց եւ գրեթէ որոշեցի անոնց հետ անցնիլ Իգտիր եւ ապա Իրան :

Բանակցութեան արդիւնքը եղաւ ժխտական Թուրքերու կողմէ: Թուրք հրամանատարը յայտնեց մեզ Գարապէքիրի կտրուկ պայմանը.— «Անոնք որ օտար պետութեանց հպատակ են եւ ունին իրենց ձեռքը այդ պետութեանց կողմէ տրուած որ եւ է փաստաթուղթ, կրնան կամուրջը անցնիլ»: Մեր մէջ միայն անգլիացի սպայ մը եւ երկու Վանեցի Հայեր կային անգլիական եւ ամերիկեան հպատակ: Անոնք անցան կամուրջը: (1922ին Պոլիս, «Ճակատամարտ»ի խմբագրատունը յանկարծ տեսայ

Վանեցի այդ երկու Հայերէն մէկը. իրար ճանչցանք եւ ան պատմեց իրենց եւ անգլիական սպային ոդիսականը Թրքական հողին մէջ: Անգլիացի սպան կողոպտուած, Թալանուած էր, երկու կառք ապրանք ունէր, գորգ, անկողին, կօշիկ, զգեստ, կառքերը, ձիերը եւ ամէնը ամէնը խլած էին: Սպան անօթի, ծարաւ, հետիոտն կը հասնի Տրապիզոն եւ հոն կ՚ազատի ստոյգ մահէն: Հայերէն մէկը բանտէն հանուելով հարցաքննութեան պատրուակի տակ Իգտիրէն դուրս կը ազատուի: Երկրորդը կ՚ազատի Թրքական հիւանդանոցի մը մէջ ծառայող ռուս աղջկան մը շնորհիւ, որ նախապէս կը ծառայէր Իգտիրի մեր զօրամասերուն մէջ եւ գերի մնացած էր Թուրքերուն: Ազնիւ Ռուսուհին գաղտնի լուր կուտայ Վանեցի Հայուն թէ «ընկերդ ազատեցին այս իրիկուն, քեզ ալ պիտի ազատեն»: Վանեցին գիշերը բանտի պատուհանէն ինքզինքը վար նետելով կը փախչի դէպի Հայաստանի հողը, գիշերը կը մօտենայ Արաքս գետին, որ գարնան ջուրերով յորդած վիշապ էր դարձած: Մարդը ինքզինքը կը նետէ գետը, լողալով վերջապէս կը յաջողի հայկական ափը ելլել եւ ազատելով կ՚անցնի Պոլիս): Գրեթէ կէս գիշեր էր: Իգտիրի վրայով Իրան անցնելու յոյսը կորած էինք, որոշեցինք անմիջապէս ճամբայ ելլել եւ բարձրանալ Արագած լեռը, Սասունցիներուն քով ապաստանիլ:

ԱՐԱԳԱԾԻ ԼԱՆՋԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ապրիլի չորրորդ օրն էր, մենք արդէն տեղաւորուած էինք Արագած լերան վրայ գտնուող Թալին, Թալիշ, Մաստարա եւ Գօշ գիւղերուն մէջ։ Լուրեր շրջան կ՚ընէին թէ Երեւանէն հեռացող ազգայնական ուժերը Բաշ-Գեառնի շրջանը ամփոփուած, կռուի բռնուած են մեծամասնականներուն հետ եւ իբրեւ թէ վերագրաւած են Երեւանը, թէ ոչ մէկ կռիւ տեղի ունեցած է, այլ անոնք քաշուած են Զանգեզուր եւ հոն միանալով Նժդեհի ուժերուն, նոր կռուի պիտի դիմեն, եւ այսպէս կարգ մը հակասական լուրեր իրար կը խաչաձեւէին։ Ուրիշ լուր մը թէ մեծամասնականները Էջմիածնէն սկսած են շարժիլ դէպի Արագած։ Ալագեազի գիւղերու ներկայացուցչական ժողովը քանի մը խմբապետներու հետ որոշեցին, — Եթէ յառաջացող մեծամասնական զօրամասերը իրենց գրաւած շրջաններուն մէջ հալածանք, կոտորած չեն սարքած, առանց ընդդիմութեան յանձնուիլ եւ ցըրուիլ անմիջապէս կռուող տարրերը, հակառակ պարագային, ամէն գնով դիմադրել եւ չթողուլ որ անոնք բարձրանան լեռը։ Մեր ուժերը այդ օրը բռնեցին Թալին եւ Գօշ գիւղերու բարձունքները։ Կռիւը սկսաւ, հազիւ կէս ժամ տեւեց, մենք արդէն նահանջելու վրայ էինք, երբ քանի մը պատգամաւորներ Էջմիածնի կողմէն մեր գիծերէն ներս մտնելով, յայտնեցին թէ «Աւիսը չէ կրցած Երեւան մտնել, մայրաքաղաք մտնող ուժերը եղած են ռուսական զօրքերը. ոչ մէկ կոտորած եւ անկարգութիւն պատահած չէ»։ Նոյնիսկ յայտնեցին թէ «Աւիս Նուրիջանեանը, Կասեանը եւ Յեղկոմի ամբողջ կազմը հեռաց-

ուած են Հայաստանէն, թէ եկած զօրքը բոլորովին այլ վերաբերմունք ցոյց կուտայ, յանձնուողները անմիջապէս ազատ կ'արձակուին եւն. եւն.)։ Այս սրտապնդիչ տեղեկութիւնները անմիջապէս յեղաշրջեցին կռուողներու տրամադրութիւնը եւ քանի մը ժամուան մէջ ամբոխը եւ կռուողները զանազան ուղղութեամբ ցրուեցան եւ այսպէսով Արաբածի ճակատը քայքայուեցաւ ։

Ամէն ոք իր բախտին հետեւելով հեռացաւ, իր գլուխը պահելու համար։ Մօտ 5 — 10 օր թափառեցանք Արաբածի Սասունցիներու գիւղերուն մէջ, անստոյգ թշուառ կեանք մը ապրելով, անստոյգ անոր համար որ դեռ հաստատ կերպով ստուգուած չէր թէ օրուան խորհրդային կառավարութիւնը ինչ վերաբերմունք ցոյց պիտի տար իր դէմ կռուողներուն եւ մանաւանդ նախկին բանակէն մնացած եւ իրենց աքսորած կարաւանէն փախստականներու հանդէպ։ Մեծամասնականներու խորամանկ ու դաւադրական ներումները եւ շնորհած հանդարտութիւնը շատ տեսած էինք։ Անոնք այդ միջոցներով շատ անգամ կասկածելիները իրենց ցանցին մէջ կը ձգէին ։

Իմ վիճակս յուսահատական էր, նախ որ, Թրքահայ էի եւ Թրքահայերը, ինչպէս քանիցս կրկնած եմ, ամէնէն թշնամի տարրը կը նկատուէին մեծամասնականութեան։ Երկրորդ՝ ծառայած եմ Սեպուհի զօրամասերուն մէջ, որոնք քանի մը ամիսներով կռուած են խորհրդային ուժերուն դէմ, երրորդ՝ սպաներու աքսորէն փախած եւ եկած փետրուարեան ապստամբութեան մասնակցած եմ։ Այս պարագաներէն մէկն ու մէկը եթէ հաստատուէր, վիճակս շատ գէշ էր։ Այս մտահոգութեամբ անհրաժեշտ ձեւափոխութեան մէջ մտնելով, ժամանակ

մը եւս աննպատակ սկսայ թափառիլ շրջակայ հայ գիւղերուն մէջ, միշտ ծանօթներէ հեռու պահելով ինքզինքս :

Արտաքին երեւոյթս խեղճ գաղթականի մը վիճակն ունէր :

Գաղթական կը նկատուէին Թրքահայ այն զանգը -
ուածները, որոնք յետին աղքատութեան մէջ պատառ մը հացի համար գիւղէ գիւղ կը թափառէին :

Հակառակ բոլոր զգուշութիւններուս, դժբախտ օր մը հայ մեծամասնական զինուորի մը ցուցմունքին վրայ Արաբածի գիւղերէն մէկուն մէջ ձերբակալուեցայ հետեւեալ պարագաներու տակ.— Ես եւ հայ զինուորը քանի մը օրէ ի վեր տան մը մէջ կ'ապրէինք. ան կը վայելէր տանտիրոջ լիառատ, քնքոյշ հիւրասիրութիւնը, իսկ ես գրեթէ անկոչ եւ արգահատելի հիւր մը եղած էի: Ընկերակիցս Ալեքսանդրոպոլի գիւղերէն էր, կոշտ ու կոպիտ մէկը բայց իբրեւ մեծամասնական զինուոր եւ Լէնինեան ու մարքսեան վարդապետութեան ջերմ պաշտպան, ընկերվարական խնդիրներու շուրջ կարծիքներ կը յայտնէր եւ զիս լուսաբանել - համոզելու առաքելութիւնը յանձն առած էր: Խեղճ զինուորը այնքան կը հասկնար այդ վարդապետութիւններէն՝ որքան ուղտը կըրնար հասկնալ դերձակութենէն: Սակայն խեղճ զինուորը մէկ բան լաւ սերտած էր.— Հայհոյել Դաշնակներուն : Մեր խօսակցութիւնը խորացաւ եւ ստիպուեցայ քանի մը անհրաժեշտ ճշդումներ ընել: Գիծէն դուրս ելած էի, եւ դառնալ անկարելի էր: Զինուորը զարմացած էր, մէկ մը զիս կը չափչփէր գլխէս մինչեւ ոտներս եւ կը գտնէր որ խեղճ գաղթական մըն եմ. մէկ ալ յայտնած միտքե -

յուս ուշադրութիւն կ՚ընծայէր, հանելուկի մը առջեւ կը գտնէր ինքզինքը :

— Ընկեր, դուն այդ տեղեկութիւնները ուսկի՞ց եւ ե՞րբ սորված ես, ըսաւ

— Ես մօտ տարի մը Հաշտարխան ապրած եմ եւ հոն ամէն օր մեծամասնական քարոզութիւններ լսած եմ:

Լսեց զինուորը եւ քանի մը րոպէ յետոյ դուրս գընաց: Կէս ժամ վերջը երկու սուինաւոր զինուորներու հետ գալով զիս առաջնորդեց գիւղի մեծամասնական կոմիսարին քով, որ երիտասարդ մէկն էր: Հայ մը որ կէս ռուսերէն եւ կէս հայերէն խառնուրդ լեզու մը կը խօսէր, բաւական ամբարտաւան դէմք մը բռնելով մօտեցաւ ինծի եւ հարցուց ․

— Ձեր ինքնութիւնը հաստատող որ եւ է փաստաթուղթ ունի՞ք :

— Այո, ընկեր կոմիսար, ունիմ, ահաւասիկ եւ ունեցած փաստաթուղթս երկարեցի իրեն :

Մանրակրկիտ աչքէ անցուց թուղթերս եւ ապա դառնալով ինծի ․

— Որքա՞ն ատեն է որ Հաշտարխանէն հոս եկած էք:

— Մօտ վեց ամիս է :

— Ի՞նչ գործերով կը թափառիք այս կողմերը․

— Նախկին բարեկամներ ունէի այս կողմերը, եկայ զանոնք գտնելու․ անոնցմէ տասը տարի է բաժնուած էի, շատ փնտռտուքներ կատարեցի, սակայն չկրցայ գտնել: Պիտի վերադառնամ Երեւան, պարագաներուս մօտ :

Այս ամէնը ընկեր կոմիսարը հալած իւղի պէս կուլ տուաւ, հաւատաց եւ արձակեց զիս, նոյնիսկ յանդիմանելով զիս անհանգստացնող զինուորը:

Իմ տարիքիս, հասակիս համապատասխան այդ թուղթերը ունէի գրպանս այն օրէն ի վեր, երբ սպաներու աքսորի կարաւանէն փախուստ տուած էի: Քանի մը առիթներով այդ թանկագին փաստաթուղթը կեանքս ազատեց եւ նոյն իսկ անոր շնորհիւ կրցայ օր մըն ալ Հայաստանի սահմանէն դուրս ելլել :

Արագածի գիւղերուն մէջ ապրուստը անտանելի եղած էր, հաց ճարելու միջոցներէն բոլորովին զրկուած էի: Գրեթէ խոտ ճարակելով կ'ապրէի եւ օր մը վերջապէս որոշեցի ամէն գնով Երեւան դառնալ, պարագաներուս մօտ :

Թողուցի Արագածը եւ անցայ Աշտարակ գիւղը, մըտայ էջմիածին եւ ապրիլեան գեղածիծաղ առաւօտ մը ինքզինքս գտայ Երեւանի մէջ: Այդ օրը քաղաքին մէջ արտակարգ եռուզեռ մը կար, մարդիկ խաղողի ողկոյզներու նման կախուած, մէկը միւսին ուսին վրայէն պատերու վրայ փակցուած դէկրէտներ (հրամանագիրներ) կը կարդային: Մօտեցայ եւ հայած ու մաշած աչքերով կսայ կարդալ զայն: Ուրախութեանս չափ ու սահման չկար ... Ընդհանուր ներում բոլոր ապստամբներուն , փախստականներուն, խմբապետներուն, կռուողներուն, պահուածներուն, բոլորի՜ն, բոլորի՜ն, բոլորի՜ն...

Չորս կողմս աչք մը պտտցուցի, ինծի հետ Ռուսաստան աքսորուած սպաները տաք, տաք խօսելով քովէս կ'անցնէին, մօտեցայ անոնց: Ճանչցանք զիրար, համբուրուեցանք, լացինք եւ շատ բան պատմեցինք իրարու: Աքսորականները բոլորն ալ ներման արժանացած էին եւ կ'երթային զինուորական կեդրոնը արձանագրուելու համար :

— Ես ալ կարո՞ղ եմ ձեզ հետ գալ :

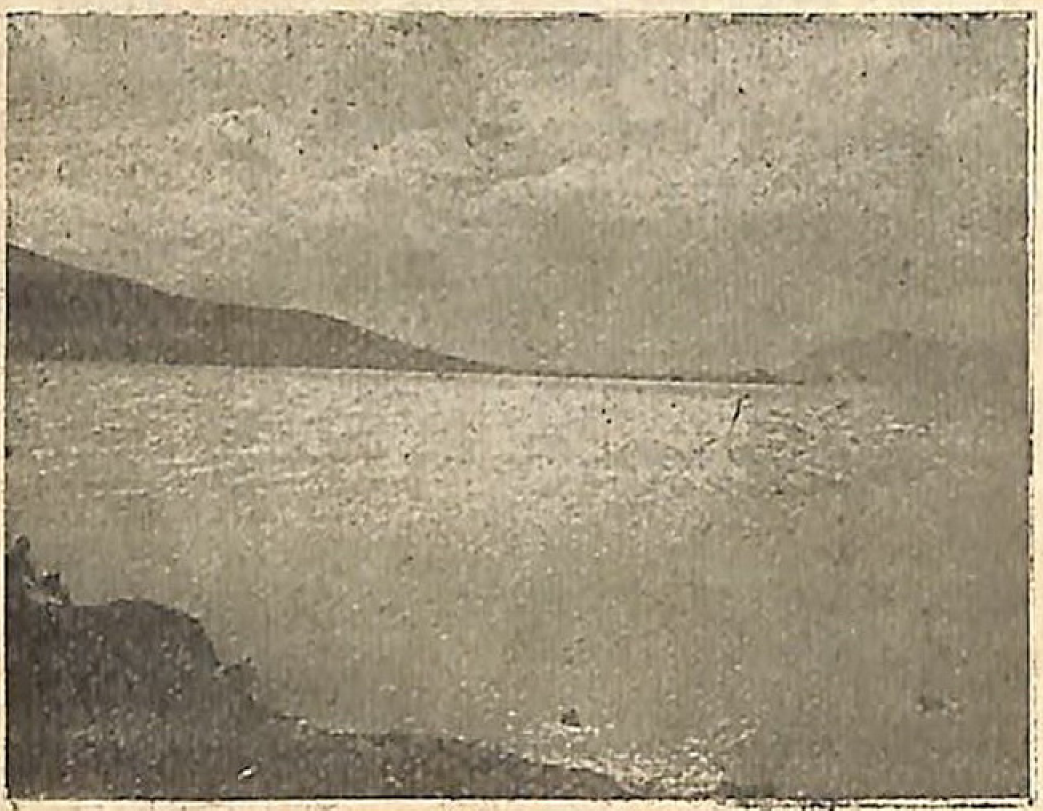

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃԸ

—Ինչո՞ւ չէ, քանի որ դուն ալ մեզ հետ աքսորի կարաւանին մէջ կը գտնուէիր :

— Բայց ես ճամբան փախած էի :

— Եթէ դուն ճամբան Դիլիջանէն փախար, ես ալ Բագուէն, այս ընկերն ալ Ռոստովէն, միւսն ալ այսինչ տեղէն, հիմա բոլորը մէկ գծի վրայ կը գտնուին: Ընկ. Լէնինը բոլորին ներում շնորհած է:

Մօտ քսան հոգինոց խումբի մը միացած մտանք զինուորական կեդրոնը եւ իբրեւ Ռուսաստանէն դարձած նախկին բանակի սպաներ արձանագրուեցանք եւ մեր հասցէները ցոյց տուինք, որպէսզի երբ համապատասխան գործ մը պատահի՝ մեզի լուր տան :

Ուրախ զուարթ քայլերով տանս դռնէն ներս մտայ ու արցունքոտ աչքերով ողջագուրուեցայ բոլոր պարագաներուս ու ծանօթներուս հետ... Նորէ՛ն կ'ապրէի...

ԴԷՊԻ ՕՏԱՐ ԱՓԵՐ

1922 յունուար 1: Իտալական Կլէօպատրա հսկայ շոգենաւը Պաթումի նաւահանգիստէն մեկնելու համար իր ծանր խարիսխը վերցուց, երրորդ սուլիչը արձակեց, աքաց, երերաց, բաց ծով ելաւ, Սեւ Ծովու փոթորկոտ ալիքները ճեղքելով դէպի արեւմուտք ուղղութիւնը բռնեց:

Կը թաղուիմ խոր մտածումներու մէջ.— Սա դիմացի սեւին տուող հորիզոնի թիկունքի տարածութեան վրայ կը գտնուի հայրենի երկրի հողաշերտը՝ Հայաստանը, շատ մօտաւոր ժամանակ մը ազատ ու անկախ :

Իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար գերմարդկային ճիգերով մօտ երկու տարի առաջ բուռ մը ընկերներով հոն վազեցինք ու այսօր հատ ու կտոր, ընկճուած, ջախջախուած, օտար նաւի խշտեակը, բաց ծովը եւ օտար հորիզոնները աւելի ապահով, աւելի բախտաւոր կը գըտնենք :

Խոշոր երազէ մը սթափողի նման կ՚արթննամ, ու դեռ անորոշութիւնն ու անստուգութիւնը գիս կ՚օրօրէ ... Դարերու երազ — անկախութիւն, ազատութիւն, այդ երազի իրականացման համար հսկայական պայքար, ծովու չափ արիւն, գանկերու եւ ոսկորներու հըսկայական բուրգեր, սերունդներու անհետացում: Մայիսեան գեղեցիկ առաւօտ մը երազի իրականացում, կարճատեւ կեանք, փետրուարեան մռայլ օր մը, — խորտակում :

Նաւը կը յառաջանայ, թանձր խաւարը կը ճնշէ գիս, ո՞ւր: Դէպի ո՞ր ափերը, դէպի ո՞ր անծանօթ հորիզոնները, ու նորէն անորոշութիւն ու նորէն անստուգութիւն :

Այդ օրերէն մինչեւ այսօր տասնըվեց տարիներ սահած ու անցած են, օտար մայթերու վրայ, օտար հորիզոններու տակ բախտաւոր եւ անբախտ օրեր ապրեցանք, օտարին ժպիտը վայելեցինք, անոր դառն հեգնանքները կուլ տուինք ծովու աղի ջուրին պէս, օտարին կշտամբանքը՝ սեւ մրուրի նման, չահաւէտ գործ ունեցանք, երբեմն սեւ հաց մուրացինք դուռնէ դուռ, փափուկ անկողիններու մէջ թաղեցինք մեր յոգնած մարմինները, քաղցր ինքնամոռացումի վայրկեաններ ապրեցանք: Սակայն շատ անգամ խնկաբոյր Հայրենիքի տարածութիւնը, անոր ձորերուն ու հովիտներուն գե-

դեցկութիւնը, դաշտերուն ու անտառներուն թովչութիւնը, գիւղերուն ու քաղաքներուն մտերմութիւնը, լեռներուն ու բլուրներուն հսկայ հպարտութիւնը, ժողովուրդին մտերմութիւնը անշիջելի կարօտով մը կը մաշեցնեն ամբողջ հոգին ու էութիւնը :

Տարիները տարիներուն կը յաջորդեն, անստոյգ, սեւ օրերը՝ օրերուն, ժամանակը կ'անցնի ու այդ տիեզերական հոլովոյթին զուգահեռ մեր կեանքերը կը խամրին: Ճերմակ մազերու փունջեր կ'երեւան մեր հայկական սեւ մազերուն մէջ, մեր փայլուն կրակոտ աչքերը կը խորանան իրենց ակնակապիճներուն մէջ: Ուղղաձիգ Նոճի հասակները կը կորանան: Հայրենի լեռներէն ու վտակներէն այծեամի պէս մագլցող մեր ոտները կը կթոտին փարթամ քաղաքներու հարթ ու տափարակ պողոտաներու վրայ: Կը հազանք եւ մեր կուրծքի վանդակը կ'ելլէ, կ'իջնէ տարօրինակ ճնշումով մը: Մեր զաւակները մեր պատմութիւնները հեգնանքով կը լսեն ու դարձեալ այս ամէնուն առնթեր հայրենիքի կարօտին տաքութեան աստիճանաչափը կը բարձրանայ : Հայրենաբաղձութեան հիւանդութիւնը կը կրծէ մեր սիրտն ու հոգին :

Վախնա՛մ, կարօտով փակենք մեր աչքերը :

Յ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՎԵՐՋ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆԻՆ

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ

Գրեց՝ ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ԳՆԴԱՊԵՏ ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ
ոտքի կանգնողը՝ համհարզ Ե. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ

Ուղիղ 17 տարի առաջ, Հոկտեմբերի վերջին օրերուն, Կարսի պատմական բերդը Թուրքերուն ձեռքն անցաւ: Ու դեռ մինչեւ հիմա կը տքայ Թշնամիին ոճրապարտ կրունկին տակ:

Յարդ, Կարսի կռիւներուն շուրջ եւ առհասարակ Հայկ. Բանակի մասին շատ քիչ բան է գրուած: Եղածներուն մէջ անկասկած լաւագոյնը կը կազմէ, վերջերս Յառաջի մէջ հրատարակուած, տեղակալ Յ. Սահակեանի յօդուածաշարքը, զոր այնքան խոր հետաքրքրութեամբ եւ քաղցրութեամբ կարդացի: Ան շատ հարազատօրէն տուած է, մանաւորաբար, պատմութիւնը 8րդ Հայկ. հետեւակ գունդին, որուն հրամանատարը ըլլալու բախտն ու պատիւը ունեցած եմ եւ իբրեւ այդ՝ կը մղուիմ երկու խօսք ալ ինքս աւելցնելու:

Յ. Սահակեանը մէկն է արեւմտահայ այն լաւագոյն սպաներէն, որոնք բախտաւորութիւնն ունեցան ազատելու Թրքական սպանդանոցէն եւ վայելքը՝ ծառայելու, իրենց հարազատ ցեղին մեծութեան համար, հայկական բանակին մէջ:

Բազմաթիւ չէին անոնք, հազիւ 15 — 20 հոգի, որոնք գրեթէ բոլորն ալ մեր գունդը հաւաքուած էին: Մէկ քանին, Թրք. բանակէն գերի, մինչեւ Սիպերիոյ խորերը հասած եւ ապա ազատուած՝ եկած գտած էին

մեզ: Անոնցմէ կը յիշեմ Պետրոս Զօքուրեանը, երիտասարդ ու վառվռուն, նահատակուած Սուրմալուի կռիւներուն, Տէլիք Թաշի մօտ: Երուանդ Տ. Մարտիրոսեանը, հայրենասէր եւ խիզախ սպայ մը, վիրաւորուած Կաճառի մօտ եւ ապա նահատակուած Կարս Ուչկարի կռիւին մէջ: Մնացած մասը Թրք. պահեստի բանակի մարդիկ հայ սպաներն էին, որոնք Վէհիպ փաշայի կարգադրութեամբ կեդրոնացած էին Սվազի եւ Զիլէի մէջ, եւ ամբողջ 2 տարի Կովկասեան ճակատի պարապութիւնը լեցնող Թրք. պահեստի եւ նորակոչ ուժերը անոնց միջոցաւ կը ստանային իրենց զինուորական դաստիարակութիւնը :

Թրք. բանակը հետզհետէ աւելի խորանալով դէպի Կովկաս, այդ պահեստի ուժերն ալ իրենց ամբողջ կազմով յառաջացան մինչեւ Պաթում, երբ տեղի ունեցաւ զինադադարը:

Թրք. բանակը ստիպուած ետ քաշուեցաւ Պաթումէն, իսկ մեր հայ սպաները լաւագոյն առիթը համարեցին ազատուելու, ու բոլորը մէկ՝ Երեւան մեր գունդը եկան:

Անոնցմէ կարելի է յիշել Վ. Փաստրմաճեանը, Հարպիէն աւարտած հայրենասէր սպայ, նախապէս Ա. գումարտակի հրամանատար, յետագային նշանակուած գունդի հրամանատարի օգնական: Գ. Սիւրմէնեան Հարպիէ աւարտող առաջին հայ սպաներէն: Կարող եւ արժէքաւոր զինուորական: Գունդի մէջ վարած է զանազան պատասխանատու պաշտօններ, նախ Բ. գումարտակի հրամանատար, ապա տնտեսական մասի կառավարիչ, ժամանակ մը Սեպուհի մօտ Դ. կիսաբաժնի սպայակոյտին մէջ, մայիսեան ապստամբութեան ընթացքին

դրուած զրահապատ գնացքի պետ նշանակուեցաւ ժամանակաւորապէս: Մասնակցած է բոլոր կռիւներուն, ինչպէս նաեւ փետրուարեան ապստամբութեան: Վարդան Բակուր կրակոտ, եռանդուն եւ կարգապահ սպայ, խժդժօրէն սպանուած բանտի մէջ, բոլշեւիկներու կողմէն. Զօհրապ Բագրեւանդեան, աշխատասէր ու համեստ, սպանուած Ջաջուռի ճակատամարտին: Գ. Ալէքսանեան, վիրաւորուած Կարսի ճակատին վրայ: Օ. Սանճաքեան, Տ. Թաշճեան, Տ. Գոյումճեան եւ ուրիշներ, բոլորն ալ կրթուած, հայրենասէր, եռանդուն սպաներ, որոնք օրինակելի ծառայութիւն մատուցին 6րդ գունդին, ապա ուրեմն եւ հայկական բանակին:

6րդ գունդէն դուրս կը գտնուէին նոյնպէս եւ ուրիշ արժէքաւոր արեւմտահայ սպաներ որոնք հետզհետէ Հայաստան կը թափուէին: Անոնցմէ կարելի է յիշել Վահէ Զօփուռեան, Հարպիէի առաջին աւարտողներէն շատ կորովի եւ յանդուգն սպայ մը: Կը գտնուէր 7րդ գունդին մէջ, մասնակցած է Ղազախի կռիւներուն եւ ուսէն վիրաւորուած: Վահան Զաւեան, հրետանիի սպայ, շատ արժէքաւոր զինուորական, իր կարողութիւնը հրապարակ բերաւ փետրուարեան ապստամբութեան առեն ու իր մարտկոցը դարձաւ նշանաւոր: Իր հետ էր Լ. Սէֆէրեան, նոյնպէս հրետանիի սպայ եւ Հարպիէ աւարտած, ինչպէս նաեւ Մ. Խանջեան, համեստ ու կարող զինուորական, կը ծառայէր պատերազմական նախարարութեան մէջ: Գ. Գէորգեան սպանուած Պէյլիւքլէօլի կռիւներուն եւ Գ. Լազեան որ ամրաշինական մեծ աշխատանքներ կատարեց զանազան վայրերու մէջ:

Գունդի մէջ կային նոյնպէս արժէքաւոր արեւելա-

հայ սպաներ, որոնք իրենց ծառայութիւնը անցուցած էին ռուսական բանակին մէջ: Անոնցմէ կը յիշեմ Աբրոյեանը, կորովի սպայ, որ կը վարէր գունդի տնտեսական մասը, Սարգիսեանը պատերազմի ընթացքին երկար ժամանակ գնդ. Սամարցեանի մօտ համհարզ եղած եւ նոյն պաշտօնով մեզ մօտ կը գտնուէր: Տէր Գրիգորեան, Ալխատեացի Տիգրանը եւ ուրիշներ: Այս երկու հատուածին սպաները, հակառակ իրենց ուսանած առանձին զինուորական դպրոցներուն եւ իւրայատուկ սիստէմին, խաղաղօրէն եւ եղբայրակցօրէն կը կատարէին իրենց զինակցական պարտականութիւնները գունդին մէջ :

Զինուորներու մեծագոյն մասը կը կազմէին Վասպուրականցիները: Անոնց կորիզը կը կազմէր 1918ին Վանէն (Առնիս) նահանջող զօրամասը, որ պատնէշի վրայ մնաց մինչեւ վերջ, կրելով բոլոր տեսակի զրկանքներ եւ դառնութիւններ, դիմանալով քաղցի, ծարաւի, մերկութեան եւ Վանէն յետոյ խոշոր բաժին բերելով Արարատեան դաշտի կռիւներուն, բազմաթիւ դերեզմաններ սփռելով բոլոր ճակատներուն վրայ :

Նկատելի էր նոյնպէս, որ մեր գունդը հաւաքուած էին բոլոր նախկին Փէտայիները եւ հայդուկները, որոնք ազգի եւ հայրենիքի գաղափարով տոգորուած, կռիւը կը համարէին սրբազան գործ, երկրի ազատութիւնն ու անկախութիւնը պահպանելու համար: Անոնցմէ կարելի է յիշել Ասլան, Սիմոն, Անտրօ, Ուրանցի Մուրատը: Բոլորն ալ հայրենասէր, յանդուգն ու զոհաբերող: Անոնց մէջ սակայն բացառիկ դէմք էր Մուրատը: Ծնած Կարճկանի Ուրանց գիւղի մէջ, դեռ փոքր հասակէն նետուած է յեղափոխական փոթորկոտ կեան-

-քի մէջ: Իր գերդաստանի 6 զոհերու վրէժը լուծեց գիւղի մէջ սպանելով յայտնի Խիզանցի Ֆաթէն:

Ընդհ. պատերազմին Ամերիկայէն կամաւոր էր եկած Կովկասեան ճակատ եւ կ՚աշխատակցէր մեզ հետ Վանի մէջ: 1918ի վերջին նահանջին կը գտնուէր Ատրպատականի մէջ պայքարող Վասպուրականի զօրամասին հետ եւ նշանակուած էր օգնական ընդհանուր ղեկավար Լ. Շաղոյեանի: Այդ ճակատի վրայ էր հերոսութեան գլուխ գործոցը կը կազմէ Սայլին-Ղալայի եղերական դէպքը, երբ Թուրք հեծելազօրքը անակնկալ յարձակումով կը սպաննէ Կ. Համբարձումեանը, Շատախցի Պօղոսըն ու Արմենակը: Գնդակի եւ նիզակի հարուածներէն հինգ տեղով կը վիրաւորուի նաեւ Մուրատը, սակայն յանդուգն ատմիկը առանց իր պաղարիւնը կորսնցնելու թշնամիէն չորս զոհ խլելէ յետոյ, կը յաջողի կենդանի դուրս գալ այդ դժոխքէն:

Պաղատի վրայով Հայաստան անցաւ Մուրատ եւ մտաւ 8րդ գունդը: Իր ծառայութեան եւ արժանիքի համար զինք սպայական աստիճանի ներկայացուցած էի զինուորական նախարարութեան, սակայն աւա՜ղ, Շամշատինի բարձունքներու վրայ, հերոսի փառապսակը ընդունեց:

Այս հակիրճ տեղեկութիւնները տալ աւելորդ չհամարեցի պարզելու համար մեր գունդին դիմագիծը եւ մեր զինուորներու բարոյական ըմբռնումները:

Գալով դէպքերուն, յայտնեմ որ սիրելի զինակից Յ. Սահակեանը մեծագոյն չափով սպառած է 8րդ գունդի պատմութիւնը, շատ քիչ բան թողլով ուրիշին, սակայն անիկա յաճախ չկարենալով գտնուիլ այս կամ այն ճակատին վրայ, փոքրիկ մոռացումներ ունեցած կամ

զանազան դէպքերու անհաղորդ մնացած է: Ահա այդ պատճառաւ, պիտի ջանամ կարելի եղածին չափով լրացուցիչ տեղեկութիւններ կցել իր այնքան յուզիչ յուշերուն, ամբողջացնելու համար 3րդ հայկ. հետեւակ գունդի այնքան գեղեցիկ եւ հարուստ պատմութիւնը :

ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Պէտք է յայտնել թէ մեր զօրամասը շատ լաւ ծանօթութիւն ունէր Սուրմալուի հողագրական դիրքին եւ ռազմական կէտերուն մասին, որովհետեւ երկար ժամանակ այդ ճակատին վրայ գտնուած էինք :

Սուրմալուի ճակատին վրայ գտնուած ենք առաջին անգամ 1918ին, երբ Վանէն նահանջեցինք ու Պայազիտէ վրայով Իգտիր եկանք: Այդ առեններն ալ նոյն անապահովութիւնն ու վտանգը կը սպառնար Սուրմալուի հայ ազգաբնակութեան : Թէեւ բաւականաչափ հայկ. զօրամասեր կը գտնուէին Իգտիրի եւ Կողբի շուրջ, սակայն Արարատի Քիւրտերը յանդգնած էին յարձակելու Թաշպուրուն հայկ. մեծ գիւղին վրայ, զայն տեղահան ըրած եւ յառաջանալով մինչեւ Տէլիք Թաշ՝ կտրած էին Իգտիր Մարգարա խճուղին եւ այդպիսով խզած Սուրմալուի կապը Էջմիածնի եւ Երեւանի հետ: Արաքսի ափին տարածուած Թաթարական գիւղերէն մասնաւորաբար շատ խորհրդաւոր կերպով կը խօսուէր Դիզայի մասին, ուր իբր թէ Թուրք զօրքեր եւ գնդացիրներ էին կեդրոնացած, ահագին խրամներ փորուած, անառիկ բերդի մը վերած-

տուած էր : Գլխաւոր ճամբան միանգամ ընդմիշտ ապահովելու համար, պէտք էր վերագրաւել Թաշպուրունը, քանդել Դիղա կոչուած ամրոցը եւ տեղահան ընել անոր շուրջ հաւաքուած զինուած թաթար ազգաբնակութիւնը:

Այդ առեններր Իգտիրի մէջ կային որքան կը յիշեմ, Բաղտասարովի զօրամասը, Զէյթունի գունդը, Ախալթխի շրջանէն նահանջող Սմբատի եւ ուրիշ խումբեր : Ձեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ այդ ծանր ռազմական պարտականութիւնը մեզի բաժին ինկաւ: Մեր զօրամասի պակասները լրացնելէ եւ երկու դաշտային թնդանօթ տալէ յետոյ, Դրօն մեզի հրամայեց յառաջ շարժիլ եւ ամէն գնով գրաւել Դիղան :

Առանց մանրամասնութիւններ տալու մեր այդ յաղթական կռիւէն, յայտնեմ որ առաջին օրը մտանք Թաշպուրուն եւ երկու օր յետոյ արշալոյսին մեր ամբողջ ուժով նետուեցանք Դիղայի վրայ: Կռիւը շատ բուռն բայց կարճատեւ եղաւ: Մինչեւ կէս օր թշնամին արդէն բաբոյալքուած ու ջախջախուած էր: Մեր ձիաւորները եւ հետեւակները միաժամանակ մտան անառիկ համարուած այդ մեծ գիւղը եւ թաթար վերջին կռուողներէն ազատուածները Արաքսի ալիքներուն յանձնուեցան...

Գլխաւոր ճամբան ապահովուած էր, մենք բռնեցինք Թաշպուրուն - Ճէննէթէպատ - Դիղա գիծը մինչեւ մասիսի սկիզբները, երբ Հայկ. 5րդ հետեւակ գունդին մասերը եկան ստանձնելու այդ դիրքերը, իսկ մեր զօրամասը փոխադրուեցաւ կռիւէ կռիւ, ու ճակատէ ճակատ՝ Դավալու, Ղամարլու, Սարդարապատ, Դիլիջան, մինչեւ գինադադար: Այս կռիւներու երկար շարքը դուրս կ'իյնայ մեր այս անգամուան նիւթէն, գուցէ բախտ կ'ունենանք անդրադառնալու ուրիշ առթիւ :

Երկրորդ անգամ ուրեմն, մեր զօրամասը Սուրմալուի ճակատն անցաւ 1919ի գարնան սկիզբը, եւ երբ մեզ մօտ հասաւ Յ. Սահակեանը, ուրկէ կը սկսին իր յուշերը, մեր գունդը, ոչ աւելի քան 1000 մարդ, բռնած էր Սուլթանապատ - Մոլլակամար - Կողբ անկանոն գիծը, որ կը ներկայացնէր մօտ 40 քիլոմեթր ճակատ մը՝ ցանցնուած բարձր կատարներէ եւ խոր ձորերէ կազմուած անհարթ ու անկապ հողամասի մը վրայ, շրջապատուած բազմաթիւ թաթար եւ քիւրտ թշնամի գիւղերով եւ ամէն օր ու ամէն ժամ ենթակայ մշտական վտանգի եւ յարձակման։ Մեր առջեւ տարածուած էին մէկ կողմէն Արարատի փէշերը, միւս կողմէն Բարթողեան լեռնաշղթան իրենց անհանգիստ բնակիչներով ու տէրերով։

Ճի՞շդ էր արդեօք, այսքան սակաւաթիւ ուժերով, ստանձնել այդքան տարածուն ու վտանգաւոր ճակատ մը։ Բարոյական տեսակէտէն այո, որովհետեւ զինադադարի եւ հաշտութեան բերումով, դաշնակիցներու ճնշման տակ, Թուրքերը կը քաշուէին մեր սահմաններէն, ու հայկական իշխանութիւնը ժողովուրդին հաւատք եւ ապահովութիւն ներշնչելու համար, իր սահմանները գրաւելու հարկադրանքին տակ էր։ Սակայն ռազմական տեսակէտէն երբեք։ Երբ դեռ Երեւանի քթին տակ, Պէօյիւք Վէտիի եւ Զանգիբասարի մէջ, Թուրքերը ահագին քանակութեամբ զէնք, ռազմամթերք, թնդացիր, զինուոր ու վարիչ սպաներ թողած, անվերջ խլրտումներ եւ ըմբոստութիւններ կը խմորուէին, ի զուր էր հայկական թոյլ մասեր տանիլ հասցնել մինչեւ Բարթողեան լեռնաշղթային կատարները, կղզիացած մէկ վաշտ Սիչանլու, մէկ վաշտ Արաս Կէօլ, մէկ ուրիշը Մոլլակամար կամ Կողբ։ Ատոնք ինչքան ալ հերոսաբար

պաշտպանուէին, ի վերջոյ միշտ ենթակայ էին անջատ եւ առանձին հարուածներու եւ տեղի տալու :

Վճռական կռիւները տեղի չէին ունենար այդ բարձունքներուն վրայ: Ամէն անգամ որ Բիւրտերը այդպէս անջատ, մենաւոր դիրքերու վրայ յարձակէին՝ կը յաջողէին, սակայն երբ դաշտը կ՚իջնէին, անպայման կը պարտուէին :

Մեր գունդի պատմութիւնը շատ հարուստ է Սուրմալուի կռիւներով: Չկայ կարեւոր բլուր կամ վայր մը, որ բազմաթիւ անգամներ ձեռքէ ձեռք անցած,— տըրուած եւ առնուած չըլլայ: Յարձակող կողմը ընդհանրապէս յաղթող էր: Բիւրտերը առ հասարակ գիշերով կը յարձակէին եւ շատ անգամ լուսաբացին հետ կ՚անյայտանային: Սուրմալուի կռիւները հրոսային հանգամանք ունէին: Մեր թշնամին մասնաւորաբար արագաշարժ էր, թեթեւ, լաւ նշանաձիգ եւ սովոր էր անակնկալ հանդիպումներ սարքելու :

Ճշգրիտ կերպով կարենալ բացատրելու համար, պէտք է ըսել որ Բիւրտերը Սուրմալուի մէջ կը գործադրէին յար եւ նման Արաբիայի մէջ գնդ. Լօրէնսի թաքթիքը: Լօրէնս երբեք 3 — 500 մարդէ աւելի զօրամաս շարժման մէջ չէր դներ: Կը կազմէր փոքրիկ, յանդուգն խումբեր, անոնց կուտար մէկ երկու օրուան պաշէն եւ ռազմամթերք, նախապէս կ՚որոշէր ռազմական խնդիր մը,— օրինակ, քալող զօրասիւնի մը վրայ անակընկալ յարձակում, պահեստներու հրկիզում, կամուրջի մը օդ հանելը եւն.: Իսկոյն որ խնդիրը լուծուէր, խումբը արագօրէն կը հեռանար ռազմաբեմէն: Ճիշդ այսպէս էր եւ մեր դէմ կանգնած թշնամին: Այդպէս էր որ ամբողջ 2 տարի գունդը ամբողջութեամբ, սպայ թէ

զինուոր, ոչ մէկ օր հանգիստ քուն ու անդորր շրջան ունեցանք, աչք եւ ականջ կտրած, ջիղերը միշտ գերագանցօրէն պրկուած՝ մնացինք « Qui - vive»ի վրայ :

Կը յիշեմ որ Արաս - Կեօլը մեր ամէնէն առաջաւոր դիրքն էր ռուս - թրքական նախկին սահմանին վրայ ։ Յաճախ մեր ձիաւորները Գայլատուայ լճի եզերքէն անցնելով՝ հեռաւոր հետախուզութիւններ կը կատարէին եւ մինչեւ իսկ կարմրախայտ որսալով զբօսնած ենք օր մը։ Սակայն Քիւրտերն ալ մէկ երկու գիշերային յարձակում կազմակերպեցին այդ դիրքին վրայ։ Դիրքապահ վաշտը, Երուանդ Տէր Մարտիրոսեանի հրամանատարութեամբ, հերոսաբար պաշտպանուեցաւ։ Թուրքերը հետզհետէ ուժեղանալով օր մըն ալ Մոլլակամարի վրայ յարձակեցան։

Այդ վայրի մեր պահակազօրքը յամառ կերպով պաշտպանուեցաւ։ Սասունցի ձիաւորները թշնամին մինչեւ հեռաւոր տարածութիւններու վրայ հալածեցին։ Ամբողջ օրը լեռները թնդացին մեր թնդանօթի եւ գնդակներու որոտէն։ Գնահատելի էր մանաւորաբար Մոլլակամարի կանանց հերոսութիւնը, որոնք ամբողջ կռուի ընթացքին, ջուր եւ պարէն կը հասցնէին մեր կռուողներուն, մինչեւ կրակի գիծը։ Սակայն մեր Սասունցիները ինչքան խիզախ կռուող էին յարձակման մէջ, նոյնքան անպէտ եւ անհոգ գտնուելով գիշերային պահպանութեան ատեն, թշնամին գիշերով ձորամէջէն Մոլլակամար մտաւ։ Սոյն ճակատի քանդուելով նահանջեցին եւ Կողբի ու Փիրլուի վաշտերը :

Կռիւներու պատկերը տարօրինակ էր մեր ճակատի վրայ, այնպէս է որ կը տեսնենք թէ ինչ արագութեամբ որ գարնան սկիզբը մեր Ա. գումարտակը (Վ. Փասոր —

Վ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

մաճեան) գրաւած էր ամբողջ Բարթողեան լեռնաշղթան մինչեւ Կողբ, նոյն արագութեամբ մէկ քանի ամիս յետոյ լքեցինք միեւնոյն ճակատը եւ ստիպուեցանք իջնել Իգտիրի դաշտը :

Սակայն Իգտիրի շուրջն ալ, թշնամին մեզի հանգիստ չձգեց : Մասնաւոր ընդհարումներ տեղի ունեցան Գարա Գալայի կամուրջի շուրջ եւ աւելի տաք կռիւները տեղի ունեցան Գարա - Գօյունլուի եւ Տէյլիք Թաշի շրջակայքը, ուրտեղ թշնամին միշտ ճիգ կ'ընէր Իգտիր - Մարգարա գլխաւոր գիծը կտրելու :

Աշուն էր...

Քիւրտերը շատ ուժեղ յարձակում մը գործեցին Գարա - Գօյունլու գիւղերու վրայ : Այդ շրջանը պաշտպանող Փիլոսի վաշտը յամառօրէն կը դիմադրէ : Հրացանաձգութեան ձայները մինչեւ Իգտիր մեզի կը հասնին :

Այդ առեններ Սուրմալուի ճակատի ընդհանուր հրամանատարն էր գնդ. Մելիք - Մուրատեանը, ռուսական բանակի սպայ, տարիքը առած եւ յոգնած զինուորական մը(*) :

Կը կանչէ ինծ եւ կը հրամայէ իրեն հետ մեկնիլ Մալաքլու Թուրք գիւղը, այնտեղէն Թուրք պատգամաւորներ ուղարկելու համար կռուի վայրը համոզելու որ վերջ տան կռուին : Միամիտ մարդու գործ ...

Բոլորովին թերահաւատ եւ կասկածամիտ ստիպուած եղայ լսել զինքը : Մեր գունդի կառքը նստած 20

(*) Մելիք Մուրատեանը որ յետագային զօրավարի աստիճան ստացաւ, Փետրուարեան ապստամբութեան հետեւանքով Իրան կը գտնուէր 1921էն ի վեր : Այս տարուայ յունուար 2ին մեռաւ Թաւրիզի մէջ :

վայրկեանէն հոն էինք: Կառապան Օհաննէսին — Վանեցի կորիճ երիտասարդ մը — պատուիրեցի տասնոց ատրճանակէն պատ իրեն հետ վերցնել եւ հրացանը: Ես ալ տասնոց ատրճանակով զինուած էի, իսկ մեր սիրելի գնդապետը ոչ իսկ գաւազան մը ունի ձեռքին: Գիւղի խոշոր հրապարակն ենք. Թաթարները հաւաքած էր գլխուն, Մելիք Մուրատեանը կը բացատրէ անոնց, թէ սխալ է իրենց հայրենակիցներու թշնամական ընթացքը, թէ հանրապետական կառավարութեան ենթարկուելով կրնան խաղաղ կերպով ապրիլ գիւղերը, եւ կը խնդրէ անմիջապէս 2 ձիաւոր ուղարկել գիւղերը, հրաւիրելով Թաթար - քիւրտ կռուողները կրակը ընդհատելու ... Օհաննէսի հետ մէկ կողմ քաշուած, պատրաստ վիճակի մէջ կը սպասենք պաշտպանուելու, եթէ գիւղացիները ուզեն դաւադրութիւն մը սարքել: Ժամանակը կ'անցնի, հրացանի ձայները հետզհետէ կը մօտիկնան ու ջղային նոպայ մը կը բռնէ զիս: Օհաննէսին նշան կ'ընեմ կառքի վրայ բարձրանալու իսկոյն, Մելիք Մուրատեանի թեւէն կոպտօրէն քաշելով, կառքի մէջ կը հրեմ, ու Օհաննէսը ձիերը քառասմբակ կը քշէ :

Զարմացայ ուղղակի այդ մարդու անհոգութեան վրայ, որ իր ժամանակը կը կորսնցնէ, յուսալով Թաթար պատգամաւոր ուղարկելու ճակատ ... Մինչեւ օրս ալ կը զարմանամ թէ ինչպէս Թաթարական այդ գիւղը երկու հայ զինուորականներս ազատ թողուց, չնայած որ նոյն գիշերը, կռուին խառնուելով ամբողջապէս պիտի նահանջէր դէպի Արարատ :

Իգտիր վերադառնալուն, մեր առաջին գործը եղաւ իսկոյն մեր ձիաւոր յիսնեակը ուղարկել Մալաքլուի մօտի բլուրը բռնելու եւ ամուր մնալու հոն մինչեւ որ հե-

տեւակները հասնին: Խաւարը իջած էր երբ Իգտիրէն դուրս խոյացող մեր վաշտերով հուռռա աղաղակելով Մալաքլուէն անցանք եւ Տէլլիք Թաշ հասանք, ու հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ :

Առաջաւոր պահակախումբեր կը տեղաւորենք թշնամիի ուղղութեամբ եւ կը սպասենք լուսնալուն, մեր գործողութիւնը շարունակելու համար: Զինուորական արուեստն ալ իր այբուբենը ունի: Այդ այբուբենի ձայնաւոր տառերը կը կազմեն թշնամիի հետախուզութիւնները: Յաջորդ օրուան կռիւը յաջողութեամբ պսակուելու համար, անհրաժեշտ էր գիշերային հետախուզութիւն մը կատարել, ճշդելու համար թշնամիի բռնած դիրքերը եւ անոնց մօտաւոր ուժը: Ուստի կը կանչեմ երկու խումբ, մէկը հետեւակ դէպի Գարա-Գօյունլուի ուղղութիւնը, իսկ միւսը, ձիաւոր ուղղակի Մարգարա տանող ուղղութիւնը գննելու համար: Վերջին խումբին գլուխը կը կարգեմ Ուրանցի Մուրատը, իրեն հետ ընկերացնելով եւ Անտրոն՝ փորձառու հայդուկ մը:

Կէս գիշեր է, զանոնք ճամբու դնելէ ետք, զինուորական վերարկուս վրաս կ'առնեմ ու կ'երկարիմ Տէլլիք Թաշի պահակատունը: Երկու ժամէն մեր հետազօտիչները կը վերադառնան, Մուրատը կը հասնի մինչեւ Քիւրտերու վառած կրակի մօտերը — խճուղիի վրայ— եւ կը ստուգէ անոնց բռնած դիրքը· իսկ Գարա-Գօյունլուի ուղղութեամբ, ոչինչ ուշադրութեան արժանի: Հետախուզութեան արդիւնքը գիշերանց մեզի մեր ռազմական ծրագիրը կազմել տուաւ, անհրաժեշտ էր պաշտպանողականի վրայ մնալ Գարա-Գօյունլուի ուղղութեամբ, եւ խճուղիի կողմէն յարձակում գործելով, թշնամիի ձախ թեւէն շրջանիկ գործողութիւն մը կատարել

ու ջանալ զայն նետել Կաճառի հարթ հողամասին վրայ եւ ապա կեդրոնէն յառաջանալ մինչեւ Թաշ-Պուրուն :

Այդպէս ալ եղաւ, արշալոյսին աշնանային կծու հով մը աներեւաբար կը շոյէր մեր երեսը, սկսանք յառաջանալ արագ կերպով եւ մինչեւ կէս օր մեր ռազմական խնդիրը լուծուած էր : Այս կռուի զոհերէն ամէնէն թանկագինն եղաւ տեղակալ Պետրոս Զօքուրեանը որ կռուի սկիզբին իսկ խճուղիին վրայ զարնուեցաւ :

Գնդակը ծակած էր մէկ ոտքը եւ միւսէն ելած : Կառքը դնելով իսկոյն Իգտիր ուղարկեցինք, սակայն մեծ քանակութեամբ արիւն կորսնցնելով հիւանդանոց հասնելուն իր վերջին շունչը կը փչէ այդ երիտասարդ զինուորականը(*) :

Այս յաջող կռիւը ունեցաւ եւ իր մէկ ուրիշ առաւելութիւնը : Ինչպէս տեսանք, Իգտիրի մօտ գլխաւոր ճանապարհի կողքին Մալաքլու թաթարական գիւղը տեղահան եղաւ ամբողջութեամբ : Եւ մեր գունդի շտաբը որ մինչ այդ Իգտիր կը գտնուէր, փոխադրուեցաւ Մալաքլու, ուր եւ մնացինք մինչեւ վերջ, մինչեւ Կարսի ճակատը մեկնիլը :

Կրկնութենէ խուսափելու համար, յիշեմ նոյնպէս, մէկ ուրիշ կռիւ Թաշ-Պուրուն-Կաճառ գծի վրայ : Այստեղ ալ դարձեալ թշնամին նպատակ ունէր մեզի մեր դիրքերէն դուրս շպրտելէ յետոյ գրաւել Իգտիր-Մարգարա խճուղին եւ պաշարել Իգտիրը :

Այդ շրջանին Իգտիրի զօրամասին կը հրամայէր Սեպուհ : 18 մարտ 1936ի «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ, այդ կռիւի մասին Սեպուհ ունի գրութիւն մը :

(*) Տես էջ 39 իր նկարը :

Խօսքը տանք Սեպուհին .—

— 1920 թուականին էր, մեր մանուկ հանրապետութեան օրերին: Հայաստանի Հանրապետութեան 4րդ բրիգադան պահում էր Իգտիրի շրջանը :

Չորրորդ բրիգադային յանձնուած էր Գարա-Գալայի կամուրջից մինչեւ Մարգարայի կամուրջի եւ Թաշ Պուրունի սահմանի պաշտպանութիւնը :

Թշնամու հաւանական յարձակման կէտերի վրայ ամրութիւններ շինուած էին եւ դրուած որոշ զինուորական մասեր :

Ապրիլի վերջին, երբ մի առաւօտ հրամանատարը զարթնում է հրացանի խուլ որոտների տակ, դուրս ելլում է ճշդելու եղելութիւնը: Ահա հեռախօսը ձայնում է :

— Հա, ես եմ ընդհանուր հրամանատարի շտաբից: Գնդապետ Բաղդասարեանը կանչում է հրամանատարին:

— Հը, ասա, գնդապետ :

— Պատիւ ունիմ հաղորդելու, որ թշնամին Թաշ Պուրունի կողմից յարձակուել է մեր դիրքերի վրայ եւ աշխատում է մեր ճանապարհը կտրել՝ գրաւելով Մարգարայի կամուրջը :

— Մեր ճանապարհը չեն կրնար կտրել: Ինձ ասա, թէ ի՞նչ կարգադրութիւն էք արել :

— Դեռ նոր կարգադրութիւն պիտի անեմ: Լուրը որ հասաւ, անմիջապէս ուզեցի ձեզ հաղորդել :

— Տէ, գնդապետ, այն տեղի դիրքերում շատ քիչ է մեր ուժը: Ուստի, անմիջապէս ձիաւորներու մի հարիւրեակ ուղարկէ, շուտ հասնին. յետոյ հետեւակից էլ՝ մի գումարտակ: Եւ դու անմիջապէս մեկնէ կռուի վայրը: Ես կը կարգադրեմ որ 2 թնդանօթներով Յակոբեա-

նը հոն երթայ։ Իսկ ես էլ իմ ձիաւորներով կը մեկնիմ հիմա։

Հրամանատարը հեռախօսում է կացութեան մասին Հայաստանի Հանրապետութեան զինուորական նախարարին։

Երբ հրամանատարի հետ հասանք, հրացանները որոտում էին, թնդանօթները գոռում, սար ու ձոր դըղըրդում։

Թշնամին աշխատում էր մեր շղթան կտրել եւ անցնել մեր դիրքերի ետեւը։ Նա նկատել էր, որ մեր ուժերը՝ իրենց հետ համեմատած՝ բաւական փոքր են։ Այդ պատճառով յարձակումի նախաձեռնութիւնը իրենք էին առել։ Մեր քաջարի բանակի ուժեղ դիմադրութիւնը սակայն կասեցնում էր նրանց յառաջխաղացումը։

Լուրը տարածւում է Հայաստանի մայրաքաղաքում։ Ամէն ոք անձկութեամբ սպասում է նոր տեղեկութիւնների։ Շատերը ասում են «վայ թէ պարտուինք» եւ, միշտ հեռաձայնում են զինուորական նախարարին, որ միշտ պատասխանում է, թէ տարակոյս չունի, որ մերոնք պիտի յաղթեն։

Անցնում են ժամեր։ Կռուի վախճանը յայտնի չէ Երեւանում։ Խորհրդարանը արտակարգ ժողով է գումարել։ Բոլորը անհամբեր սպասում են վերջին լուրերին։

Զինուորական նախարարն էլ գրաւել է իր տեղը լուռ ու մունջ։ Տխուր է, բայց ասում է, թէ ջղայնանալու պէտք չկայ, քանի որ յաղթութիւնը մեզ պիտի լինի։ Մասիսը պայծառ է, ուրեմն յաջողութիւնը մեր կողմն է։ Հրամանատարը հեռախօսով այսպէս հաղորդում է նախարարին. «Թշնամին յամառ դիմադրութիւն է ցոյց

տալիս, բայց փախուստի պիտի մատնուի ։ Մերոնց հրամայեցի, որ հակայարձակման անցնեն»։

Գնդապետը յառաջանում է իր զինուորներով։ Կռիւը տաքանում է։ Երկու կողմից էլ ուժեղ դիմադրութիւն է։ Ոչ մի նահանջի նշան չի երեւում։ Մեր թնդանօթները դժոխային կրակ են բարձրացնում եւ խորտակում թշնամու ամուր դիրքերը։ Բայց թշնամին յամառօրէն կառչած է իր դիրքերին ։

Կռիւը երկարում է։ Արեւը թեքւում է դէպի արեւմուտք։ Յամառ թշնամին ամէն ճիգ թափում է իր ձեռքն առնելու նախաձեռնութիւնը ։

Մեր հրամանատարը ջղայնանում է թշնամու յամառ դիմադրութիւնից։ Ուստի հրամայում է գնդապետին գնդացիրների եւ թնդանօթների դիւային կրակի տակ յառաջանալ։ Մերոնք անմիջապէս անցնում են յարձակումի։

Ահա այս առեն է որ թշնամին, մեր քաջերի յարձակումին չդիմանալով, լքում է իր դիրքերը եւ քաշւում ետ ։

Մերոնք անմիջապէս գրաւում են թշնամու ձգած դիրքերը եւ ամրանում այնտեղ ։

Գնդապետը իր զինուորները կարգի բերելուց յետոյ, նորից յարձակում է գործում, եւ ահա այս երկրորդ յարձակման ժամանակ թշնամին, ահագին զոհեր տալով՝ փախուստի է դիմում ։

Նահանջող թշնամին պատերազմի դաշտում թողնում է ահագին ռազմամթերք եւ մի քանի գնդացիրներ։ Այդ օրը մերոնք գրաւեցին տաճկական Դիզա, Ճէննէթապատ, Հասան-խան գիւղերը եւ հասան մինչեւ Արալըղ։ Կռիւը վերջացաւ հայ բանակի յաղթութեամբ ։

Այդ օրուան կռուին մէջ վաշտապետ Ե. Մարտիրոսեանը կուրծքէն վիրաւորուեցաւ :

Մայրաքաղաքում անձկութեամբ սպասում են կռուի վախճանին :

Հեռախօսում է հրամանատարը.—

« Յաղթութիւնը մերն է : Ժամը 6 ուկէսին թշնամին յամառ դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս : Բայց երբ մերոնք յարձակումի անցան, թշնամին սկսաւ նահանջել : Նահանջը ժամից աւելի տեւեց :

Մերոնք կրնկակոխ յառաջացան : Մեր ձիաւորները մեծ դեր կատարեցին : Թշնամին ահագին ռազմամթերք եւ մի քանի գնդացիրներ թողեց մեզ, նաեւ իր սպանեալները » :

Այս հաղորդագրութիւնը զինուորական շտապի պետ գնդ. Վէքիլեանը անմիջապէս տանում է պարլամէնտ : Զինուորական նախարարը հեռագիրը առնում է ձեռքը, եւ պարլամէնտի անդամները անհամբեր նայում են զինուորական նախարարին, որ աչք պտտցուց հեռագրի վրայ եւ ասաց «Թշնամին պարտուած հեռացել է՝ թողնելով սպաննուածներ : Մերոնք գրաւել են բազմաթիւ գիւղեր : Կեցցէ հայ բանակը, կեցցէ 8րդ գունդը» :

Ամբողջ պարլամէնտը ծափահարում է ուժը ներածին չափ :

×

Անհամար են այս ձեւի կռիւները, իրենց գեղեցկութեամբ եւ խանդավառութեամբ, երբ ամէն անգամ մեր անվեհեր զինուորները կրակի հնոցին մէջ կը նետուէին ու յաճախ բախտը կ'ունենային ողջ-առողջ եւ յաղթական դուրս գալու ...

Երբեմն կարճ, բայց խաղաղ շրջաններ կ'անցընէինք, թէեւ այդ շրջանին ալ յատուկ աշխատանքներ չէին պակսեր: Անհրաժեշտ էր նախ գունդի կեդրոնը — Մալաքլուի աւերակ տները կարգաւորել, թիկունք վերադարձող մասերու հանգստութիւնը ապահովելու համար : Վաշտերը իւրաքանչիւրը իր բաժնին մէջ, սկսան շինարարութեամբ զբաղիլ, տուները նորոգել, փայտէ փոքրիկ մահճակալներ շինել եւ մաքրութեան խնամք տանիլ: Բայց այդ բոլորին մէջ, ամէնէն ուշագրաւը գունդի բաղնիքը եղաւ: Դեռ Ռուսերու օրով հսկայ ջրի կաթսայ մը կար, մնացած՝ ճամբու եզերքը, փոխադրել տըւինք գիւղին կեդրոնը, յարմար շէնքի մը մէջ: Խոշոր օճախ մը, ջուրը բաժնելու ծորակ մը, փայտէ տաշտեր եւ ահա տիպար բաղնիք մը, ուր ամէն շաբաթ, հերթով վաշտ մը կ'երթար լոգնալու եւ մաքրուելու: Այս ձեռնարկին յաջողութիւնը կը պարտէինք մասնաւորաբար երկու սպաներու նախաձեռնութեան, Փաստրմաճեան եւ Սիւրմէեան, եւ որ հիացմունքի առարկայ դարձաւ զինուորական նախարար Զօր. Արարատեանին՝ երբ եկած էր քննութեան՝ մեր գունդը :

Առողջապահական ձեռնարկէն զատ, կը զբաղէինք նոյնպէս գունդի բարոյական եւ մարզական խնդիրներով: Յատուկ սպաներ նշանակուած էին, այս կամ այն ճիւղը — դաշտային ծառայութիւն, նշանառութիւն եւն. — ստանձնելու եւ դաստիարակելու համար: Կազմուեցաւ մարզիկներու խումբ մը երիտասարդ սպայի մը հրամանին տակ, գունդին մարզիչներ եւ ենթասպաներ հասցնելու համար: Կը կատարէինք նոյնպէս եւ ռազմափորձեր եւ անոնց քննադատութիւնը կ'ըլլար ամբողջ

գունդին զինուորներուն եւ սպաներուն ներկայութեան:

Այս աշխատանքին նուիրուած էր մասնաւորաբար Գ. Սիւրմէնեան:

Գունդին ամբողջ գործառնութիւնը հայացուցինք, մարզանք, հաշուապահութիւն, հրամանները եւ հաղորդագրական մասը: Այդ շրջանին Երեւանի մէջ կազմուած էր յատուկ յանձնախումբ, հայերէն լեզուով յատուկ զինուորական կանոնագրքեր պատրաստելու համար: Սկսուած էր հրատարակուիլ «Ռազմիկ» զինուորական շաբաթաթերթը, որուն կ'աշխատակցէին մեր գունդին սպաները:

Զին. նախարարութենէն հրահանգուեցաւ իւրաքանչիւր գունդի՝ իրեն յարմար տեսած թուականին նշանակել գունդի տօնին օրը: Մենք ալ մեր գունդի տօնը նշանակեցինք մայիս ամսուան մէջ: Այդ օրը մեծ խրախճանքներ կը կատարուէին եւ աւելի առատ ուտեստ ու խմելիք կը բաշխուէր գունդի զինուորներուն:

Մեր գունդի մէջ յաճախ այցելութիւնը կ'ընդունէինք զանազան գործիչներու եւ օտար անձնաւորութիւններու: Լաւ կը յիշեմ, մէկ անգամ Դրօն Մալաքլու առաջնորդեց Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորներէն շատերը, անոնցմէ կը յիշեմ «Յառաջ»ի (այն ատեն ճակատամարտ) խմբագրապետ Շ. Միսաքեանը, Մերճանով, Զարեւանդ: Միասին ճաշեցինք եւ մեծ խանդավառութիւն ստեղծուեցաւ: Ճաշէն յետոյ մեր հիւրերը պտտեցան ամբողջ ճակատը, ներկայ եղան զանազան մարզանքներուն, բազմաթիւ նկարներ քաշուեցան, որոնցմէ մէկ քանին ահա կը գտնենք այսօր սոյն հրատարակութեան մէջ:

Գ. ՍԻՐՄԷՆԵԱՆ

Եւ այսպէս երբ որոշ չափով հեռացած կը թուէր քիւրտ - թաթարական վտանգը եւ հայկական բանակը պիտի կարենար քիչ մը ազատ շունչ քաշել եւ նուիրուիլ զինուորական կազմակերպութեան եւ դաստիարակու - թեան, ահա ռումբի պէս կը պայթի ներքին վտանգաւոր յեղափոխութիւն մը, պոլշեւիկներու մայիսեան ապս - տամբութիւնը :

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1917ի պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը, Ռուսաստա-նէն զատ, վարակած էր նոյնպէս կովկասեան ճակատը: Մինչեւ Երզնկա - Մամախաթուն յառաջացող ռուսական յաղթական բանակը աշխարհի հօտի վերածուած էր: Մէկ կարգախօս միայն ի զօրու էր ·

— « Դէպի տուն »: Եւ մարդկային այս հսկայական տեղատուութեան առջեւ խաթարուեցաւ նոյնպէս հայ մարդուն նկարագիրը, հայ զինուորին դիմադրական կո-րովը :

Համայնավարական մանրէն դժբախտաբար տեղ գը-տած էր նորակազմ հայկական բանակին մէջ: Բազմաթիւ հայ սպաներ, ենթասպաներ ռուսական բանակէն մնա - ցած, բոլորն ալ վարակուած էին այդ հիւանդագին մը-տայնութեամբ, առանց անդրադառնալու որ մեզի ոչ թէ դասակարգային պայքարը կամ ընկերային կարգուսար-քը կը հետաքրքրէ, այլ ամէն բանէ առաջ եւ ամէն բանէ աւելի, մարդու, հայ մարդու պատուի, գոյքի, օճախի, հողի, սեփական հայրենիքի պաշտպանութիւնը :

Պէտք ունիմ յայտնելու որ Ցրդ. գունդը երբեք չտարուեցաւ այդ նորագոյն փոթորիկէն, գլխաւորաբար անոր համար որ մեր գունդին մեծագոյն տոկոսը կը բաղկանար արեւմտահայ տարրերէ, իսկ ռուսական բանակէն մնացած մասը երբեք հող չգտաւ նման մարզանքներու, ընդհակառակն մեր գունդը կը համարուէր բացարձակապէս միակ ապահովավայրը բոլոր այն բոլշեւիկ տարրերուն, սպայ թէ զինուոր, որոնք չէին կրնար հանդարտ մնալ միւս գունդերուն մէջ :

Այս առթիւ երբեմն ալ թեթեւ թիւրիմացութիւններ պատահած են մեր եւ զինուորական նախարարութեան միջեւ, երբ մեր գունդը կ'ուղարկուէին «որակեալ» համայնավար զինուորականներ : Սակայն այդ անհանդարտ տարրերը չէզոքացնելու տեսակէտէն, մեր գունդէն աւելի վստահելի զօրամաս չէր գտներ նախարարութիւնը :

Այդպէս էր որ, երբ Ալեքսանդրապոլի ապստամբութիւնը պայթեցաւ եւ հանրապետութիւնը փրկելու ժամը հնչեց, առաջին գծի վրայ դարձեալ մեր գունդը գտնըւեցաւ : Արտաքին սպառիչ կռիւներէն զատ, երբ հազիւ թէ կազդուրուելու պահ մը պիտի վայելէր գունդը, ահա անսպասելի կերպով կը հրաւիրուէր՝ ակամայ իր հարազատ եղբօր դէմ գնդակ արձակելու :

Միշտ ճակատին վրայ գտնուելով յաճախ անհաղորդ կը մնայինք մայրաքաղաքի մէջ տեղի ունեցող դէպքերէն : Եւ այդպէս գարնանային առաւօտ մը, Մալաքլուի մէջ յանկարծ Զօր. Արարատեանի եւ Խատիսեանի անակնկալ այցելութիւնը ընդունեցինք : Ինձ հրամայելէ յետոյ հետեւիլ իրենց, ինքնաշարժով սուրացին դէպի Իգտիր :

Իսկոյն կը մեկնիմ : Կը մտնեմ Իգտիր «Բրիգադի

չտալը» եւ հոն կը գտնեմ Զօր. Արարատեանը, Խատիսեանը եւ Սեպուհը, երեքն ալ լուռ, եւ թախծոտ :

Լռութիւնը կը խզէ Սեպուհը եւ ապա՝ երեքն ալ, իրար լրացնելով կը յայտարարեն.

— Հանրապետութեան դէմ ապստամբութիւն է կազմակերպուած: Մեր ունեցած երկու զրահապատ գնացքներէն մէկուն չէզոքութիւնը կարելի եղած է ապահովել, իսկ միւսը «Վարդան Զօրավար» — գլխաւորութեամբ Մուսայէլեանի, անցնելով Ալեքսանդրապոլ միացած է ըմբոստներուն եւ վերջնագիր է ուղարկած կառավարութեան, իշխանութիւնը յանձնելու համար: Հանրապետութիւնը վտանգի մէջ է, կոչ ընելով ձեր հայրենասիրութեան եւ կարգապահութեան, կը հրամայենք ձեզ, մէկ գումարտակով մեկնիլ Ուլուխանլու կայարանը՝ այս երեկոյ իսկ, յառաջանալու համար դէպի Ալեքսանդրապոլ»:

Մեզ համար այդ օրը — ինչպէս եւ այսօր — ամէն բանէ վեր էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ հայկ. պետականութեան պահպանումը: Հինգ դարերու ստրկութենէն, անհաւասար մարտնչումներէն եւ ծով արիւնէն յետոյ երբ Արարատի ստորոտը կը ծլէր ու կը ծաղկէր հայկական անկախութիւնը եւ կ'իրականանար մեր ազատագրական սերունդի երազը, առնուազն դաւաճանութիւն պէտք էր համարուէր հայ զինուորի եւ հայ իշխանութեան կրաւորականութիւնը այդ ըմբոստութեան հանդէպ :

Մասնաւորապէս մեզ արեւմտահայերուս համար, գերագոյն նպատակն էր մեր անկախութեան պահպանումը, որովհետեւ մեր ժողովուրդի եւ մեր հողերու մեծագոյն մասը զոհաբերելէ եւ կորսնցնելէ յետոյ, մեզի

կը մնար մէկ բան, — ամուր կառչիլ Արարատին : Ատով պէտք է բացատրել այն անվերապահ պատրաստակամութիւնը եւ զոհաբերող ոգին զոր ցուցադրեցին արեւմտահայ զինուորականները եւ նախկին մարտիկները, ապստամբութիւնը զսպելու համար :

Բացի ատկէ, քաղաքական աշխարհի կացութիւնն ալ կը պարտադրէր հայկական իշխանութեան աւելի վճռական շարժիլ: Եւրոպայի մէջ, իրարու ետեւէ նոր երկիրներ եւ նոր պետութիւններ կը ստեղծուէին: Ճնշուած ազգերու ինքնորոշումը օրուան կարգախօսն էր: Շատ յստակ չէր եւ Ռուսաստանի ներքին կեանքը :

Իրերու այս վիճակին մէջ, ի՞նչպէս կարելի էր հաշտ աչքով նայիլ «Վարդան Զօրավար»ի արկածախնդրութեան վրայ :

Սեպուհի կարգադրութեամբ գնդ. Խուտաբաշեանի զօրամասէն ջոկատ մը պիտի երթար բռնել մեր ճակատի մէկ մասը, փոխարինելու համար մեր մեկնող գումարտակը: Մինչեւ այս հրամաններուն դասաւորումը, հետախօսով պէտք եղած կարգադրութիւնները ըրի եւ մեր դերադասներուն հրաժեշտ տալէ յետոյ մեկնեցայ :

Երեկոյեան ժամը 7ին Ա. գումարտակը եւ գունդի ձիաւոր յիսնեակը կազմ ու պատրաստ, կարգի շարուած են Մարգարայի կամուրջին գլուխը: Ստուգման կ'ենթարկեմ զօրամասը եւ կը նկատեմ վերջերս մեր գունդը ուղարկուած Ալեքսանդրապոլցի երեք զինուորներ: Դուրս կը կանչեմ զանոնք շարքերէն եւ երեք ձիաւորներու յանձնելով ետ կ'ուղարկեմ գունդը :

Առանց բացատրութիւն տալու գումարտակի հրամանատարին, կը կարգադրեմ շարժիլ Էջմիածնի ուղղութեամբ: Կը հասնինք երկաթուղիի կամուրջին մօտ, ուր-

տեղ ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի: Գումարտակը կանգ կ'առնէ: Կը հաւաքեմ բոլոր սպաները եւ կը հաղորդեմ իրենց տիրող կացութիւնը, վճռապէս յայտարարելով. «Մենք կ'երթանք կռուելու մեր ներքին թըշնամիին դէմ որ մեզ ակամայ կը մղէ այս կռուին,պաշտպանելու համար մեր անկախութիւնը եւ հանրապետութիւնը»:

Կը շարժինք դէպի Ուլուխանլու կայարանը, ուր կը գիշերենք, սպասելով Երեւանէն եկող գնացքին: Առաւօտեան լուսաբացին, մեզ մօտ կը հասնին Երեւանի տեղական հետեւակ գումարտակը, Բաշգեառնեցի Մարտիրոսի ձիաւոր խումբը եւ հրետանիի մարտկոց մը հրամանատարութեամբ Զօր. Կամազեանի: Հոն են նաեւ ռազմական նախարարը եւ Սեպուհը, որուն կը յանձնուի այս զսպիչ ջոկատի հրամատարութիւնը:

Հոն հաւաքուած զօրամասերուն, Սեպուհի հետ ոգեւորիչ քանի մը խօսք ըսելէ յետոյ, բոլորս գնացքի մէջ կը տեղաւորուինք եւ կը շարժուինք դէպի Ալեքսանդրապոլ: Կը գիշերենք Արաքս կայարանը վակոններու մէջ: Կը փորձենք յաջորդ կայարաններու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, ստուգել ըմբոստներու կացութիւնը եւ զրահապատի գտնուած վայրը, բայց անօգուտ: Հեռագրային ամբողջ գծի վրայ սպասարկողները Մուսայէլեանի մարդիկն են եւ մեզ սխալ տեղեկութիւններու կ'առաջնորդեն:

Առաւօտեան լուսաբացին, մատակարարները զինուորներու օրուան մթերքը կը բաժնէին, երբ յանկարծ բոլորովին անսպասելի կերպով, թնդանօթի ռումբեր սկսան պայթիլ մեր գնացքին վրայ: Իսկոյն դուրս կը ցատկենք վակոններէն եւ մեր առջեւը կը գտնենք զրա-

հապատը որ կը շարունակէ անխնայ կրակել մեր վրայ ։ Մէկ վայրկեանի մէջ, մեր ամբողջ գումարտակը կուռ վիճակ ստացաւ եւ շղթայ կազմած, ուժեղ համազարկով մը կը խոյանանք զրահապատին վրայ ։ Մեր գրոհին առջեւ, զրահապատը օգտուելով իր արագութենէն խոյս տուաւ ու հեռացաւ ։ Այս առաջին շփման ընթացքին, եթէ չեմ սխալիր, ըմբոստները տուին երեք վիրաւոր, իսկ մեր կողմէն ոչ մէկ կորուստ ։

Կը շարունակենք յառաջանալ ։ Սակայն մեր արշաւախումբի նպատակն է գրաւել զրահապատը, առանց վնաս հասցնելու ։

Գիշերը կը խորհրդակցինք Սեպուհի հետ ։ Մեր գումարտակին միացնելով հրետանիի մարտկոցը եւ Մարտիրոսի ձիաւոր խումբը, կը հրամայէ մեզի գիշերով շարժիլ եւ ամէն գնով ձեռք անցընել ըմբոստ զրահապատը ։ Տեղացիներէն վստահելի ուղեցոյցներ վերցնելով կը յառաջանանք, այն հաշուով որ արշալոյսին գտնուինք Ագինի կայարանը եւ այդպիսով գուցէ զրահապատի թիկունքը անցած կ'ըլլանք ու երկաթուղին քանդելով կը գրաւենք զայն ։

Գիշերուան մութին մէջ կը քալենք կարճ - կտրուկ ճանապարհներով, երբեմն խաչաձեւելով երկաթուղին ։ Եւ ահա յանկարծ հեռուէն կը լսենք զրահապատի աղմուկը եւ իրեն լուսարձակի շողերը կը լուսաւորեն ամբողջ հողամասը ։ Զօրամասը գետին կը պառկի իսկոյն, ձիաւորները կ'անցնին փոքր բլուրի մը ետեւ, ու անհամբեր կը սպասենք որ «Վարդան Զօրավար»ը գայ անցնի մեզի եւ կամաւոր կերպով մեր ծուղակի մէջ իյնայ, սակայն ի զուր. կարծես բնազդօրէն կը զգայ վտանգը եւ առանց մօտենալու կը հեռանայ արագութեամբ ։

Կը շարունակենք քալել: Մեր ուղեցոյցները լոյսը բացուելուն մեզ կը հասցնեն Ազին կայարանին իշխող բլուրի մը վրայ, ուրկէ նկատելի եղաւ իսկոյն գրահապատի վայրաշարժին ծուխը: Հրահանգ կուտամ Մուրատին մեր մէկ վաշտին հետ, աջ կողմի լեռնաշղթայով իջնել կայարանի թիկունքը երկաթուղին գրաւելու մտաքով, մինչդեռ մենք մեր գտնուած բլուրէն, Մարտիրոսի ձիաւորները գլխաւոր ճանապարհէն, ուղղակի դէպի կայարանը պիտի խուժէինք: Բայց գրահապատը շատ շուտ նկատեց Մուրատի վաշտի շարժումները եւ սկսաւ իսկոյն ռմբակոծել մեր դիրքերը: Ստիպուած եղանք թոյլատրել մեր հրետանիին որ պատասխանէ: Եւ ահա գրահապատին վրայէն, օդի մէջ որոտացին մեր քանի մը ռումբերը ու գրահապատը դարձեալ կծիկը դրաւ եւ անհետացաւ: Մենք կը մտնենք Ազին, իսկ Մուրատը իր վաշտով երկար շրջան մը ընելով կ՚իջնէ երկաթուղիին վրայ քանդելու համար:

Մեր յառաջխաղացման հետ միաժամանակ Սասունցի ձիաւորներու խումբը մեր աջ թեւէն — Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ — կ՚ուղղուի Ալեքսանդրապոլի վըրայ, սեղմելով այսպէս պաշարման օղակը եւ նեղ վիճակի մէջ դնելով Ալեքսանդրապոլի ըմբոստները եւ գրահապատը: Յաջողութեան ամէն յոյս կորսնցուցած, դաւադրական այս շարժման ղեկավարները բոլորովին ընկճուած, իրենց փախուստի մասին սկսան մտածել: Ցանկալով խուսափիլ եղբայրասպան արիւնհեղութենէ, Ալեքսանդրապոլի ժողովուրդի կողմէ երեք պատգամաւորներ — Լեւոն Սարգիսեան, բժիշկ Մելիքեան եւ երրորդ մը Ազին եկան խնդրելու մեզմէ որ աւելի չյառաջանանք, քանի որ ժողովուրդը իր հպատակութիւնը կը

յայտնէ օրինական իշխանութեան։ Սպասեցնել տուի զիրենք մինչեւ որ Սեպուհը հասնէր։ Իսկ մինչ այդ զրահապատը մեր ուղղութեամբ յառաջանալով՝ Մուրատի վաշտը կը գտնէ իր դէմ, եւ քաշուելուն՝ Սասունցի ձիաւորներուն կը հանդիպի եւ այդպէս անճրկած ու յուսահատ կը ստիպուի անձնատուր ըլլալ ։

Սեպուհ Աղին հասնելով, Ալեքսանդրապոլի բանագընացներուն յանձնարարեց որ իսկոյն վերադառնան քաղաք եւ յայտնեն որ հանրապետական զօրամասը, առանց կռուի կը մտնէ քաղաքը ու խաղաղութիւնը կը վերահաստատէ առանց արիւնահեղութեան ։

Նոյն օրը երեկոյեան, արեւը մարը մտնելէ առաջ կը մտնենք Ալեքսանդրապոլ ժողովրդական աննախընթաց խանդավառութեան մէջ։ Քանի մը օր հոն կը մընանք, կը շրջինք քանի մը գիւղեր եւ կարգը կը վերահաստատուի ամբողջ շրջանին մէջ ։

Սակայն Ալեքսանդրապոլի գրաւմով չվերջացաւ մեր գունդի պարտականութիւնը։ Մեծամասնական շարժումները միաժամանակ ծագեցան Սարիղամիշ, Ղազախ, Դիլիջան, Նոր-Բայազիտ։ Սեպուհին յանձնուեցաւ այդ ըմբոստութիւնը զսպելու գործը եւ Սեպուհը շարժումի մէջ դրաւ 8րդ գունդը ։

Կարսի և Սարիղամիշի դէպքերը շուտ վերջ գտան, սակայն Ղազախի մէջ շատ աւելի երկար եւ վտանգաւոր բնոյթ կրեցին։ Այս կռիւներու շուրջ շատ հանգամանօրէն գրած է Յ. Սահակեան եւ հետաքրքիր մանրամասնութիւններ տուած Շահ-Տաղի, Գարա-Գօյունլուի եւ Շամշատինի շուրջ, մեր գունդի վարած հերոսական կըռիւներուն մասին, ուրտեղ շատ մը թանկագին զոհեր տուինք։ Մայիս ամսէն մինչեւ օգոստոսի վերջը ամբողջ

չորս ամիս մեր գունդի մէկ երրորդը, միշտ ներքին կռիւներու պատնէշին վրայ մնաց ինչ որ շատ սուղ նստաւ մեզի :

Այսպէս թէ այնպէս, մեծամասնական այս առաջին ըմբոստութիւնը ամբողջապէս խեղդուեցաւ : Բանակն ու պետութիւնը իրենց բարոյական իշխանութեան եւ հեղինակութեան տէրը դարձան :

Աւելին, այս յաջողութիւնները մղեցին կառավարութիւնը աւելի արմատական միջոցներու դիմել թաթարական ապստամբ շրջանները խաղաղեցնելու եւ հպատակեցնելու գործին մէջ:

Պէօյիւք Վէտին միշտ ըմբոստ եւ անպարտելի վիճակի մէջ մնացած էր, Երեւանի կողքը նիզակ մը խրածի պէս: Անկէ դատ՝ Երեւանի քթին տակ երկաթուղիին վրայ, կար եւ մէկ ուրիշ վտանգաւոր շրջան, Զանգիբասարն էր այդ: Կառավարութիւնը որոշեց առաջին առիթով այդ մասը խաղաղեցնել: Գնդ. Ա. Շահմազեանին յանձնուեցաւ այդ ռազմական պարտականութիւնը, որ յաջողութեամբ գլուխ հանեց: Երկու օրուան բուռն կռիւներէ յետոյ յունիս 20ին (1920) Զանգիբասարը ամբողջապէս գրաւուած եւ ձեռք անցուած էր թնդանօթ, 2 գնդացիր եւ 40,000 փամփուշտ :

Զանգիբասարի այդ գործողութեան ատեն, սպարապետութիւնը 8րդ գունդին յանձնած էր պահել Արաքսի աջ ափը եւ թոյլ չտալ որ Արարատի կողմէն օգնական ուժ եւ ռազմամթերք հասնի ըմբոստներուն : Մեր վրայ դրուած այս կարեւոր պարտականութիւնը լիովին կատարեցինք եւ Դիզայէն դէպի աւելի առաջ նոր գրաւումներ կատարեցինք :

Յունիսի մէջ նոյնպէս Զօր. Յովսէփեանի զօրա-

խումբը յառաջանալով գրաւեց Օլթիի ամխահանքերը :

Իր արժանի պատիժը գտաւ եւ անյաղթ Պէօյլիւք Վէ-տին : Հայկական զօրամասերը — թէեւ մեծ կորուստնե-րով — յուլիս 12ին մտան այդ անառիկ գարձած բերդը եւ շարունակելով իրենց յառաջխաղացութիւնը մինչեւ յուլիս 25 — 26 հասան Շահթախտ եւ Նախիջեւան :

Այս կռւին մէջ, հերոսաբար ինկաւ Իգմիրցի փոխ-տեղակալ Գէորգ Գէորգեան :

Ուրիշ տեսներ, մեր գունդն ալ առիթ ունեցած էր չափուելու Պէօյլիւք Վէտիի հետ : Առաջին անգամ 1918ին եղաւ այդ, Սարտարապատի կռուի նախօրեակին : Մեր զօրամասը կը գտնուէր Դաւալու : Նախիջեւանի կողմէն վտանգ կը սպառնար մեզ, միեւնոյն ժամանակ պէտք էր սեղմել Երեւանեան զօրախումբի ճակատը : Ուստի Արամ (այդ օրերու իրական իշխանաւորը) ուղիղ հեռագրա-խօսութեամբ կը հարցնէ մեզի թէ յոյս ունի՞նք ժողո-վուրդի հետ միասին յաջողութեամբ անցնելու մինչեւ Ղամարլու, եթէ ոչ, մեզ կը մնայ բարձրանալ Դարալա-գազի լեռները : Մեր նահանջի ճամբու վրայ կը գտնը-ուէին 6 — 7 կտոր թաթարական զինուած գիւղեր, ինչ-պէս եւ Պէօյլիւք Վէտին : Չուր եղաւ անոնց ամբողջ յա-մառ դիմադրութիւնը մեր ճամբան փակելու եւ մեզ օ-ղակելու մտքով : Հեղեղի նման, իրարու ետեւէ, մեր ամ-բողջ վաշտերով թափուեցանք իրենց վրայ ու ջախջախե-ցինք : Մեր զինուորները մտան Պէօյլիւք Վէտի, մաս մը հրկիզեցին, եւ հասանք Ղամարլու, այնտեղէն ապա Սարտարապատ մեկնելու համար : Այս վտանգաւոր եւ բուռն կռուի համար Երեւանեան զօրախումբի հրամանա-տար Զօր. Սիլիկեան շքանշաններ բաշխեց մեր զինուոր-ներուն եւ սպաներուն :

Ինչպէս տեսանք, Մայիսեան ապստամբութեան հետ եւ այնուհետեւ, հայկական բանակի աստղը փայլեցաւ, բոլոր կռիւներու մէջ յաղթական եւ բոլոր ռազմական խնդիրները պատուաւոր կերպով լուծած էր ան: Տրամաբանական էր ուրեմն, որ երկար հանգստի եւ վերակազմութեան շրջան մը ապրէինք:

Յաճախակի այցելութիւնը կ՚ընդունէինք զին. Նախարար Ռ. Տէր-Մինասեանի եւ իր օգնական Զօր. Հախվէրտեանի, որոնք գունդի ճակատը աչքէ կ՚անցընէին եւ մեր կարիքներուն վերահասու կ՚ըլլային: Զանգիբասարի կռիւներէն յետոյ, մէկ անգամ առիթ ունեցայ Մարգարայի մէջ առանձին տեսնելու Զին. Նախարարը: Շատ անկեղծ եւ դառնօրէն, գանգատեցայ իրեն մեր գունդի վիճակի մասին.— Ամբողջ երկու տարիէ ի վեր, Արարատի փէշերուն ամառուան կիզիչ արեւուն տակ ջերմախտէ տառապելով, ձմեռուան բուքին, սառնամանիքին անվերջ առաջին գծի վրայ գտնուելով մեր զինուորները մաշած, տրորուած, հողի գոյն ստացած էին, մարդկային ամէն կերպարանքէ հեռու:

Մեր մէկ գումարտակը Մայիսէն ի վեր, տեղէ տեղ փոխադրուելով, կտրուելով իր խարիսխէն եւ հրամանատարական գուրգուրանքէն, մինչ վտանգաւոր կռիւները գիրկը նետուած եւ կէս առ կէս կոտորակուած էր Ղազախի ճակատին վրայ: Կը խնդրէի նախ ետ վերադարձնել մեր անջատ գումարտակը եւ ապա հնարաւորութիւն ստեղծել որ գունդը թիկունք քաշուի — կարճ շրջանի մը համար— քիչ մը ամփոփուելու, կազդուրուելու եւ վերակազմուելու: Կատակի ձեւով Նախարարին նկատել տուի որ իրեն աստղն ալ փայլուն եղաւ վերջերս, սակայն զգոյշ ըլլալու էր: Գէշ օրեր կրնային գալ

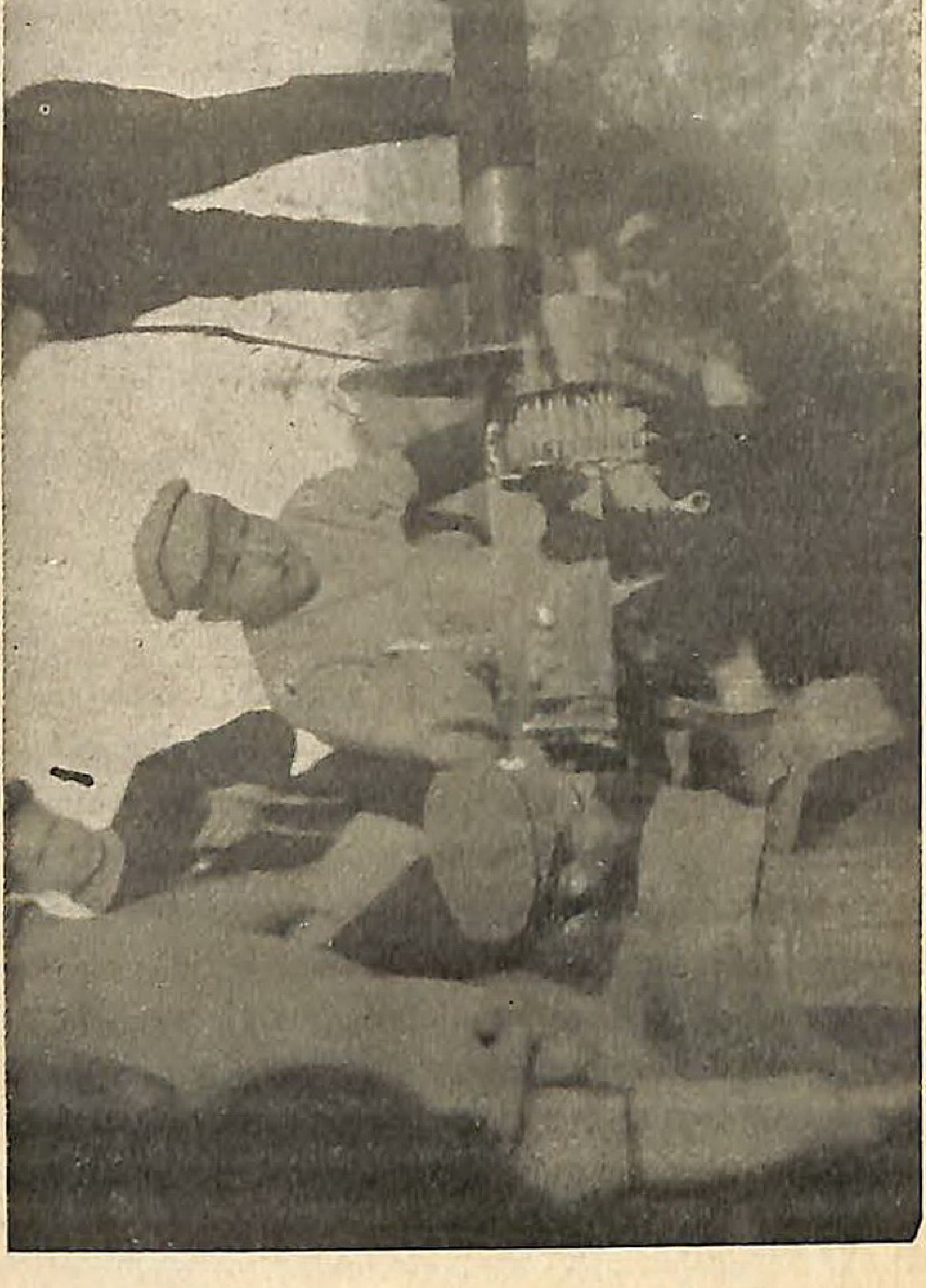

ԳՆԴԱՑԻՐԱՅԻՆ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ԻԳՏԻՐԻ ՄԷՋ

1. ԳՐԻԳՈՐ ՄԷՐՃԱՆՕՖ

Եւ շատ շուտ : Դժբախտաբար դաշնակութիւնս սպասածէս աւելի շուտ պիտի իրականանար :

Նախարարը ուշադրութեամբ լսեց: Թէեւ խոստացաւ ընդ առաջ երթալ իմ խնդրանքիս, սակայն յետագայ դէպքերը իրաւունք չպիտի տային իր խոստումը կատարելու :

Օգոստոսի վերջը, ամբողջ 4 ամիս բացակայելէ յետոյ, մեր Բ. գումարտակը Մալաքլու վերադարձաւ ջարդ ու փշուր վիճակի մէջ, իր հրամանատարը կորսընցուցած, կէս տոկոսէն աւելի սպաննուած, վիրաւոր, հիւանդ եւ կամ գերի ինկած ու մինչեւ Բագու քշուած : Մեր պատմութեան ընթացքին մենք պիտի տեսնենք որ Կարմիր բանակը, նոյն այս զինուորները բռնի իրեն հետ առած բերած էր վերջը, երբ իրենց հարազատ գունդին պիտի հանդիպին Սեմենովկա :

Օգտուելով կարճ հանգիստի շրջանէ մը մեր Բ. գումարտակը վերակազմեցի: Ինչպէս վերը տեսանք, մեր զօրամասերը հասան մինչեւ Նախիջեւան: Այդ շրջաններու մէջ տեղական ազգաբնակչութիւնը թողած էր առատ հունձք: Զին. նախարարութիւնը հրահանգեց բոլոր գունդերուն մարդիկ ուղարկել եւ տեղւոյն վրայ հոգալ իրենց ձմեռուան պաշարը :

Մեր մէջ այս գործը յանձնուեցաւ Վ. Փաստրմաճեանին: Մէկ տասնեակ զինուորներով եւ փոխադրական միջոցներով իսկոյն ճամբայ ելաւ դէպի Շարուր : Կարճ ատենուան մէջ Մալաքլու կեդրոնացաւ գունդի պէտք եղած պաշարը, հաց, ճաւար, կորկոտ, մասցուեալն: Հագուստի կողմէն ալ բախտաւորուեցանք: Նոր ստացուած անգլիական զին. հագուստներով ամբողջ

հայկական բանակը միօրինակ եւ վայելուչ կերպով ըզ-գեստաւորուեցաւ :

Մեզի կը մնար աշնան ու ձմեռուան ընթացքին, զբա-ղիլ զօրամասերու բարոյական եւ զինուորական դաս-տիարակութեան գործով, երբ՝ նոր եւ վերջին ահեղ փո-թորիկ մը եւս պայթեցաւ մեր դժբախտ հայրենիքին գլխուն :

ԿԱՐՍԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Կարսի կռիւներու նախօրեակին, Հայաստանը բաւա-կան նախանձելի վիճակ մը կը ներկայացնէր : Մեր մարմնի զանազան մասերը որդի նման կրծող ներքին թշնամի տարրը — թաթար ըմբոստ ազգաբնակութիւնը, ամբողջապէս մաքրուած ու հեռացուած էր : Հետզհետէ մեր սահմաններու շրջանակին մէջ միատարր հայ ազգա-բնակութիւն մը կը ծլէր ու կը ծաղկէր : Ժողովուրդը զբաղած էր այլ եւս իր խաղաղ աշխատանքով եւ պե-տութիւնն ալ ոյժ կուտար շինարարութեան իր նախա-գիծերով, ձեռնարկներով եւայլն :

Ներքին ճակատի վրայ երեւոյթները ինչքան մխի-թարական ու նպաստաւոր էին, արտաքին ճակատի վրայ սակայն, դէպքերը բոլորովին զահավէժ կ'ընթանային մեզ համար :

Մեր անմիջական հարեւաններէն Վրաստանը, այլա-մերժ եւ եսասէր, բոլորովին հակահայ քաղաքականու-թիւն կը վարէր : Այս անգամ ալ, ինչպէս 1918ին, ոչ

միայն Հայաստանը պատուար պիտի դառնէր իր սահմաններուն, այլեւ գաղտնի յարաբերութեան մէջ մտած էր Միլլի շարժման ղեկավարներուն հետ եւ բոլորովին ականջ չկախեց Հայերու կողմէ եղած օժանդակութեան եւ զինակցական խնդրանքներուն։ Առաւել եւս, Վրաստանը քաղաքական եւ զինուորական դժուարութիւններ պիտի յարուցանէր մեր սահմաններուն վրայ, ինչպէս Զուղունայի դէպքը որ պիտի տեսնենք յաջորդով ։

Ադրբէջանի ատելութիւնն ու բացարձակ թշնամական տրամադրութիւնները ակնյայտնի էին։ Մարդով, զէնքով, դրամով անվերջ վառ պահեց թաթարական ըմբոստութիւնն ու դաւադրութիւնները Հայաստանի կուրծքին վրայ, միւս կողմէ նոյն չափով օգտուելով Քէմալական ուժերէն։ Հիմա որ Խորհրդային էր դարձած, թաթարական աւանդական թշնամութեան վրայ աւելցած էին համայնավարական քարոզչութիւնն ու դաւադրական գործերը ։

Թշնամի էին մեզի հիւսիսի եւ հարաւի մեր երկու հզօր դրացիները։ Ռուսաստանի մէջ համայնավարները կացութեան տէր էին դարձած եւ Կովկասին մօտիկցած էին ։

Բաղուէն յետոյ իրենց նշանակէտն էր Թիֆլիս եւ Երեւան։ Քէմալական շարժումը հետզհետէ տարածուած եւ արմատ արձակած էր Թուրք ժողովուրդին մէջ։ Ինքն իր վրայ կքած եւ բարոյապէս ու Ֆիզիքապէս խորտակուած Թուրքիոյ աւերակներուն վրայ, քանի մը յանդուգն զինուորականներ ազգային նոր շարժում մը ըսկսած էին, ընդունելով առաջին նպատակ՝ Հայերուն ոչ մէկ թիզ հող զիջիլ եւ ի հարկին առիթ չփախցնել ցրիւ տալու ներկայ Հայաստանը ։

Արեւմուտքի հզօրները իրենց յաղթանակի աւարը կը բաժնէին եւ շատ հեռու էին Հայաստանի իրական օժանդակութիւն մը հասցնելէ :

Եւ ով գիտէ , այս անգամ Արեւմուտքի դէմ Ռուսաստան եւ Թուրքիա ձեռք ձեռքի կուտային եւ փոքրիկ Հայաստանը դժբախտ կամուրջը կը դառնար անոնց բարեկամութեան եւ զինակցութեան :

Արդ, իրերու այս վիճակին մէջ, հնարաւոր չէ՞ր միթէ խուսափիլ հայ թրքական պատերազմէ մը: Բնականաբար պատմութեան իրական եւ դաժան փորձը դառնօրէն կրելէ յետոյ, հիմա շատ աւելի դիւրին է պատասխանել այդ հարցումին: Սակայն անաչառ ըլլալու համար պէտք է յայտնել որ Հայաստանի կառավարութիւնը կը թերագնահատէր թրքական ուժերը եւ կը գերագնահատէր հայկական բանակին ռազմական կարողութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ որ Մայիսեան ազատամարտութիւնը մեր երիտասարդ բանակին չափանիշը տուած էր: Այնուհետեւ ձեռք ձգուած յաջողութիւնները բոլորովին տարբերային էին: Պէտք է արձանագրել մասնաւորապէս, որ մեծամասնական ներքին աշխատանքը կը շարունակէր կրծել բանակը: Անկէ զատ վերջին կռիւները մաշեցուցած, կազմալուծած էին մեր զօրամասերուն մեծագոյն մասը: Խաթարուած էր մասնաւորապէս մեր սպայական դասի բարոյական պատկերը: Դժուար չէր ուրեմն նախատեսել, որ այդ պայմաններուն մէջ, հայկական նոր բանակը պիտի չկարենար չափուիլ աւելի հին, զինուորական աւանդութիւններով ու փորձառութիւնով թրծուած թրքական բանակին հետ: Եղած են շրջաններ երբ հայ զինուորը, կռիւի մէջ, գերազանցած է Թուրք

ղինուորը, սակայն այս անգամ հոգեբանական ուրիշ վի-ճակ էր ստեղծուած բոլորովին :

Այսպէս թէ այնպէս հնարաւոր չեղաւ խուսափել նոր պատերազմէն եւ կառավարութիւնը փորձ չըրաւ բա-նակցութիւններով գոնէ, քիչ մը ձգձգել, հասնելու հա-մար Թուրքեւրոնական պատերազմին :

Եւ խօսքը դարձեալ թնդանօթին մնաց : Հայկական բանակը նորէն նոր կրակը նետուեցաւ :

Թշնամին դրեթէ միաժամանակ հետախուզական լուրջ կռիւներ սկսաւ Սուրմալուի եւ Կարսի ճակատնե-րուն վրայ :

Օգոստոս 21ին գիշերը Թուրքերը Բարտուսի ուղ-ղութեամբ կը յարձակին մեր յառաջաւոր պահակախում-բերուն վրայ :

Օգոստոս 26ին թիւով 2 — 300, անոնք կը յարձակին Օլթիի ուղղութեամբ :

Օգոստոս 10ին, թշնամի երկու օդանաւեր թռան Սարիղամիշի հայկական ճակատին վրայէն :

Սեպտեմբեր 20 եւ 21ին, Թուրքերը շատ ուժեղ թն-դանօթային կրակ բացին Սարիղամիշի մեր դիրքերուն վրայ :

Սեպտեմբեր 23ին Թրքական ամբողջ բանակը ընդհա-նուր յարձակման դիմեց :

Սեպտեմբեր 28ին խոշոր ուժերով, թշնամին գրոհ տուաւ Փինակի, Բարդուսի, Գարաուրկանի վրայ հայկ. ուժերը քշելով դէպի Սօղանլու :

Սեպտեմբեր 29ի գիշերը հրամայուեցաւ պարպել Սարիղամիշ, Կաղզուան եւ բռնել Բէկլի - Աhմէտի նոր ռազմաճակատը :

Միեւնոյն ձեւով դէպքեր սկսան եւ մեր ճակատին

վրայ, մասնաւորաբար Օրկոլլի ուղղութեամբ: Արարատը նորէն սկսաւ արձագանգել մեր գնդակներու որոտով:

Գիշեր մը Դրոյի հետ Իգտիր, բրիկատի շտաբն ենք: Ուղիղ յարաբերութեան մէջ է սպարապետութեան հետ: Զօր. Նազարբէկեանը կը յայտնէ թէ եղած կարգադրութեան համաձայն Դրօն պէտք է պատրաստուի անմիջապէս մեկնելու Կարսի ճակատը առանձին զօրամասով մը: Դրօն գոհ չմնաց այդ կարգադրութենէն եւ խնդրեց սպարապետէն որ իրեն արտօնուի գիշերով Երեւան հանդիպիլ եւ վերադառնալ:

Դրօն գնաց ու եկաւ: Հրամանը փոխուած էր: Դրօն կը մնար Սուրմալու, մեր գունդը կը մեկնէր Կարս:

Իմ կարծիքով առաջին մեծ սխալներէն մէկը եղաւ այս, զոր գործեց սպարապետութիւնը, կռիւներու սկզբնական շրջանին, ատոր ցաւալի հետեւանքները յետագային պիտի կրէինք դառնօրէն:

Ի՞նչպէս: Հայաստանը կռուի չորս գլխաւոր ճակատ ունէր.— Ղազախ (բոլշեւիկեան վտանգ), Նախիջեւան, Սուրմալու եւ Կարս: Ասոնց մէջ ամէնէն մեծ, ռազմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցողը Կարսի ճակատն էր: Թշնամիին գլխաւոր ուղղութիւնը եւ վճռական ճակատամարտը տեղի պիտի ունենար այդ ճակատին վրայ: Միւս ճակատներուն վրայ, ինչքան ալ հերոսաբար պաշտպանուէր հայկական բանակը, կռուի բախտը վերջնապէս պիտի լուծուէր Կարսի պարիսպներուն տակ: Արդարեւ Դրոյի, Սուրմալուի մէջ վարած հերոսական պայքարն ու անհուն զոհողութիւնը ի վերջոյ ոչինչով պսակուեցան, դժբախտաբար, Կարսի պարտութեան առջեւ: Սխալ էր նոյնիսկ մեծ ուժեր կեդրոնացնել Իգտիրի մէջ: Կարելի էր նուազագոյն միջոցներով պաշտպանողական

վրայ մնալ այդ ճակատը եւ ի հարկին նոյնիսկ Արաքսի ձախ ափին վրայ ամրանալ ուժերու խնայողութեան համար, հայ մարտական լաւագոյն տարրերը այդպիսով Կարսի ճակատին վրայ կեդրոնացնելու համար :

Կարսի ճակատի հրամանատար նշանակուած էր Զօր. Յովսէփեանը: Չեմ գիտեր թէ ռազմական ի՞նչ ընդունակութեան եւ արժանիքի համար այս մարդը արժանացած էր այդ պատասխանատու դիրքին :

Յովսէփեանը տեսած էի դեռ 1915ին, գլխապետի աստիճանով: Երբ Դրոյի կամաւորական գունդը Շատախ մօտաւ, անիկա Դրոյին կ'ընկերանար իբրեւ խորհրդական սպայ պարզապէս :

Կընդունիմ որ հայկական բանակին մէջ երիտասարդուժերու եւ աստիճանաւորներու մեծ պահանջ կար, սակայն անհրաժեշտ էր որոշ չափ ու կշիռ դնել: Վերջին ամիսներուն Յովսէփեանի մասին շատ աննպաստ տեղեկութիւններ շրջան կ'ընէին, Յովսէփեանը եւ բերդի հրամանատար Զօր. Փիրումեան գժտուած էին: Լաւ չէին յարաբերութիւնները նոյնպէս, Կարսի քաղաքային եւ զինուորական շրջանակներու միջեւ: Մի՞թէ կարելի էր ներքնապէս այսպէս պառակտուած վիճակով դիմագրաւել արտաքին վտանգը: Ցաւալի է մանաւանդ որ կառավարութիւնը գիտնալով հանդերձ այս բոլորը, թողուց որ միեւնոյն վիճակը շարունակուի եւ գործողութիւններու ընթացքին ո եւ է կտրուկ կարգադրութիւն չըրաւ:

Պէտք չէ մոռնալ թէ զին. կարգապահութիւնը դեռ ամրացած չէր հայկական երիտասարդ բանակին մէջ: Կամաւորական եւ հայդուկային հասկացողութիւնը, հին անձնական կապերը, այս կամ այն անհատի հե-

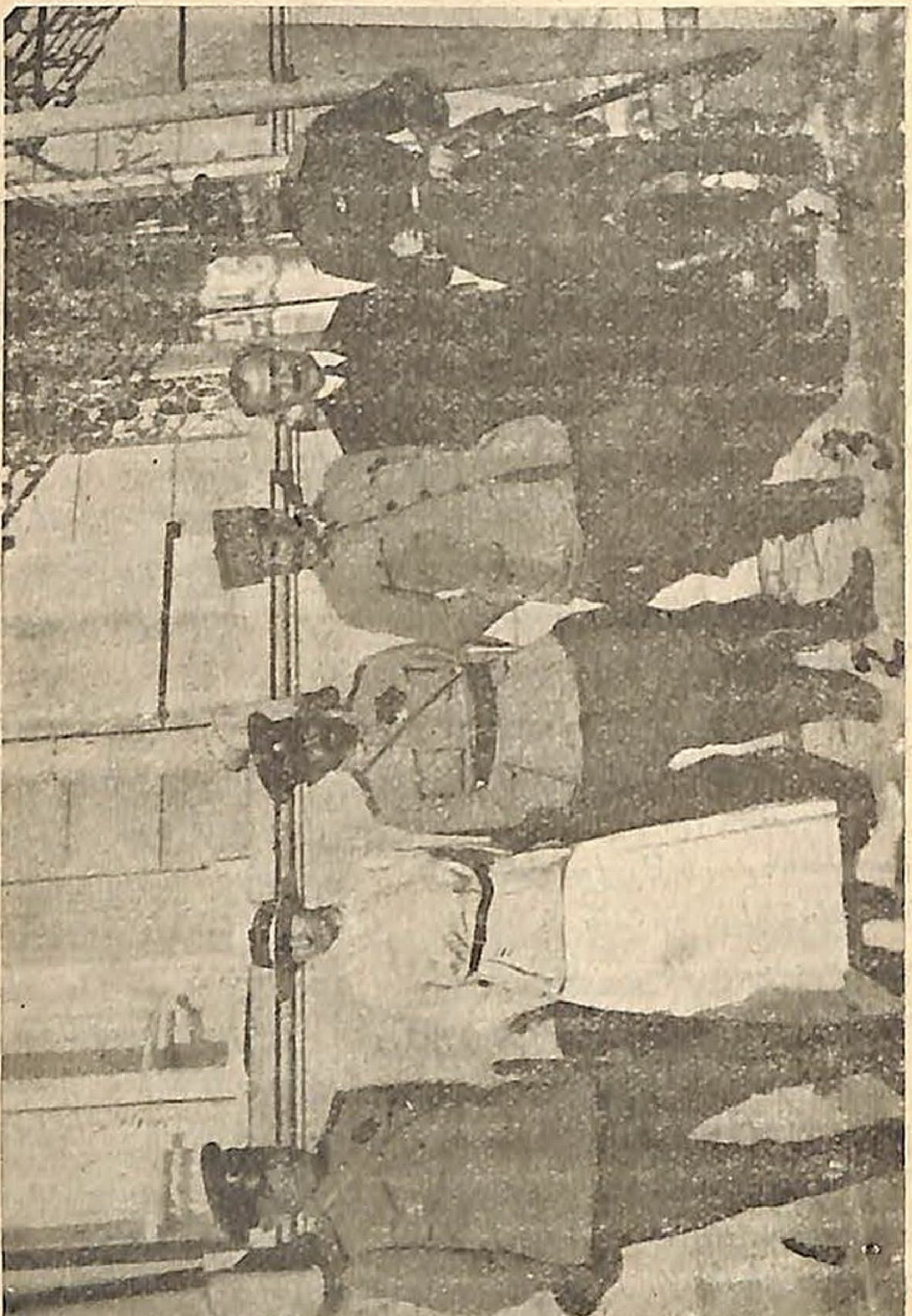

1. ԶՕՐ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ՝ Կարսի բերդի հրամանա — տար: 2. ԶՕՐ. ՅՈՎՍէՓԵԱՆ՝ Կարսի ճակատի հրամանատար: 3. ՍԵՊՈՒՀ՝ 4րդ բրիկադի հրամանատար : 4. Գլխապետ Մ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ՝ Զօր. Փիրումեանի սպա — յակոյտի պետ :

զինակութիւնը, շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէին հայ զինուորի իւրայատուկ նկարագրի վրայ: Ժամանակը միայն պիտի սրբագրէր բոլոր այդ թերի կողմերը, իսկ ժամանակ չշնորհուեցաւ մեզի: Կ'ուզէի որ ընթերցողը հանգիստ խղճով համաձայնի ինծ հետ, թէ բոլորովին ուրիշ կերպ կը դասաւորուէին դէպքերը, եթէ Դրօն անձամբ գտնուէր Կարսի ճակատին վրայ: Անոր համեստութիւնը շոյելու բնաւ պէտք չունիմ, սակայն մենք արդէն նախընթացներ ունէինք, ինչպէս Բաշ-Ապարան, Սուրմալու եւ ուրիշ դէպքեր:

Այսպէս ուրեմն մենք ստիպուած էինք թողուլ երկու տարիներէ ի վեր արեան գնով պաշտպանած մեր դիրքերը եւ կը մեկնէինք նոր ճակատ, նոր կրակի գիծ:

Հոկտեմբեր 1:

Մեր ետեւ կը թողունք Արաքսի ոլոր մոլոր եւ միշտ պղտոր ջուրի հոսանքը, ինչպէս նաեւ վիթխարի Արարատը՝ իր միշտ սպիտակափառ գագաթով: Ուլուխանլու կայարանէն շոգեկառք կ'առնենք եւ երկու գումարտակով Ալեքսանդրապոլ կը հասնինք, իսկ 3րդ գումարտակը իր դիրքերը փոխանցելէ վերջ՝ միայն պիտի գար մեզի հասնէր: Ալեքսանդրապոլի մէջ մեր բոլոր պակասները լրացուցինք մարդով թէ ռազմամթերքով: Նորեկ զինուորները մեծ մասով Ալեքսանդրապոլի նահանգէն էին: Անոնցմէ շատ քիչեր զինուորական կեանքին վարժ էին, մեծ մասը բարոյական կորովէ զուրկ եւ անպէտ տարր էին: Գունդի թիւի կէսին չափ հասած այս անկազմակերպ բազմութեան մէջ մեր գունդի մարտական կորիզը իր որակը կը կորսնցնէր: Գունդը կռուի մտնելէ առաջ անոր բաղկացուցիչ տարրերու միջեւ — զինուոր թէ սպայ — եղբայրութիւնը եւ մտերմութիւնը ապահով-

ուած պէտք է ըլլայ: Այս նորակոչ զինուորները չկրցան խմորուիլ հիներուն հետ դժբախտաբար :

Բանակը զօրացնելու, անոր յարաճուն պակասները լրացնելու համար, լաւագոյն միջոցը թիկունքը՝ պահեստի կեդրոններ ստեղծելու մէջ կը կայանայ: Անոնք կ՚անցնին յատուկ զինուորական մարզանքէ, կ՚ընտելանան տարրական կարգապահութեան եւ երբ կարիքի համաձայն բաշխուին այս կամ այն զօրամասի մէջ, անոնք արդէն պատրաստի զինուորներ են: Մինչդեռ մեզ մօտ այդպէս չէր, աջէն ձախէն, պատահական կերպով ամբոխ կը հաւաքուէր եւ կը բաժնուէր ճակատ մեկնող զունդերուն վրայ, որոնք կը ծառայէին միայն մատակարարութիւնը դժուարացնելու, սպառումը բազմապատկելու, առանց սակայն մարտական նշանակելի առաւելութիւն ապահովելու :

Այս պահեստի կեդրոններու չգոյութիւնը Հայաստանի մէջ զօրաշարժի բացասական կողմերէն մէկը եւ երկրորդ գլխաւոր սխալը եղաւ, որու դարմանումը շատ ուշ էր:

Զօր. Սիլլիկեանէն հրաման ստացանք շարժուելու դէպի Կարս: Առաջին առթիւ պատրաստ, մեր Բ. գումարտակը մեկնեցաւ, որուն ընկերացայ եւ ես, ժամանակին Կարս հասնելու, նախ ստանձնելիք ճակատը տեսնելու եւ ապա հարկ եղած աշխատանքը կատարելու համար, զօրամասի հասնելէն առաջ: Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ Մաղրա հասած՝ հեռագրական հրաման ստացայ անցնիլ Զարուշատ եւ փոխանակ Կարսի, ուղղուիլ դէպի Զուագունա :

Զուագունա Չլտըր լճի հիւսիսը վրացական սահմանի վրայ գտնուող գաւառական կեդրոնն էր: Վրացիները ա-

ռանց ոչ մէկ լուրջ պատրուակի, պարզապէս մեր փափուկ միամտէն օգտուիլ ուզելով յարձակած էին Զաւդունայի վրայ, տեղւոյն գաւառապետը քշած եւ իրենց դրօշակը պարզած էին Հայոց գաւառական պաշտօնատան վրայ: Զօր. Սիլիկեանը կը հրամայէր օր առաջ հասնիլ հոն, վտարել Վրացիները եւ ապահովել գաւառապետին իշխանութիւնը :

Չեմ գիտեր թէ ինչքան իմաստուն էր այս կարգադրութիւնը: Կարելի էր գուցէ դիւանագիտական միջոցներով հարթել այս անախորժ թիւրիմացութիւնը եւ սխալ էր ամբողջ մէկ գումարտակ ռազմական պատրաստութեամբ, այդքան հեռուները քշել բուն կռուի գիծէն: Մանաւանդ որ իմ ետեւէն Ա. գումարտակն ալ պէտք էր հասնէր :

Այդ առեններըը զինուորական իշխանութեանց օժանդակելու եւ յետոյ անմիջական կապ եւ գործակցութիւն ստեղծելու համար, կառավարութեան անդամները ղրկուած էին զանազան շրջաններ: Ես բախտը ունեցայ նոյն օրը Զարուշատի մէջ տեսնելու Ս. Վրացեանը եւ Բժ. Բաբալեանը: Հարկ եղածը բացատրեցի իրենց եւ խնդրեցի անհրաժեշտ դարմանը տանիլ, սակայն ի զուր: Դեռ աւելի դէշը պատահեցաւ, ինձմէ յետոյ ճամբայ ելած Ա. գումարտակը մինակ կը քշուի մինչեւ Կարս, հակառակ գումարտակապետին խնդրանքին եւ Սեպուհի միջամտութեան: Իսկ Գ. գումարտակը կը մնայ Ալեքսանդրապոլ: Այսպէս ուրեմն մօտ 2000 սուին ներկայացնող հետեւակ գունդ մը ցիրուցան, իրարմէ օրերով հեռու կը դատապարտուէր ոչ հաւաքական գործողութեանց, մանաւանդ որ ճիշդ այդ օրերուն, վերին հրամանատարութիւնը մտադրութիւն ունէր հակայարձա-

կում մը գործելու եւ այդ պարագային մենք կրնայինք մեր համեստ բաժինը վերցնել ռազմաբեմին վրայ։ Ոչ միայն սխալ, այլ եւ մահացու մեղք է միաւորները այդպէս բաժան բաժան ընել։ Մատակարարութիւնը եւ հրամանատարութիւնը դժուարացնելէ զատ, ռազմական որակն ալ կը չէզոքացուի։ Մանաւանդ որ այդ օրերը Սեպուհի հետ խորհրդակցաբար յարձակման ծրագիր մը ներկայացուած էր Սիլիկեանին, որու մասին դեռ կ'անդրադառնանք։

Բ. գումարտակի հետ կը հասնինք Զուռզունա՝ անցնելով լճի եզերքը տարածուած Թրքական գիւղերէն, որոնք այնքան ալ հաշտ աչքով չէին նայեր մեր վրայ։ Մեր ձիաւոր յիսնեակը իբրեւ յառաջապահ, յանկարծակի Զուռզունա մտաւ վրացի սպան եւ իր պահակախումբը բռնելու մտքով, սակայն Թուրքերը նախօրօք լուր տուած ըլլալով, քաջարի Վրացիները կծիկը դրած էին։

Քանի մը օր յետոյ Սիլիկեանէն հրաման ստացայ Արտահանի հարաւով իջնել Այղըր լճի շրջանը եւ այն տեղիզօրամասին հետ կազմել Կարսի ճակատի աջ թեւը։

Կ'անցնինք Բըղըր - Տաղ կոչուած լեռնադաշտէն (3000 մ.) ։ Ճամբաներուն ծանօթ չենք, կ'առաջնորդուինք քարտէսով։ Ձիւն կը տեղայ եւ սառն քամին կը փչէ ։ Կը բռնուինք ահռելի ձիւնամրրիկի մը, աչքերնիս չենք կրնար բանալ եւ երկու քայլի վրայ զիրար տեսնել անհնար է ։ Ճամբան կորսնցնելէ վախնալով կը հրամայեմ չյառաջանալ։ Զսառելու համար անդադար տեղ-քայլ կ'ընենք ։ Ամբողջ ժամ մը այդ անտանելի վիճակին մէջ սպասելէ յետոյ, ձիւնամրրիկը կը դադրի, արեւի աղօտ շողերով կը նկատենք որ կանգնած ենք խորխորատի մը

բերանը: Կիրճէն դաշտը կ'իջնենք, կ'անցնինք քրտական աւերակ գիւղերէն եւ երկրորդ օրը կը հասնինք Այղըր լճին եզերքի Մալական գիւղը: Հոն կը գտնեմ հեծելազօր գունդը, իր հրամանատարը գնդ. Ղորղանեանին կը ներկայանամ՝ իրեն հաղորդելու համար ստացած հրամանս: Ռազմաբեմի այս մասը Օղէրօ անունով կը կոչուէր, այդպէս ալ մենք պիտի յիշենք այսուհետեւ:

Կռիւը ամբողջ ճակատին վրայ կը շարունակուէր, երբեմն աւելի բուռն, երբեմն ալ աւելի հանդարտ ձեւով, սակայն միշտ ի նպաստ Թուրքերուն, որոնք ամէն օր նոր դիրքեր ու հողամասեր կը գրաւէին: Կռիւի նախաձեռնութիւնը իր վրայ վերցնել ուզելով հայկ. հրամանատարութիւնը յարձակման յատակագիծ մը կազմած էր հոկտ. 14ի համար: Սակայն այդ մասին խօսելէ առաջ տեսնենք երկու կողմերու ուժերու դասաւորման պատկերը: Դժբախտաբար ճշգրիտ փաստաթուղթեր չունինք մեր ձեռքին տակ եւ ստորեւ գրուած թիւերը կը քաղեմ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն»ը գրքէն:

Համաձայն Հայաստանի սպարապետի սպայակոյտի հետախուզական բաժնի յուլիս 6ի տեղեկութեան, Թրք. բանակը Հայաստանի սահմանին վրայ հետեւեալ կերպով էր դասաւորուած: 15րդ զօրաբանակ, Քեազըմ Գարապէքիր փաշա: 17րդ գունդը եւ 9րդ գունդի կեդրոնը եւ չորս լեռնային թնդանօթ Հասան Գալէ: 28րդ գունդի երկու գումարտակ, Թորթում: Բարտուս 28րդ գունդի մէկ գումարտակ եւ 20րդ գունդի մասեր: 12րդ զօրաբաժնի սպայակոյտը (Խալիլ պէյ), Խորասան, 34րդ գունդը՝ Զէվին: 35րդ գունդը՝ Քէօփրիքէօյ, 36րդ գունդը՝ Ալաշկերտ: Խալիլ պէյի 3րդ զօրաբաժնի 7 — 8 — 11րդ գուն-

գնդը՝ Օլթիի շուրջ։ Տրապիզոնի եւ Էրզրումի միջեւ նըկատուած է 31րդ զօրաբաժինը։ 11րդ զօրաբաժնի կեդրոնը եւ 18րդ գունդը Պայպուրտ։ 32րդ գունդը՝ Վանի մէջ։ Մերտէնեկի շրջանին մէջ կային 1200 անկանոն կռուողներ։ Օլթի 350 ժանտարմ եւ 1500նոց չէթէական գունդ մը։ Հասան Գալէ 1600 կամաւոր եւ Տրապիզոն՝ 300 ժանտարմ ։

«Թան»ի զին. թղթակիցը Թուրքերուն ուժը կը հաշուէր արեւելեան նահանգներու մէջ ընդամէնը 50,000 հետեւակ, 2500 այրուձի եւ 306 հին ձեւի թնդանօթներ։

Իսկ ուրիշ աղբիւրներ Հայաստանի դէմ գործող թրքական բանակը կը հաշուէին 3 — 9 — 11 — 12րդ եւ խառն զօրաբաժիններ ու անկանոն մասեր, ընդամէնը 28,000 մարդ 3000ը հեծեալ ։

Թրքական յարձակող բանակը երկու գլխաւոր մասի բաժնուած էր ։

Սուրմալուի ճակատին վրայ թշնամին ունէր մէկ զօրաբաժին հետեւակ, 8 թնդանօթ, ձիաւոր մասեր եւ 2000 քիւրտ ու թուրք խուժան, մօտ 5000 հոգի ։

Մեր կողմը, ճակատի հրամանատարն էր Դրօն։ Իր ձեռքին տակ ունէր 9րդ գունդը (Խուտաբաշեան) 1200 սուին, 25 ձիաւոր, 16 գնդացիր։ Առանձին արշաւախումբ 500 մարդ, 16 գնդացիր եւ 8 ձեռքի գնդացիր։ Կուռոյի հեծելազօրքը, 300 մարդ։ Յետոյ ուրիշ մասեր ալ եկան բռնելու 8րդ գնդի տեղը։ Ընդամէնը կարելի էր հաշուել մօտ 4000 հոգի ։

Կարսի ճակատը, Թուրքերը ունէին 4 զօրաբաժին եւ քրտական անկանոն մասեր, ընդամէնը մօտ 15,000։

Հայկական ուժերը հետեւեալն էին։ Ա. գունդ (Մազմանեան) 1500 սուին, 4րդ գունդ (Միրիմանեան)

2000 սուին : 5րդ գունդ (Շաղուբաղեան) 700 սուին : 7րդ գունդը՝ (Իշխանեան) 800 սուին : 8րդ գունդը (Բաղտասարեան) 1500 սուին : Գնդ. Ղորղանեանի հեծելազօրքը : Կամաւորական զանազան խումբեր (Սմբատ, Փիլոս, Մուրատ եւայլն) գումարը մօտ 8000 մարդ՝ առանց հաշուելու հրետանին :

Նախիջեւանի ուղղութեամբ կանգնած էին 2րդ եւ 3րդ գունդերը (Հասան Փաշայեան) թիւով մօտ 3000 հոգի :

Ղազախի ճակատի վրայ 6րդ գունդը (Մանիեւ) 2000 սուին :

Կարսի ճակատի հրամանատարն էր Զօր. Յովսէփեանը : Իսկ ամբողջ զօրախումբի հրամանատարը Զօր. Սիլիկեանը, որ Ալեքսանդրապոլ կը գտնուէր : Վերին հրամանատարութիւնը կը վարէր զինուորական նախարարութեան կից սպարապետութիւնը :

Մեծագոյն սխալներէն մէկն ալ իմ կարծիքովս իէ-բարշիի բազմասուիճան ըլլալուն մէջն էր : Մեր երկիրը այնքան փոքր է, ճակատները այնքան մօտ էին մայրաքաղաքին, որ սպարապետութեան եւ կրակի գծին միջեւ միջնորդ սպայակոյտներ հիմնել աւելորդ էր բացարձակապէս : Կարսի ճակատին վրայ եղած փոփոխութիւնները նախ Ալեքսանդրապոլ հաղորդելու համար պարապ ժամանակ կը վատնուէր , Աւելի պարզ կ'ըլլար կրճատել Ալեքսանդրապոլի սպայակոյտը եւ կամ աւելի ճիշդ , զայն փոխադրել Կարս ճակատին վրայ, անմիջական կապ ստեղծելու համար կրակի գծին եւ սպարապետութեան միջեւ :

Ամէն պարագայի այսպէս էր ռազմաճակատին կացութիւնը եւ ինչպէս տեսանք ուժերու յարաբերութենէն, թուական առաւելութիւնը թշնամիին կողմն էր:

Եւ այսպէս ալ սկսանք Հոկտեմբեր 14ի յարձակողականը :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ
(Հոկտեմբեր **14**)

Կռիւները առ հասարակ երկու տեսակ են,— յարձակողական եւ պաշտպանողական: Երկուքն ալ իրենց առաւելութիւնն ու թերութիւնը ունին: Սակայն համոզուելու է որ յարձակողական չեշտակի հարուածով միայն կարելի է հասնիլ որոշուած նպատակին: Յարձակող կողմը կ՚ապահովէ նախաձեռնութիւնը եւ շարժելու ազատութիւնը, իր կամքը պարտադրելով իր հակառակորդին: Այսպէս, Հայկական հրամանատարութիւնը Հոկտեմբեր 14ի համար իւրաքանչիւր զօրամասին ուղարկեց իրեն յատուկ յարձակողական ծրագիրը: Յարձակելու միտքը եւ հարուածելու տենչը սքանչելի է, սակայն անհրաժեշտ է նախօրօք կանխապատրաստել, խորունկ քննութեան ենթարկել անոր ձեւն ու ուղղութիւնը: Յարձակման մը նախապայմանը պահեստի ուժ ունենալն է եւ երկրորդ մանէօվր, *այսինքն շրջանիկ գործողութիւն մը, որպէսզի թշնամին հարկադրուի անպայման տեղահան ըլլալ իր ամրացուած հողամասէն: Յարձակման մէջ* կրակը *միայն բաւական չէ, կարեւոր է եւ շարժումը :*

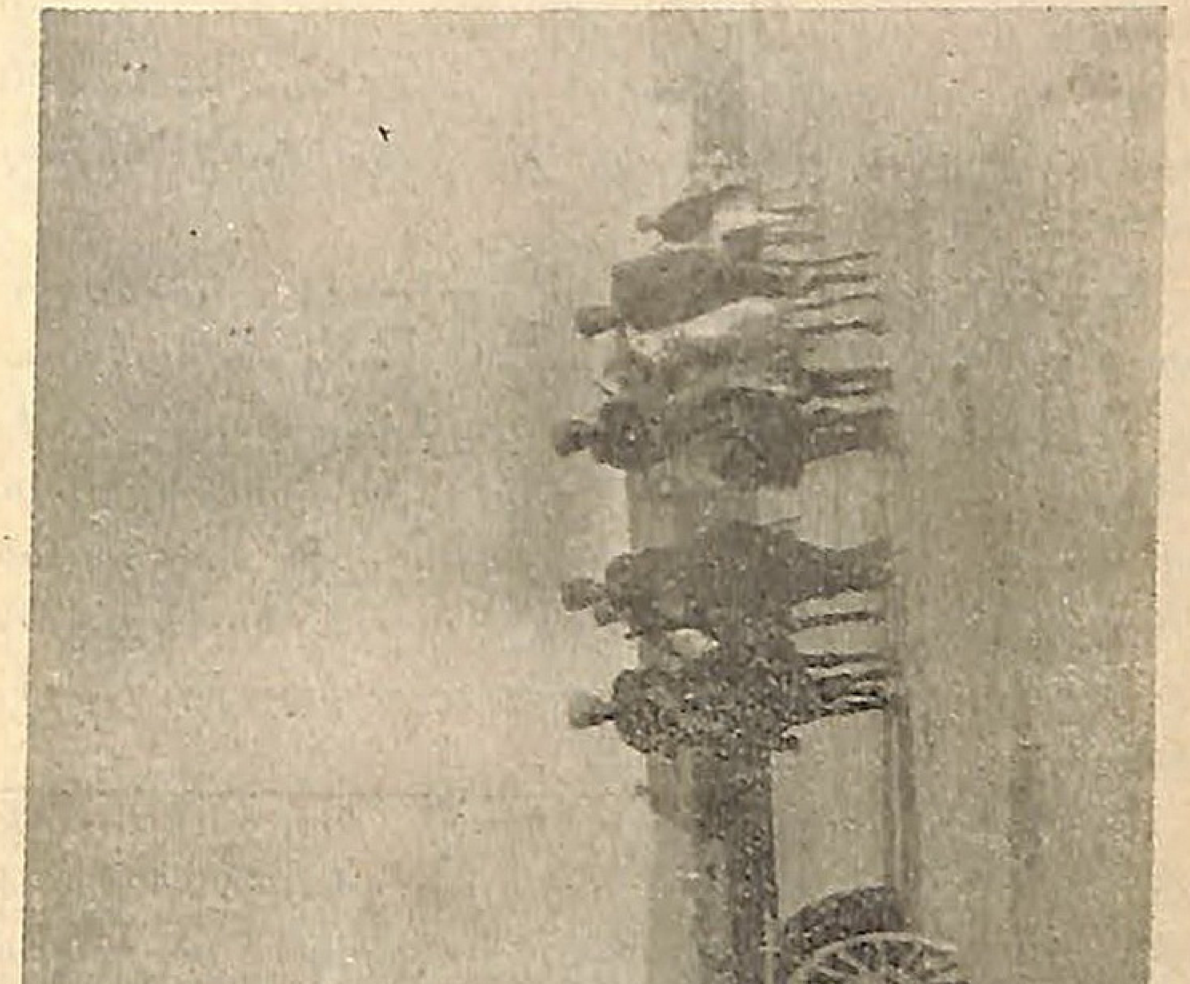

ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏ ՄԵԿՆՈՂ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀՐԵՏԱՆԻՆ

Արդ, Կարսի զօրախումբին հրամանատարը ոչ մէկ պահեստի ուժ ունէր իր ձեռքին տակ, աւելին, դեռ մեր գունդն ալ բոլորովին անտեղի կերպով ցրուեց եւ 1500 սուին հաւաքաբար չմասնակցեցաւ հոկտեմբեր 14ի յարձակման :

Յարձակման յատակագիծը շրջանիկ գործողութեանց եւ մանէօվրի վրայ չէր հիմնուած, ընդհակառակը, ճակատ ճակտի երկու կողմերը իրար զարնելու սիստեմը ընդունած էր, ինչ որ ի վերջոյ չարաբաստիկ եղաւ մեզ համար: Թուրք զինուորը յամառօրէն պաշտպանեց իր հողամասը եւ դեռ աւելի երես առած՝ նոր գրաւումներ կատարեց: Հայկական ճակատը ստիպուեցաւ աւելի ետ երթալ :

Իգտիր կը գտնուէինք տակաւին, երբ առիթ ունեցանք Դրոյի հետ խօսելու հակայարձակման մը մասին: Անիկա կը մտածէր Կաղզուան ընտրել իբրեւ յարձակման ելակէտ, եւ հարուածել թշնամին աջ թեւէն: Իմաստուն բայց յանդուգն ծրագիր էր, որովհետեւ շատ դժուար էր պէտք եղած կեդրոնացումները կատարել հոն. Իգտիր-Կողբ-Կաղզուան գիծը երկար եւ վտանգաւոր էր մեր փոքր բանակին համար: Եւ մտածել որ Թուրքերն ալ ճիշդ այդ թեւով, այսինքն մեր ձախ կողմէն պաշարողական գործողութիւն մը պիտի կատարէինյետագային:

Առիթ ունեցանք նոյնպէս եւ Սեպուհի հետ ծրագիր մը մշակելու: Սեպուհ առաջարկեց Սիլիկեանին՝ կեդրոնացնել իր հրամանին ներքեւ գտնուած բրիկատը, 7րդ, 8րդ գունդերը, ուժեղացնել զայն պէտք եղած հրետանիով եւ հեծելազօրով եւ յարձակիլ թշնամիին ձախ թեւին վրայ Մերտենիկ - Օլթի ուղղութեամբ : Սակայն Զօր. Սիլիկեանը նկատի չառաւ այս առաջարկը, ընդ-

հակառակն կտոր կտոր ըրաւ կխաբաժինը։ Այս առթիւ Սեպուհը դառնօրէն վշտացած, ժամանակ մը թողուց զօրամասը, եւ երկար պնդումներու վրայ միայն եկաւ միանալու մեզ՝ Օղէրօ, ստանձնելով աջ թեւի ռազմաբեմի հրամանատարութիւնը։

Այսպէս մենք տեսանք թէ մեր անյաջող յարձակողականէն յետոյ թշնամին աւելի շատ յառաջացաւ մասնաւորաբար կեդրոնէն եւ այժմ մեզ կը մղէր քայլ առ քայլ պատսպարուիլ Կարսի պարիսպներուն տակ։

Այստեղ կ՚ուզեմ փոքրիկ պատասխան մը տալ կարգ մը չարամիտ մարդկանց պարապ քննադատութեանց։ Մեր ժողովուրդի մէջ այն հասկացողութիւնը կը տիրէ որ հայկական բանակը եթէ Կարսի մէջ մնար ու պաշտպանուէր, դեռ երկար ատեն կրնար դիմադրել։ Սա բոլորովին սխալ է։ Իւրաքանչիւր բերդ իր չափով ստամոքս մը կ՚ունենայ։ Եթէ այդ ստամոքսը չլեցուի, բերդը չի գործեր։ Արդ, Կարսի ստամոքսը շատ ու շատ մեծ էր հայկական դաշտային բանակին համար։ Կարսի ճակատի վրայ եղած հայկական զօրամասերը Կարսի բազմաթիւ ամրոցներու եւ խրամներու մէջ ոսկով գլխով կը կորսուէին։ Հարկաւոր էր մինչեւ հոդ չհասնիլ, այլապէս բերդը ձեռքէ ելած հաշուելու էր։

Կռիւներու այս շրջանին՝ մեր գունդի Ա. գումարտակը ծանր կռիւներ կը մղէր Հաճի Խալիլի շրջանակին մէջ։ Դիրքէ դիրք կռուելով եւ ծանր կորուստներու ենթարկուելով գումարտակը եկած հասած էր Կարսի բերդերուն։ Յ. Սահակեան շատ լաւ կերպով տուած է այդ կռիւներու մանրամասնութիւնը։

Մեր ճակատի վրայ — Օղէրօ — կռիւները համեմատաբար նուազ բուռն եղան։ Սեպուհն ալ իր սպայակոյ-

տով եկաւ հաստատուեցաւ մեզ մօտ։Այդ ժամանակ Սե-
պուհի մօտ կը գտնուէին Ամիրեան, Մկրեան, Թամրազ-
եան, Բէն, որոնց հետ շատ մտերմական յարաբերու -
թեան մէջ էինք․բոլորս հաւաքական աշխատանքով ճա-
կատի պաշտպանութիւնը լաւ հիմերու վրայ դրինք ։

Մեր գումարտակէն զատ (Բ․) հոն կային նոյնպէս
Երեւանեան գումարտակը, գնդ․ Ղորղանեանի հեծելա-
զօրքը եւ ուրիշ մասեր։ Նշանակուելով հետեւակային
բաժնի պետ՝ Սեպուհը ինծի յանձնած էր պաշտպանողա -
կան գծի ապահովութեան գործը։ Որոշած էի գոնէ մէկ
գումարտակ միշտ դիրքերու վրայ պահել։ Ցերեկով ան-
յարմար էր փոխանցումի գործը կատարել, հետեւաբար
ամէն երեկոյ գումարտակները կը փոխուէին եւ ամէն
մէկը այդ հաշուով 24 ժամ առաջին գծի վրայ կը մնար։
Երկու անգամ թշնամին թնդանօթային ուժեղ կրակով
ուզեց մեզ տեղահան ընել մեր գիծէն, բայց չյաջողե -
ցաւ։ Աւելի ապահով եւ ամուր ըլլալու համար որոշե -
ցինք իւրաքանչիւր գումարտակին որոշ բաժին խրամ
փորելու պարտականութիւն տալ, ամէն անգամ որ դիր -
քապահ նշանակուէր ։

Այդ օրերէն մէկը, դիրքերու վրայ կը գտնուէր Ե -
րեւանի գումարտակը։ Զինուորներու մէջ տրամադրու -
թիւն կը ստեղծուի խրամներ չփորել, առարկելով թէ
հողը սառած է եւ անկարելի է, եւն․․․։ Մեր սիրելի
գումարտակապետը ընդառաջ երթալով իր ստորադաս -
ներու ցանկութեան՝ կը հեռախօսէ Սեպուհին եւ կը
խնդրէ իր գումարտակը զերծ կացուցանել այդ «տաժա-
նակիր աշխատանքէն»։ Պատահմամբ հեռախօսի վրայ կը
հասնիմ նոյն րոպէին։ Սեպուհ իմ գործը համարելով
այդ՝ ինծի կը յանձնէ կարգադրութիւնը։ Կարգադրու -

1.— Մ. ՄԿՐԵԱՆ՝ 4րդ կիսաբաժնի սպայակոյտի պետ: 2.— Ա. ԱՐՋՈՒԵԱՆ՝ Իգմիրի մէջ մահուան դատապարտուած եւ ապա ազատուելով Հայաստան եկած: 3.— Գ. ԼԱՋԵԱՆ :

թիւնը երկու տեսակ չէր կրնար ըլլալ ։ Իրենց յայտարարեցի թէ երեկոյեան զիրենք փոխող գումարտակին հետ անձամբ դիրքերը պիտի բարձրանայի եւ եթէ որոշուած խրամային բաժինը փորուած չըլլայ, գումարտակը 24 ժամ եւս դիրքապահ պիտի մնայ ։ Եւ երեկոյեան խրամները փորած էին ։

Բնական է որ, Երեւանի գումարտակին մատնանշած դժուարութիւնները գոյութիւն ունէին, բայց բոլորին համար հաւասարապէս ․ այդպիսի փոքր դէպքեր յաճախ կուգային մեզ համոզելու դժբախտաբար թէ սպայական դասին մէջ որոշ տարրեր բոլորովին բացորոշ կերպով բարոյալքուած եւ կորովազուրկ էին դարձած ։ Պէտք չէ մոռնալ որ բոլշեւիկեան քարոզութիւնը անդադար կը գործէր, յայտնի եւ անյայտ միջոցներով ։

Հոկտեմբեր 28 եւ 29ին Թուրքերը աւելի սաստկացուցին իրենց յարձակողականը ։ Նկատելի եղաւ որ անոնք կը կատարէին թիկունքի գործողութիւն մը Վէզին Քէօյի ուղղութեամբ ։ Ստոյգ ո՛չինչ գիտէինք բերդի պաշտպանութեան մասին ։ Հոկտեմբեր 29ին Սեպուհ ուղեց Կարս իջնել պէտք եղած տեղեկութիւնները եւ հրահանգները առնելու համար ։

Ու կատարուեցաւ տռամը․․․

Թուրքերը 30 հոկտեմբեր առաւօտուն աւելի եւ աւելի կը մօտիկնան պարիսպներուն ։ Ա․ գունդը կը մերժէ գրոհ տալ թշնամիին վրայ ։ Գնդի հրամանատար Մազմանեան, հայկական բանակին եւ սպային պատիւը բարձր պահելու համար, ուրիշ միջոց չի գտներ, եթէ ոչ մավզէրի հարուածով իր գանկը պայթեցնել ․․․

Ահաւոր խուճապ մը ծայր կ՚առնէ ։ Զինուոր եւ հրամանատար այլեւս գոյութիւն չունէին ։ Մարդկային հե-

ղեղ մը կը յորդի ամէն ուղղութեամբ, մարդ, անասուն, կառք ամէն ինչ իրար կը խառնուին ու կը հրմշտկեն, անպատմելի քաոս, փախողը կ՚ազատի տրամադրութիւն մը:

Սեպուհ հազիւ թէ մէկ ժամ առաջ դուրս կուգայ եւ Թուրքերը կը մտնեն Կարս: Հայկական զօրամասերէն մեծագոյնը կը յաջողի քաղաքէն դուրս գալ, իսկ մնացածները գերի կը մնան, ինչպէս Զօր. Փիրումեան, Զօր. Արարատեան, գնդ. Շաղուբաղեան, Վէքիլեան, Բարաջանեան եւ մօտ 3000 զինուորներ:

Մեր ճակատին վրայ ոչինչ գիտենք մենք: Միայն թէ երբ թնդանօթաձգութիւնը մէկէն ի մէկ կտրեցաւ, չարագուշակ համարեցինք: Յերեկէն վերջ, ուշ ատեն միայն հրաման կը ստանանք նահանջելու: Ստիպուած էինք մինչեւ գիշեր սպասել, որպէսզի կարողանայինք պաշտպանողական կէտերու վրայ եղած մասերը հաւաքել: Ջղային վիճակ մը ստեղծուած է, մասնաւորաբար Երեւանեան գումարտակը կ՚աճապարէ շուտ ճամբայ ելլել: Սեպուհի բացակայութեան՝ ստիպուած էի ջոկատի հրամանատարութիւնը ստանձնել: Կորովի հրամաններ կը տրուին եւ ամէն մարդ իր տեղը կը սպասէ շարժուելու: Յիշելու արժանի էր մեր Բ. գումարտակի պետ Վարդան Բակուրի եռանդուն աշխատանքը կարգապահութիւնը պահպանելու համար: Այս հայրենասէր եւ խիզախ սպան ի վերջոյ զոհ դարձաւ բոլշեւիկեան կացինին, Երեւանի մէջ(*):

Կէս գիշերը անցած է, երբ մեր հեռաւոր պահակա-

(*) Տես իր նկարը էջ 172:

խումբերն ալ հաւաքուած են։ Յառաջապահ, վերջապահ կ՚որոշուի եւ ճամբայ կ՚ելլենք ։

Լուսաբացին անհունլի ցուրտը եւ ձիւնամրրիկը մեզ կը հալածէ։ Փոքրիկ քրտական խումբեր մեր ճամբան կտրել կ՚ուզեն, սակայն ի զուր, եւ կը շպրտենք զիրենք եւ կ՚իջնենք Նովօ-Թրոցքի մօտերը։ Հոն կը գըտնենք Սեպուհը, կ՚իմանանք որ հոն կը գտնուին եւ Զօր. Յովսէփեանի սպայակոյտը եւ պատուող զօրամասերը։ Հոն կը գտնենք նոյնպէս մեր գունդի տնտեսական մասը, հիւանդները, ծանրութիւնները, Ս. գումարտակի ջարդ ու փշուր մասերը։Ասոնք բոլորը,մէկ կողմէ կատարուած դժբախտութենէն, միւս կողմէն ալ ուրախութենէ կուլային, որ վերջապէս գտան իրենց գունդն ու հրամանատարը։ Կը հասկնայի թէ բոլոր այդ անձնուէր զինուորները ինչ խորթ վերաբերմունք գտած էին միւս ճակատներուն վրայ ։

Սեպուհին հետ կ՚երթանք Զօր. Յովսէփեանի մօտ ։ Զինուորական գերագոյն խորհուրդ կը կազմուի զօրախումբի յետագայ շարժումները դասաւորելու եւ վճիռներ տալու համար ։

Կացութեան մասին զեկուցում կուտայ ինք Յովսէփեանը, իրապէս շատ մռայլ գոյներով, եւ կը խնդրէ ներկաներէն իրենց կարծիքը յայտնել։ Այս շատ կարեւոր զինուորական ժողովի մասին, դեռ մինչեւ այսօր ոչ մէկ յիշատակութիւն տեսայ, որ եւ է տեղ։ Ես չեմ գիտեր թէ ովքե՞ր կ՚ապրին այդ ժողովին ներկաներէն, սակայն գոնէ մէկը, Սեպուհ, կրնայ վկայել ըսածներս։ Կ՚ենթադրեմ թէ ժողովին ներկայ հրամանատարներէն ամէնէն երիտասարդն էի եւ միակ առաջարկ ընողն ալ ես եղայ։ Բացատրեցի որ զինուորական տեսակէտէն, հակառա-

կռուի մը համար ամէնէն փափուկ վայրկեանը նորճայր մը գրաւելու առենն է: Թուրքերը դեռ նոր էին մտած Կարս, փոքրաթիւ մասերով եւ անկազմակերպ, անոնց պահեստի եւ օգնական ուժերը դեռ ճամբան էին: Մեր յառաջապահները կը գտնուէին Մազրա, ազատուող զօրամասերէն մենք կրնայինք առնուազն 4 հազար մարդ կեդրոնացնել եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու իսկոյն հակայարձակում մը կատարել Կարսի վրայ: Դժուար թէ, ուրիշ առեն մենք կարողանայինք այդքան ուժ մէկ տեղ ամփոփել: Ոչ ոք ոյժ տուաւ իմ առաջարկին, եւ ոչ ոք ալ դէմ արտայայտուեցաւ բացի Յովսէփեանէն: Անիկա նոյնիսկ կշտամբանք մըն ալ ըրաւ, զիս անտեղեակ գտնելով հայկական բանակի ներկայ հոգեբանութեան: «Կարծես թէ Բաղդասարեանը չինական բանակի մէջ գտնուի, մեր զինուորը չի կռուում, չի կռուում, եւ չի կռուում» վերջացուց ան:

Դժբախտաբար զինուորէն առաջ մեր սպայութիւնը — ռուսական բանակէն մնացած — չէր ուզեր կռուիլ: Առիթը եկած էր որ հայկական բանակը փորձէր իր բերդաքաղաքը ետ առնել: Իսկ ատոր համար պէտք էր նախ Յովսէփեանը եւ այնտեղ հաւաքուածները մեռնէին...: Այդպէս չեղաւ դժբախտաբար, ու ատոր համար ալ յետագային Թուրք զինուորականութիւնը իրաւունք ունեցաւ պարծենալու որ «մուկի պէս փախցուց հայկական բանակը եւ նապաստակի պէս յուճականը»:

Որոշուեցաւ նահանջել մինչեւ Գըզըլ Չախչախ: Մեր գունդին բաժին ինկաւ ամենադժուարին գիծը, լեռներով, ձորերով, յաճախ գետը անցնելով եւ բազմիցս քըրդական յարձակումներուն ենթարկուելով հասանք որոշուած վայրը: Մեր գունդը տեղաւորուեցաւ Փիրվալու

գիւղը։ Այդ օրերուն հոն եկաւ զինուորական նախարարը, զօրամասերը քաջալերելու եւ նոր պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար։ Առիթ եղաւ որ մէկ անգամ Սեպուհի եւ անոր հետ իրար հանդիպինք։ Մեր կարծիքը հարցուց բանակի մարտունակութեան մասին։ Պէտք է խոստովանիլ որ շատ անմխիթարական էր ։ Կրկնակի պարտութիւններէն զատ, իշխանութեան հեղինակութիւնը եւ կարգապահական խստութիւններ գոյութիւն չունէին։ Դասալքութիւնը մեծագոյն չափերու հասած էր։ Բանակը ընկերվարական, մտերմական եւ ընտանեկան օրէնքներու ենթակայ չէ։ Բանակի մէջ պէտք է տիրապետէ միայն ու միայն երկաթեայ կարգապահութիւն եւ դաժան, բիրտ ույժը։ Մահապատիժը կարգապահութեան խարիսխը կը կազմէ։ Ֆրանսական հանրապետական ազատ երկրի մէջն իսկ, պատերազմի ընթացքին, մահապատիժը սանձարձակ գործեց, բանակի մէջ եղած ըմբոստութիւնները խեղդելու համար։ Այդ զոհերուն մէջ կարելի է յիշել եւ Դիմաքսեանը Ֆրանսահայ կամաւորներու շարքէն ։

Որքան կը յիշեմ, Հայաստանի կառավարութեան մէջ որոշ անհատներ մինչեւ իսկ մահապատիժի դէմ էին։ Կը լսէինք թէ Երեւանի հրապարակին վրայ կախաղան մը բարձրացուած էր դասալիքները պատժելու համար, սակայն մահապատիժի մը գործադրութիւնը չեմ յիշեր։ Մեր գունդին մէջ գոնէ չքաշուեցանք այդ զալիչ միջոցին դիմելէ ։

Փետրուարի մէջ ամէն գիշեր 10 հոգի կը փախչէին, բոլորն ալ անխտիր Շիրակի շրջանի գիւղերէն։ Թէեւ ճաշակած էին տաճկական բռնութեան, աւերածութեան եւ յափշտակութեան դառն պտուղը, սակայն տարրական

Օ. ՍԱՆՃԱՔԵԱՆ

պատուախնդրութեան նշոյլ իսկ ցոյց չէին տար : Քովս կանչեցի ձիաւորներու յիսնապետ Արշակը: Հրամայեցի պահակութեան խիտ ցանց մը հաստատել շրջակայ բլուրներու եւ ճամբաներու վրայ եւ անձամբ հսկել, յօրինակ այլոց գէթ մէկ երկու դասալիք բռնել: Գործի կ՚անցնի Արշակը եւ առաւօտ կանուխ մեզի կ՚առաջնորդէ 3 դասալիք (Ալեքսանդրապոլի շրջանէն) : Անմիջապէս դաշտային դատարանը կը կազմուի և յետ քննութեան երեքն ալ կը դատապարտուին մահուան: Ամբողջ գունդին ներկայութեան՝ հրապարակաւ կը կարդացուի մահուան պատիժը,— գնդակահարութիւն :

Տասնեակ մը յառաջ կ՚անցնի, պետը կը հրամայէ :

—- Նշա՛ն... Կրա՛կ... Ու երեք դասալիքներ անշունչ կ՚իյնան քարէ ցածլիկ պատին առջեւ: Այնուհետեւ ոչ մէկ դասալիք այդ շրջանի զինուորներէն :

ՎԱՐԴԱՆԼՈՒ - ԳԸՄԼԻՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ .

Թուրքերը մօտեցան Գըզըլ Ջախչախին: Մեր գունդը հրաման ստացաւ լուսաբացէն առաջ գտնուիլ Վարդանլու, իսկ Երեւանեան գումարտակը մեզի պիտի հասնէր առաւօտեան: Ուղեցոյցը կը վերցնենք եւ գիշերով կը շարժինք դէպի Վարդանլու (Նոյեմբեր 4):

Արեւի առաջին ճառագայթներու հետ հազիւ թէ գիւղին բլուրները հասած էինք, երբ քանի մը խումբերու դէպի մեզ յառաջանալը նկատեցինք: Առաջին առթիւ, ենթադրեցինք թէ մեզի հետեւող Երեւանեան գումարտակն էր, սակայն յանկարծակիի եկանք՝ երբ ուժեղ

համազարկ մը բացուեցաւ մեր վրայ: Թուրք հետեւակ զումարտակ մըն էր որ կը շտապէր մեզմէ առաջ նոյն բլուրները գրաւել: Առանց մեր պաղարիւնը կորսնցնելու կրակով կը պատասխանենք, մեր գնդացիրը կը սկսի գործել: Կը հրամայեմ իսկոյն գրոհ տալ թշնամիին վըրայ ։

Թշնամին չկրնալով դիմանալ մեր կրակին եւ յառաջխաղացման՝ խուճապահար ետ կը քաշուի: Կը հալածենք մինչեւ Գումլիներու (Պէօյիւք ու Քիւչիւք) ստորոտը: Կռիւ կը մտնէ Թրքական հեծեալ կիսաբաժին մը գրոհ տալով մեր վրայ: Մեզի օգնութեան կը հասնի հրետանին իր կրակով, ռումբերը կ'որոտան եւ լեռ ու ձոր կը դղրդայ: Կռիւը կը սաստկանայ եւ կ'ընթանայ միշտ ի նպաստ մեզի մինչեւ որ խաւարը կ'իջնէ: Մենք կը մընանք մեր դիրքերուն վրայ :

Մէկ օր առաջ Ալեքսանդրապոլի մէջ համայնավարները փորձած էին ըմբոստութիւն մը, սակայն շնորհիւ Սեպուհի ներկայութեան եւ ձեռք առած խիստ միջոցներուն՝ անդորրութիւնը հաստատուած էր, իսկ մեր յաջող կռիւին լուրը առած ատեն խանդավառութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնի: Եւ ահա սայլերով մեզի կը բերեն ուտելիք, ծխախոտ, միրգ եւայլն:

Յաջորդ օրը կը պատրաստուէինք շարունակել մեր յառաջխաղացութիւնը եւ իյնալ Գըզըլ Չախչախի Թիկունքը, յանկարծ հրաման կը ստանանք նահանջել դէպի Ալեքսանդրապոլ, ու քաղաք չմտած կամուրջի գլխուն սպասել երկրորդ հրամանին :

Ետ կը քաշուինք, երբեմն շատ մօտիկէն մեզ կը հետապնդեն Թուրք հեծեալ խումբեր, կը ստիպուինք կրակել, բայց կը զարմանանք որ մեզի չեն պատասխաներ...

Երեկոյեան ուշ ատեն միայն կ՚իմանայինք որ զինադադար կնքուած է Ալեքսանդրապոլը յանձնելու պայմանով:

Կը հասնինք Ալեքսանդրապոլի առջեւ, Ախուրեանի ափին կը կանգնինք՝ ստանալու համար երկրորդ հրամանը: Ի զուր... Մէկ քանի ձիաւոր կ՚ուղարկեմ քաղաք, Զօր. Սիլիկեանի հրամանները ստանալու համար: Մեծ եղաւ զարմանքս երբ մեր ձիաւորները քառասմբակ քշելով եկան յայտնելու որ սպայակոյտը մեկնած է, քաղաքը համայնավարներուն ձեռքն է, ամէն կողմ կարմիր դրօշակներ կը ծածանին... Անոնց ետեւէն կը հասնի կառքը նստած հայկական պատուիրակութիւն մը, մեզ... Թրքական բանակը կարծելով՝ եկած էին դիմաւորելու ...

Թշուառականները ուրախ էին որ «ընկեր» Բէմալը կուգար վերջապէս :

Անստոյգ եւ յիմար վիճակի մը մատնուած էի, մեր ետեւէն Թրքական բանակը կը հասնէր: Քաղաք չէի ուզեր մտնել, ներքին կռիւներու պատճառ պիտի դառնայինք: Զօրախումբէս կտրուած էի, ուղեղիս մէջ ահռելի փոթորիկ մը ստեղծուած էր, երբ ձիաւոր մը առջեւս ցցուած ինծի յանձնեց փոքրիկ տոմսակ մը գնդ. Իշխանեանի կողմէ գրուած, որով ինծի կը հաղորդուէր բռնել Ջաջուռի ուղղութիւնը: Ակամայ բերնէս շատ կծու բառեր թռան այդ անմեղ զինուորի հասցէին եւ անոր գլխու վրայէն մինչեւ ...

Առանց քաղաք մտնելու, շտապ կամուրջը անցանք եւ Սեւեռսկի զօրանոցներու առջեւէն, երկաթուղիի կայարանին մօտէն բարձրացանք խճուղիին վրայ, ու բռնեցինք Ջաջուռի ճամբան (Նոյեմբեր 6):

ՋԱՋՈՒՌԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Ջաջուռ գիւղն ենք։ Առաւօտ մը մեր պահակները ներս առաջնորդեցին Թուրք հեծելազօրաց տեղակալ մը 5 ձիաւորներով միասին։ Թուրք սպան մեզի յանձնեց բաց ծրար մը, Թուրքերէն լեզուով գրուած զինադադարի պայմանները։ Շատ խիստ եւ ծանր էին այդ պայմանները։ Ամէն բանէ առաջ Գարաքիլիսէն պէտք էր յանձնել 24 ժամուան մէջ 2000 հրացան, 20 հատ ծանր եւ 40 թեթեւ գնդացիրներ սարքով ու կենդանիներով միասին։ 3 մարտկոց հրետանի։ 4000 ջորի, 1000 սնտուկ հրացանի փամփուշտ եւ 6000 թնդանօթի ռումբ։ 2 վայրաշարժ եւ 50 վակոն։ Մնացեալ յօդուածները կը գծէին զինուորական մասերու տեղափոխութիւնները, նոր սահմանները, բանակցութեանց վայրը եւն.։

Թուրք սպային հետ փոքրիկ զրոյց մը ունեցանք, ան յայտնեց որ կը ճանչնայ մեր գունդը. գիտէ թէ վերջին անգամ մենք կռուեցանք Գրմլլիներու մօտ իրենց կիսաբաժնին դէմ, գիտէ նոյնպէս որ մեր գունդի մէջ շատ մը տաճկական բանակի հայ սպաներ կան։ Երկու հակառակորդներներու միջեւ պատահական այս փոքրիկ խօսակցութենէն պարզ կարելի էր հետեւցնել որ անոնք շատ լաւ տեղեակ էին հայկական բանակի մասին։

Ինչպէս վերեւ տեսանք, զինադադարի պայմանները այնքան ծանր եւ անպատուաբեր էին որ մերժուեցան հանրապետական կառավարութենէն եւ խօսքը դարձեալ մնաց թնդանօթին ։

Ջաջուռի ճակատի վրայ կեդրոնացած էր Սեպուհի բրիկատը, 7րդ եւ 8րդ գունդերը։ Երկաթուղիի կայա -

բանին առջև ցցուած լեռները և դէպի աջ գտնուող գիծը յանձնուած էր մեր գունդին, իսկ երկաթուղիէն ձախ մինչեւ Ջաջուռ գիւղը 7րդ գունդին :

Իսկ անկէ աւելի ձախ, Հաճի Նազար կը գտնուէր 6րդ գունդի մէկ գումարտակը: Մեր գունդի կեդրոնը հաստատեցինք Աղ - Բիլիսէ, Ջաջուռի կայարանէն վեր, լեռներու լանջին: Մեր դիրքերը թէեւ ամբողջապէս ձիւնով ծածկուած, սակայն նպաստաւոր եւ իշխող էին:

Նոյեմբեր 12ի գիշերն է, սարսափելի ցուրտ եւ ձիւնամրրիկ: 3000 մեթր բարձրութիւն ունեցող այս Ճիւ - Նապատ լեռներու կուրծքին փորուած է երկաթուղիին փապուղին, զիկզակ լայն ճանապարհ մը կը բարձրանայ մինչեւ վեր, դժուարամատոյց անցքը: Բոլոր այդ լեռնե-րու հովն ու սառնամանիքը կը հաւաքուին եւ այդ միակ կիրճէն կ'անցնին :

Մալարիայով բռնուած, 40 աստիճանի տաքութիւն մը ունիմ, սակայն կ'իջնեմ դէպի կայարանը,առաջաւոր պահակախումբերը տեսնելու համար: Նոյն րոպէին ա - նակնկալ կերպով կայարան կը հասնի առանձին վայրա-շարժ մը: Մեքենավարէն զատ՝ մէջը նստած էին ճակա-տի հրամանատար Սեպուհ, Վ. Նաւասարդեան եւ վրա-ցի սպայ մը: Իմացայ որ վայրաշարժը պիտի մեկնի մին-չեւ Թրքական առաջաւոր գիծը, տանելով միայն վրացի սպան, որ գաղտնի եւ փակ ծրար մը ունի յանձնելիք Թրքական հրամանատարութեան :

Առաջարկեցի երկու ճարպիկ զինուոր դնել անոր կողքին, ստոյգ տեղեկութիւն մը կարենալ բերելու հա - մար Թրքական գիծերէն, բայց անյարմար նկատուեցաւ: Սեպուհ եւ Նաւասարդեան վար իջան եւ վայրաշարժը սուրաց խաւարի մէջէն: Ճակատի մասին Սեպուհին դե -

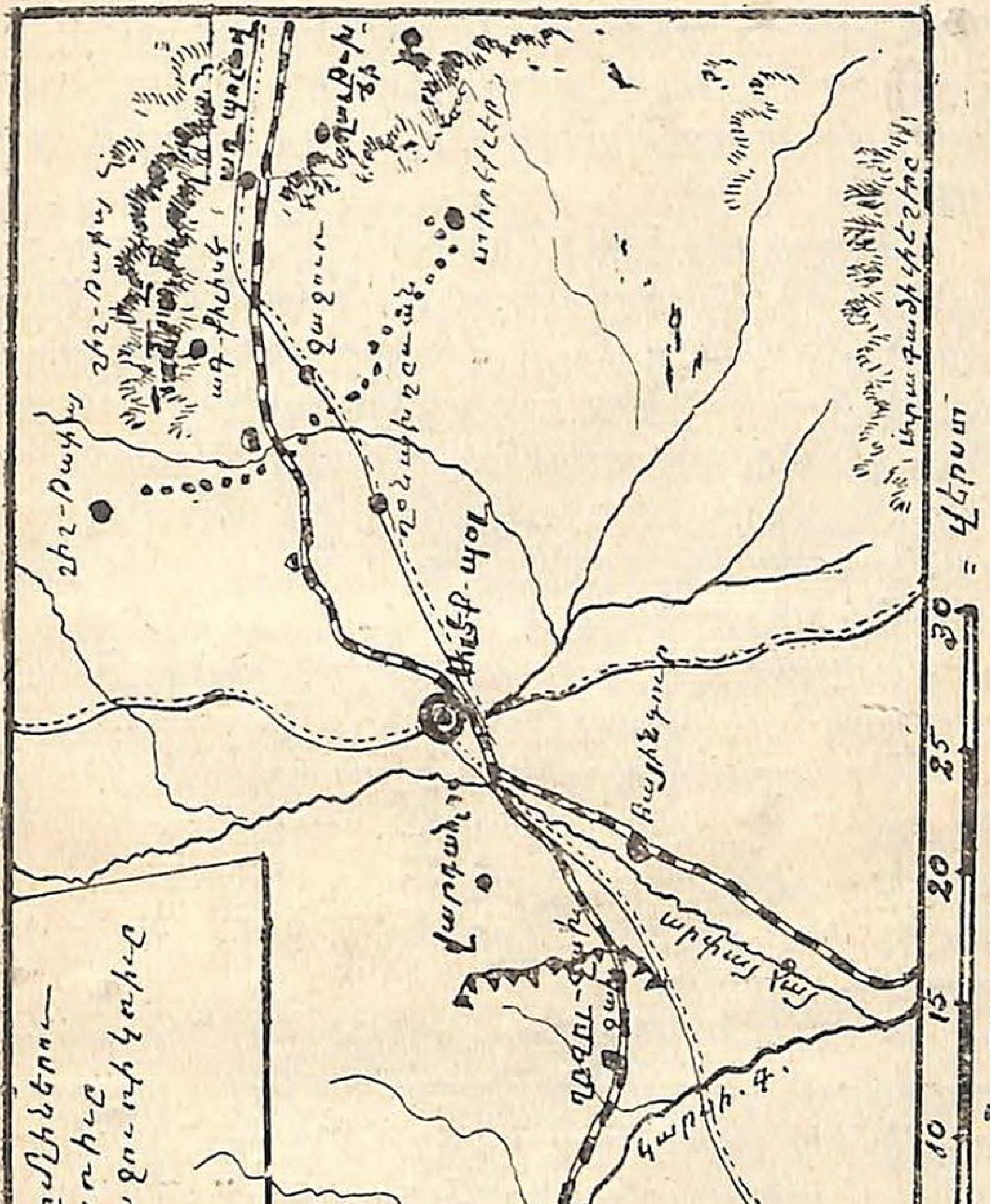

ՎԱՐԴԱՆԼՈՒ - ՋԱՋՈՒՌՈՒ ՌԱԶՄԱԲԵՄ

կոյց տալէս քիչ յետոյ, վայրաշարժը ետ եկաւ: Վրացեստան յայտնեց մօտաւորապէս Թրքական պահակախումբի գտնուած վայրը եւ ցուցուց ծրարը ստանալը վկայող Թուրք սպայի ստորագրութիւնը — 29րդ գունդի Ա. գումարտակի ... եւն.:

Վայրաշարժը նորէն Սեպուհն ու Նաւասարդեանը առնելով ետ վերադարձաւ դէպի Համամլու: Անոնց հեռանալէն անմիջապէս յետոյ, ձիաւորներու յիսնապետ Արշակը մօտս կանչելով բացատրեցի իրեն մօտաւորապէս Թրք. դիրքերը, կարգադրեցի ամբողջ յիսնեակով առաւօտ կանուխ հետախուզութիւն մը կատարել այդ ուղղութեամբ եւ ջանալ ամէն կերպ տեղահան ընել անոնց յառաջապահ պահակախումբը:

Նոյեմբեր 13ի արշալոյսին, առաջին գնդակները որոտացին Ջաջուռի բարձունքներէն:

Մեր կորիճ ձիաւորները, բուռն կռիւէ մը վերջ ետ կը շպրտեն Թուրքերը: Թշնամիին առաջին փորձերը մեր դիրքերու վրայ յարձակելու՝ ի զուր անցան եւ մութը կոխեց: Նոյն օրը մեր ձեռքը գերի ինկան 1 Թուրք փոխսպայ եւ 9 զինուոր:

Խօսեցնել տուինք Թուրք գերիները: Թէեւ շատ ամբարտաւան, սակայն դժբախտաբար ճշգրիտ յայտարարութիւններ ըրին անոնք: «Հայ զինուորը, կ՚ըսէին անոնք, չի կրնար յամառ կռուիլ հողամասի, մեր ամենաթեթեւ ճնշումին տակ, կը լքէ իր դիրքերը: Հայ զինուորը չի գիտեր պէտք եղած ձեւով ծածկուիլ եւ օգտուիլ հողամասի ընձեռած յարմարութենէն: Շատ հեռուէն կարելի է որոշել ձեր պաշտպանողական գիծերը, որովհետեւ ձեր զինուորները իրենց ամբողջ հասակով կը ցցուին հորիզոնին վրայ ու կը կենան»:

մեր ճակատը աւելի սեղմած եւ ուժերը ամփոփուած էին: Թշնամին մեզ շատ դժուարութեամբ կրնար ճակատէն տեղահան ընել, աւելին, մենք ի վիճակի պիտի ըլլայինք անոր կողերէն ռազմախաղ կատարել, սակայն այդ բոլոր յոյսերը մոխիրի վերածեց 6րդ գունդի Վարդանեանի գումարտակը, որ առանց կռուի՝ լքած էր Հաճի Նազարը եւ վտանգած մեր թիկունքը: Սա այն գունդըն էր, որ Մայիսեան շարժումներու ատեն Դիլիջանի ճակատն էր ու բոլշեւիկեան ակնյայտնի տրամադրութիւններ ցոյց տուած: Այս գունդն էր, նոյնպէս, որ այնքան խորթ ու տմարդի վերաբերմունք ցոյց տուած էր, այն ատեն, մեր Բ. գումարտակին, Ղազախի, Շահ Տաղի, Շամշատինի կռիւներուն ընթացքին, ինչպէս որ տեսանք Յ. Սահակեանի յուշերուն մէջ:

Շատ ծանր եւ յուսահատական էր մեր կացութիւնը: Պէտք էր արագ եւ վճռական որոշումներ տալ: Ձիաւորներու խումբով մը անմիջապէս շտապեցինք բռնել Աղ Պուլաղը, պահպանելու համար ետեւ մնացող մասերու ճամբան: Կը յիշեմ որ Աղ Պուլաղի մէջ լաւ ծառայութիւն մատոյց մեր ձիաւոր յիսնեակը: Յիսնապետ Արշակի հետ ատրճանակները ձեռքերնիս, հասնող բոլոր զինւորները պառկեցուցինք երկաթուղիի երկայնքին եւ ուժեղ կրակ մը բանալ տուինք յառաջացող Թուրքերուն վրայ: Բարեբախտաբար անոնց հրետանիի կրակը դադրեցաւ: Մարդիկ իրենց ուսերու վրայ լեռնային թնդանօթ մը հանած էին մինչեւ լերան գագաթը մեծ յանդգնութեամբ, բնականաբար չպիտի կրնային առատ ռումբ ալ փոխադրել: Իսկ հետեւակը մինակ, մեր ուժեղ կրակին տակ տասնեակ զոհեր փռելով ճերմակ ձիւնին վրայ՝ նահանջեց արագօրէն: Ջաջուռի կողմէն թշնամին դեռ

շատ հեռու էր, մեր մասերը եկան ու անցան իրարու ետեւէ :

Վերջին մեկնողները եղան 3րդ. գունդի զինուորները: Վերջին անգամն էր նոյնպէս որ Հայոց լեռները արձագանգեցին Հայոց պարտուած բանակի հրացանի որոտով ...

°°°

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Կ'անցնինք Համամլու, Ղարաքիլիսէ, Պօղիքէնտ եւ ապա Նիկիտին մալական գիւղը :

Նիկիտինի մէջ մօտ շաբաթ մը մնացինք, զինուոր թէ սպայ քիչ մը կազդուրուեցանք, սակայն խորտակուած էր մեր հոգին: Անորոշ եւ անստոյգ վիճակ մը մեր սիրտը կը կրծէր, ու կ'ողբայինք Հայաստանի գլխուն եկած դժբախտութեան վրայ: Գիտէինք որ Երեւանի մէջ զանազան փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենային: Գիտէինք նոյնպէս որ Թուրքերու յաղթանակէն յետոյ համայնավարները շատ աւելի ազատօրէն կը միջամտէին իշխանութեան գործերուն, կարմիր բանակն ալ Ղազախ սահմաններուն վրայ անհամբեր կը սպասէր առաջին առիթին ներս մտնելու համար :

Գիշեր մը, Դիլիջանէն կը ստանամ Սեպուհի գաղտնի հեռագիրը: Համհարզը կը բանայ եւ կը կարդայ հետեւեալը.— «Կարմիր բանակը կը մօտենայ Դիլիջանին, կը հրամայեմ իսկոյն թողուլ Նիկիտինը, եւ ամբողջ գունդով Դիլիջան գտնուիլ լուսաբացէն առաջ»: Հրա-

ժանը ամենայն պաղարիւնութեամբ ընդունեցի եւ պէտք եղած հրահանգները տուի շարժուելու համար :

Գիշեր է: Լուռ ու մունջ գունդը կը քալէ Դիլիջանի ձորով՝ ետեւը չարած բեռնատար կառքերը, զանազան ծանրութիւններ, ինչպէս նաեւ գունդին մսացու անասունները: Այդ առթիւ կ'ուզէի յիշել եւ Շատախցի Ղաբիբին անունը, Վանի Իշխանի զինուորներէն, հին աննման հայդուկ մը, որ խղճմտօրէն զբաղեցաւ այդ անասունները պահպանելու գործով: Նիկիտին հասած օրն իսկ, բոլորին վրայ գունդի նշանը կոխելէ յետոյ, գիւղացիներու վրայ բաժնած էր, խնամել տալու համար : Շարժուելու գիշերը, առանց յոգնելու եւ քրթմնջելու բոլոր տուներէն մէկիկ մէկիկ հաւաքեց զանոնք :

Լուսաբացին Դիլիջան ենք: Կ'երթամ Սեպուհը տեսնելու եւ կացութիւնը ստուգելու: Չեն գիտեր թէ կարմիր բանակը ո՛ւր է ներկայիս: Արշակի ձիաւորները կ'ուղարկեմ Ջարխէչի ուղղութեամբ, տալով իրենց շարժական հեռախօսի գործիքը: Մէկ ժամ յետոյ կը յայտնեն թէ անոնց յառաջապահները Ջարխէչին կը մօտենան: Կը հրահանգենք մեր ձիաւորներուն վերադառնալ ու բոլորս կը շարժուինք դէպի Գոլովինա :

Գոլովինա փոքրիկ մալական գիւղն ենք արդէն: Հին ու քաղցր յիշատակներ կ'արթննան մէջս: Երկու տարի առաջ, 1918ի ամառը, հոս էի դարձեալ Վանեան գունդով, ու մեր քովէն եկաւ անցաւ Հայաստանի անդրանիկ պետական կազմը,— Քաջազնունի, Հայր Աբրահամ, Զօր. Հախվէրտեան եւայլն: Ահա ճիշդ այս տեղ, խճուղին արմուկ կազմած կէտէն չարուած էր ամբողջ գունդը: Կը մօտենայ մեզի Հայաստանի հանրապետու-

թեան անդրանիկ վարչապետը, իր կողքին ունենալով զինուորական նախարարը :

— Պատրա՛ստ... պատուի ա՛ռ...

Կը մօտենամ, սուրով կը բարեւեմ, զեկոյց կուտամ.
— Վանեան գունդ, 1,000 սուին, 50 ձիաւոր, 4 գնդացիր :

Յոյսի օրեր, խանդավառութեան օրեր: Աւա՜ղ: Այնուհետեւ կատարուած բոլոր զոհողութիւնները ի զուր անցան: Հիմա կարմիր բանակը կ՚անցնի անոնց հետքերուն վրայէն:

Կը հասնինք Սեմիոնովկա, բարձրանալով օձապտոյտ, դարձդարձիկ խճուղիով: Գարնան եւ ամրան՝ սքանչելի է հոս բնութիւնը, սակայն ձիւնին սպիտակ ծածկոցը փռուած է հիմա ամէնուրեք: 7րդ գունդը, մեր գունդի կեդրոնը, Սեպուհի սպայակոյտը կ՚անցնին Ջիպուխլի, Սեւանայ լճի ափին, իսկ մեր գունդի մէկ գումարտակը կը մնայ Սեմիոնովկա, առաջին գծի վրայ:

Դեկտեմբեր 2: Երեւանի մէջ իշխանութեան գլուխը անցած է Դրօն: Հեռախօսով կը յայտարարէ մեզի թէ «Հայաստանը խորհրդայնացած է, հայկական բանակը մաս կը կազմէ կարմիր բանակին ու զինուորական պատիւներով պէտք է ընդունին ներս մտնող կարմիր բանակը»:

Մեծ դէպքերու տրամաբանական դաժան ելքն էր, որուն, ի հարկէ, պիտի հպատակէի ակամայ: Սեպուհի մօտ եմ: Իրեն յայտնեցի որ Սեմիոնովկա չեմ ուզեր վերադառնալ, առաջարկեցի մեր աչքի զարնող սպաներու եւ զինուորներու հետ իսկոյն անցնիլ դէպի Նոր-Բայազէտ: Սեպուհ առաջարկեց անցնիլ Սանահի—

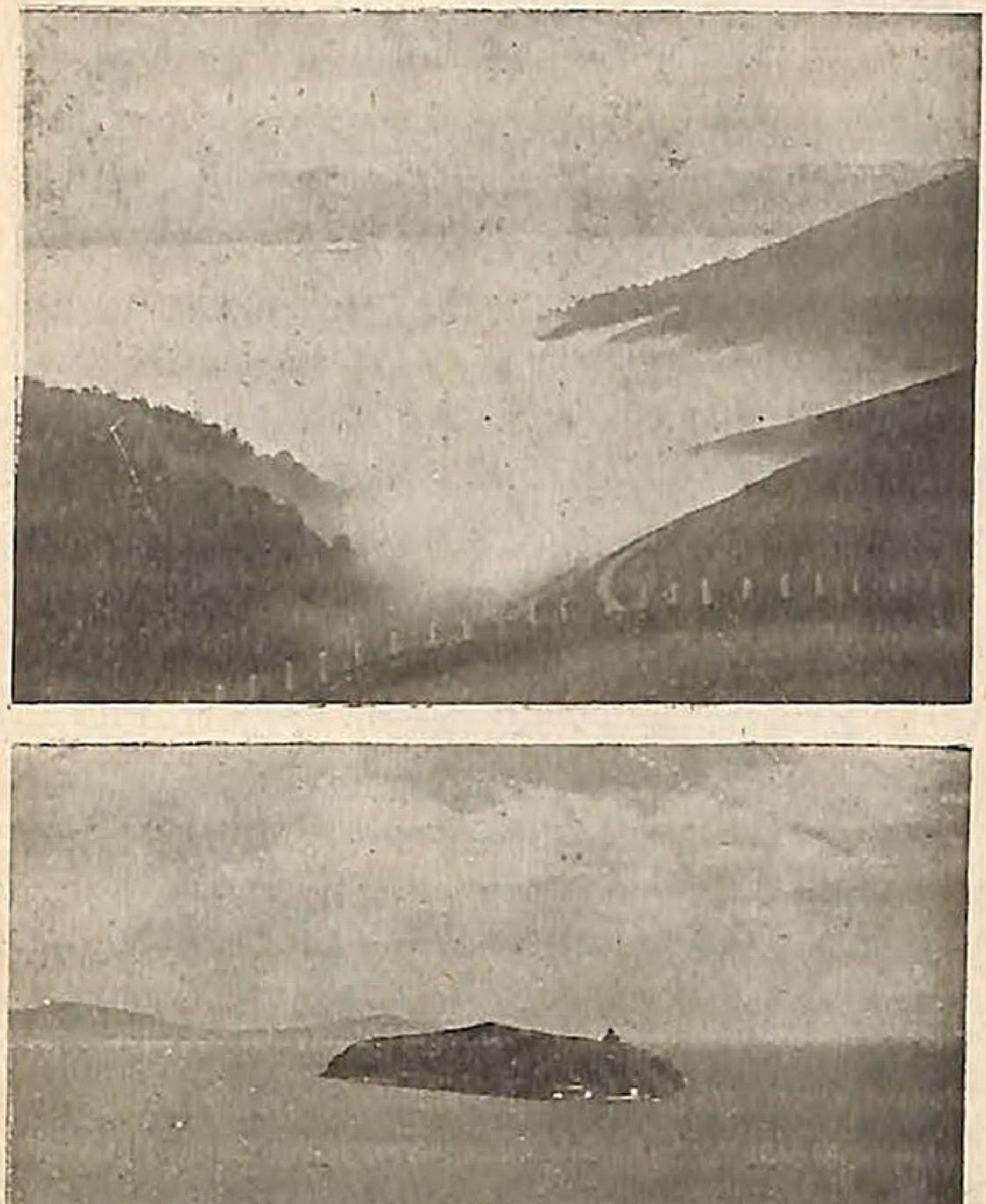

ՍԵՒԱՆԻ ԼԻՃՆ ՈՒ ԿՂԶԻՆ

նի ուղղութեամբ ու պնդեց որ Սեմիոնովկա վերադառնամ թիւրիմացութիւն – բարդութիւն չստեղծելու համար: Աւելցուց նոյնպէս որ յաջորդ առաւօտեան ձիաւորով մը ինծի պիտի տեղեկացնէ իր բռնած ուղղութիւնը: Չէի կրնար մերժել զինք, թէեւ համոզուած էի թէ վերադառնալու մէջ ոչ մէկ օգուտ կար, ընդհակառակն շատ լուրջ վտանգ կը սպառնար ինձ :

Կը վերադառնամ Սեմիոնովկա: Կէս օրուան մօտերը գիւղը կը մտնէ կարմիր բանակ կոչուած խուժանը : Ենիչէրիներու խաժամուժ մը: Թափթփած, ողորմելի պատկեր մը կը ներկայացնէին իրենց ձիաւորներով ու հետեւակներով :

Թալանը շուտով սկսաւ, մեր զինուորներու վրայէն առին ինչ որ տեսան: Չխնայեցին ոչ ոքի, ոչ աստիճանաւորին, ոչ զինուորին: Մեր ունեցածները վաղուց նետած էինք բոլորս: Կարմիր սպայ մը 10 զինուորներով մեր դրասենեակը մտաւ: Ատրճանակը կուրծքիս դրած՝ հրամայեց որ իրեն հետեւիմ: Գօտիէս հանեցին զինուորական պայուսակս, դիտակս ու նոյն իսկ ոտքիս խթանները: Այդ վիճակին մէջ երբ դուրս կ'ելլէի, հարազատ սպաներուս դալուկ դէմքերը տեսայ վերջին անգամ , իսկ Յ. Սահակեանի աչքերուն մէջ երկու կաթիլ արցունք: Զիս առաջնորդեցին իրենց հրամանատարին քով: Ճանապարհին մօտէս մէկը անցաւ.— « Փախիր » շշնջալով քթին տակէն: Նկատեցի որ անոնց տարազը կրող զինուոր մըն էր: Յետոյ միայն իմացայ որ նախկին զինուորներէս էր, Մուրատի գումարտակէն գերի ինկած:

Հրամանատարին մօտն եմ, կոշտ, կոպիտ, տգէտ աժդահար մը:

Կը հրամայէ ինծ նստիլ մէկ անկիւնը։ Հոն կը գըտնեմ Զօր. Խանկալամեանը։ Զինուորները կը մտնեն ու կ՚ելլեն։ Դուրսը թալանը կը շարունակուի եւ շունը տէրը չի ճանչնար։ Մեր ամբողջ զօրամասը մերկացնելէ եւ զինաթափ ընելէ վերջ, քշեցին դիմացի Մալականին խոշոր բակը։ Նստած՝ պատուհանէս այդ բոլորը կը տեսնեմ ու գլխուս մէջ ծրագիրներ կ՚որոճամ։ Եթէ դուրս ելլեմ, նորէն կը բռնուիմ, ներս մնամ՝ ազատուիլ չկայ։ Ի՞նչ ընել։ Նկատելով որ հրամանատարը ժամանակ չի գտներ ինծմով զբաղելու, կամացուկ մը քաշուեցայ քովի փուռին ետեւը (Մալականները իրենց սենեակներուն մէջ բոլորն ալ փոքրիկ փուռեր ունին)։ Ապահով՝ մտածեցի հոն մնալ մինչեւ մութը կոխելը։

Իջաւ փրկարար խաւարը։ Կամացուկ մը դուրս սահելով, դիմացի բակը, զինուորներու մէջ նետեցի ինքզինքս։ Խեղճ տղաք լոյս չունէին, խոշոր վառարան մը վառած էին այնտեղ, թէ՛ անոր լոյսէն օգտուելու եւ թէ ցերեկէն ի վեր քովերնին մնացած օրական մսի բաժինը եփելու համար։

Երբե՛ք չպիտի մոռնամ այն քաղցրիկ, գուրգուրոտ, վերջին հանդիպումը զոր ունեցանք զինուոր ու հրամանատար։ Հոն կը գտնեմ Վահանը, Վարդան Բակուրը, Սահակեանը, Անտրօն, Ղարիբը եւայլն։ Իրարու երես կը նայինք եւ իրարու աչքերու մէջ կը կարդանք տրուած որոշումը...

Մեծ դրան քովն ենք։ Աչք ու ականջ կը սրենք, երկու բոպէ վերջ դէպի դիմացի ձորը կը նետուինք։ Զառիվար է եւ սառած, գլտորելով, ոտք ու ձեռք արիւնելով ձորին յատակը կը հասնինք։ Աջ արմուկիս վրայ խո-

հոր վէրք մը ունիմ, որ մինչեւ այսօր եւ ընդմիշտ այդ չարագուշակ օրը պիտի յիշեցնէ ինծի :

Քովի Ջրաղացէն ուղեցոյց մը կը վերցնենք, ու կը բարձրանանք Ելենովկայի լեռները: Մինչեւ մէջքը ձիւնին մէջ խրած, փոխն ի փոխ առաջ կ'անցնինք ճամբայ բանալու համար: Նպատակ ունէինք ուղղուելու դէպի Ծաղկաձոր, կարենալ հասնելու համար Սեպուհին, որ Թայ - Ջարուխի մէջ մէկ օր պիտի սպասէր ինծի: Չկարողացանք: Կ'անցնինք Դդմաշէն, Բժնի գիւղերով, ուր Սահակեան շատ տխուր կերպով կը պատկերացնէ մեր բաժանումը: Կը յառաջանանք դէպի Բաշ - Ապարանի խճուղին: Կը հասնինք Աննավանք ու կ'իյնանք անկենդան: Կը յիշեմ գիւղի բարի վարժապետը, որուն տունը իջեւանեցանք ու իր օճախին բարկ կրակը վայելեցինք: Յոգնութենէս ինկած ու քնացած էի, երբ յանկարծ մեծ աղմուկէ մը ընդոստ վեր թռայ: Երկու անծանօթ զինուորներ գլխուս վերեւ կանգնած կը պոռան .

— Հայտէ՛, շուտ ելի՛ր, Պ. խմբապետը քեզի կ'ուզէ:

— Ա՛յ աղայ, ո՞վ է քու խմբապետը:

— Ել, կուգաս կը տեսնես:

Կը նայիմ, քովս՝ Անտրօն ու Քօչօն մինակ կը գըտնեմ, վարժապետէն կ'իմանամ որ միւսները խմբապետի քով վար գրուած են իբրեւ դասալիք: Անտրոյի հետ միասին ներս կը մտնենք, եւ, ո՛վ զարմանք, խմբապետին հետ կը զրկախառնուինք: Քիւրտ Ղազօն է, Նախկին հայդուկ, Անտրոյի հետ միասին աշխատած՝ զինատար խումբերու մէջ: Մեր ով ըլլալը կ'իմանայ եւ ամէն թիւրիմացութիւն կը հարթուի: Մեզի լաւ մը կը հիւրասիրէ եւ կը տեղեկանայ մեր գլուխը եկածներու մասին: Իրմէն ալ իմացանք որ մէկ օր առաջ Բաշ - Ապարանով

եկած անցած են Հ. Օհանջանեան եւ ուրիշներ, (ինչպէս գիտենք, այս խումբը բռնուեցաւ Սպիտակ գիւղի մօտ եւ առաջնորդուեցաւ Երեւան, ուր տառապեցան մինչեւ փետրուար 18ի կռիւները):

Կ՚առաջարկեմ Ղազոյին ամբողջ խմբով անցնիլ այդ ուղղութեամբ: Սկզբունքով համաձայն է, սակայն անհրաժեշտ կը գտնէ իր գիւղը վերադառնալ ու պէտք եղած պաշարը վերցնել: Կը համաձայնիմ: Ձի մը կը տրամադրէ ինձ ու ճանապարհ կ՚իյնանք:

Իր գիւղն ենք: Յոգնած ու սպառած կ՚իյնանք ու կը քնանանք, երբ սարսափելի աղմուկ մը կը փրթի գիւղին մէջ: Դուրս կ՚ելլենք ստուգելու: Գիւղը ամբողջ խուճապի մէջ. հեռուն Ախթայի ուղղութեամբ ձիաւոր խումբ մը կը յառաջանայ: Ենթադրելով թէ կարմիր ձիաւորներ են՝ հասնողը գլուխն առաւ ու փախաւ:

— Ղազօ, ա՛յ մարդ, ո՞ւր է իմ ձիս:

— Կը տեսնե՞ս, պարոն, ղուրպան ես ի՞նչ կրնամ ընել:

Ու մեր Ղազօն ալ չուեց: Մէկ րոպէ չուարած մնաց մեր փախստական խումբը (ընդամէնը վեց հոգի): Ուղիղ ճամբով չէինք կրնար ազատիլ, ձիաւորները շուտ կը հասնէին մեզի, կը մնար բարձրանալ Գարապուլաղի ձիւնապատ լեռները: Օն, յառաջ ... Ու կը սկսի անտանելի վերելքը: Մեր մէջ ամէնէն ծանրն ու գիրուկը Վահանն էր, յաճախ կը խնդրէր չունչ առնել, սակայն պէտք էր շտապել գնդակի տարողութենէն դուրս գալու համար: Կը հասնինք անվտանգ գօտին, մեր առջեւ տարածուած է հսկայ ձոր մը, պէտք է իջնել ու բարձրանալ՝ միւս երեսը իյնալու համար, Բաշ-Աբարանի ճամբուն վրայ: Կիջնենք ու կը բարձրանանք,

բայց արդէն մութը կոխած է: Անստոյգ ու մոլորած՝ կը քալենք երբ կը հանդիպինք յանկարծ առանձին ճամբորդի մը: Զինուորի հագուստ ունի վրան: Կը հետաքրքրուինք ու կ'իմանանք որ Դրոյի կառապան զինուորն է, արտօնութիւն ստացած է իր գիւղը գալու: Կ'ընկերանանք իրեն ու կ'ուղղուինք դէպի իր գիւղը, միշտ միեւնոյն ծրագիրը որոճալու,— Բաշ-Ապարանէն վրացական սահմանը անցնիլ:

Կը քալենք խաւարին մէջ, երբ յանկարծ դէմերնիս կը ցցուի ձիաւոր խումբ մը, Գարեգին Ոսկերիչեանն է, Վասպուրականի մեր անձնուէր տղաներէն: Կը համբուրուինք, եւ Գարեգինի աչքերէն արցունքը կաթիլ կաթիլ կը թափի, չի կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ գիշերուան այդ ժամուն, խեղճ ու կրակ վիճակով, այս հեռաւոր լեռներու մէջ կը գտնուիմ: Խօսեցանք, բացատրեցինք շատ յուզուած կերպով:

Այդ խորհրդաւոր գիշերուան մէջ, մեր չուրջ բարձրացած ձիւնապատ լեռները միայն լուռ վկան եղան մեր խոր յուզմունքին ու վրդովումին, չկրնալով բացատրել թէ զինուոր եւ հայրենասէր ըլլալ արդեօք յանցա՞նք էր, որ մենք այդ սեւ օրին հասնէինք ...

Գարեգին յայտնեց նոյնպէս որ Օհանջանեանի խումբը անցնելէ վերջ, այդ գիծն ալ փակուած է եւ խորհուրդ տուաւ անցնիլ դէպի Աշտարակ եւ այդ շըրջանը պահուիլ ժամանակ մը:

Գիշերը, կառապան զինուորին տունը մնացինք: Յաջորդ առաւօտ ճամբայ իյնալէ առաջ բարուք համարեցինք գիւղացիի տարազը հագնիլ: Մեր խումբէն երեք հոգի Ղարիբ, Անտրօն եւ Հմայեակը ճամբեցինք դէպի

Երեւան, իսկ ես Վահանի եւ Քոչոյի հետ բռնեցինք Աշտարակի ուղղութիւնը :

Հեռուն Ալագեազի փէշերուն վրայ ծուխ մը կը բարձրանայ: Աշտարակ քրտական գիւղն է, որտեղ այժմ կ'ապրին Վասպուրականցի տարագիրները: Երեկոյին, խաւարը իջնելէ առաջ հոն պէտք է հասնինք :

Աշտարակ գիւղը, ձիաւոր յիսնեակի պետ Արշակի տունն ենք: Վահանն ալ կը մեկնի Երեւան, կը մնայ Քոչօն, գունդի վերջին զինուորը, Հայոց Ձորցի (Վան), այն սքանչելի տղան որ 1916էն ի վեր հետս եղած է միշտ: Կը համբուրեմ զինք վերջին անգամ բոլոր զինուորներուս փոխարէն եւ ան ալ կը մեկնի էջմիածին :

Կը մնամ միս մինակ զիս չարչրկող մտքերուս հետ: Տունէ տուն ու գիւղէ գիւղ կը փոխուիմ ու կը թափառիմ: Անունդէ զրկուած ու բոլորովին հիւծած, Երեւանի ընկերներուս պնդումին վրայ երեկոյ մը Եզիտիի հագուստ հագած՝ կը մտնեմ Երեւան :

ԵՐԵՒԱՆԷՆ ՔՈՒԹԱՅԻՍԻ ԲԱՆՏԸ

Երեւանի մէջ, փախստական անտանելի կեանք մը ապրեցայ: Բոլշեւիկեան բռնութիւն ու յափշտակութիւնը ամէն չափ գլած անցած էին: Օրուան ու գիշերուան իրենց ուզած ժամուն անոնք ազատ համաձակ կը մտնէին տուները եւ կը կատարէին ամէն տեսակ բռնութիւն :

Սովորաբար երկու գիշեր իրարու վրայ միեւնոյն տունը չէի մնար, յաճախ կը փոխէի ու կ'ընտրէի երկու

անցք ունեցող բնակարանները: Պատահած է որ կարմիր գինուորներ մէկ դուռնէն ներս մտնէին ու ես խոյս տայի միւս դուռնէն: Օրին մէկը Թրքական Թաղի մէջ ընկերոջ մը տունը պահուըտած եմ: Կինը շունչը կտրած ներս կը մտնէ ու կը պատուիրէ դուրս գալ: Առանց ժամանակ կորսնցնելու մեքենաբար իրեն կը հետեւիմ: Անիկա զիս կ՚առաջնորդէ դրացիներէն մէկուն տունը, սենեակ մը կը մտցնեն ու դուռը կը փակեն վրաս: Չեմ գիտեր թէ ո՞ւր եմ եւ ո՞րու տունը: Անհամբեր կը սպասեմ որ ընկերոջս տան խուզարկութիւնը վերջանայ եւ կինը գայ զիս տանելու: Պատին վրայ եղած լուսանկարները կը սկսիմ դիտել, շատ մը ծանօթ զինուորներու կը հանդիպիմ, կ՚ապահովուիմ որ վստահելի տան մէջ «արգելափակուած» եմ:

Շատ երկար կ՚ըլլար պատմել այսպիսի բազմաթիւ դիպուածներ: Կացութիւնը երթալով կը ծանրանար: Հայ սպաները կ՚աքսորէին, Դրօն Մոսկուա քշեցին ու պահուըտիլը կը դառնար անհնար: Քանի մը ընկերներով որոշեցինք գաղտնի անցնիլ վրացական սահմանը:

Յարմար ուղեցոյցներ ճարեցինք եւ լուսնակ գիշեր մը ճամբայ ելանք Երեւանէն: Ցերեկները ախոռներու մէջ պահուելով ու միմիայն գիշերները ձիւնին, բուքին քալելով Բղովտարա հասանք ու յանձնուեցանք վրացական սահմանապահ առաջին պահակախումբին:

Կը մտնենք Սանահին: Հոն կը հանդիպիմ բազմաթիւ սպաներու եւ ընկերներու, Փաստրմաճեան, Ամիրեան, Սէրէնկիւլեան, Վանի Տաճատը եւ ուրիշներ, բոլորը կը սպասեն Թիֆլիսէն գալիք գնացքին: Հեռագրեցի Թիֆլիս Սեպուհին, խնդրելով արագ կարգադրութիւն:

Սանահին հասած առաջին գիշերը հազիւ թէ կը լուսնար, սարսափելի համազարկ մը հրացաններու ու գնդացիրներու Սանահինի ամբողջ ձորը կը դղրդացնէ: Երկու ընկեր, Արշակ եւ Մանուկեան, ոստիկանատուն կ՚երթան բան մը իմանալու ու կը ձերբակալուին Վրացիներուն կողմէ, (այս երկու ընկերները ի վերջոյ բոլշեւիկներու ձեռքը ինկան ու մինչեւ Գանձակ, Երեւան քշուեցան): Յայտնի եղաւ որ Հայաստանի կողմէն բոլշեւիկները եւ տեղացի Հայերն են յարձակողները: Քանի մը ընկերներով հազիւ հազ կրցանք գիւղէն դուրս գալ, բարձրանալ Մատէն, անկէ Շուլավեր, ապա Թիֆլիս: Վրացական մայրաքաղաքն ալ վտանգի տակ էր եւ խուճապ մը կը սկսի:

Վտանգը կրնկակոխ կը հալածէ մեզ ու մենք կը փախչինք:

Թիֆլիսի դուռներէն մէկուն առջեւ մեզ ձերբակալեցին իբրեւ բոլշեւիկ ու առաջնորդեցին ասօպի ատրիադ (յատուկ զօրամաս): Սուինաւոր պահակախումբով մը մեզ (3 հոգի) կ՚անցընեն Գալավինսկի շքեղ պողոտայէն, Վրացի անցորդներու արհամարհոտ եւ ատելավառ հայեացքներուն տակ ...

Ներս կը խոթեն մեզ, մեծ սրահ մը, ուր ասեղ ձգելու տեղ չկայ: Հայ են բոլորը, գիւղացի, արհեստաւոր, ուսուցիչ, փաստաբան, բոլորն ալ բանտարկուած առանց հիմնական մեղադրանքի: Գիշերը շատերը հարցաքննուեցան՝ ինչպէս եւ մենք: Յարմար դատեցինք անկեղծօրէն խոստովանիլ Վրացի հրամանատարին մեր ինքնութիւնը, ու խնդրեցինք դուրսէն տեղեկութիւն առնել մեր մասին: Անօգուտ:

Գիշերը մօտ 1500 բանտարկեալներս սուինաւոր

զինուորներու խիստ հսկողութեան տակ, անօթի ու ծարաւ վակոնները լեցուցին ու քշեցին դէպի Քութայիս :

Կ՚անցնինք Քութայիսի փողոցներով, ծաղր ու ծանակի ենթարկուելով Վրացիներէն։ Բանտին առջեւն ենք, խոշոր դուռները գազանի երախի պէս կը բացուին, մեզ ներս կ՚առնեն ու կը գոցուին ...

Ալ բանտարկեալ՝ Վրացիներու մօտ։ Զար բախտին մէկ խաղը։ Ամէն սրահի մէջ մօտ 200 հոգի կ՚ապրինք։ Օրական երկու անգամ միայն քանի մը վայրկեաններով արտօնուած է բակը ելլել, ապա ներս կը մտնենք եւ երկաթեայ կղպանքները կը զրնկան։ Աղտի ու ոջիլի մէջ կորսուած ենք, անտանելի գարշահոտութիւն մը կը տիրէ մանաւանդ գիշերները։ Սնունդ չկայ, կը հալինք ու կը մաշինք հոգեպէս ու ֆիզիքապէս։ Ո՞ւրկէ պիտի ծագի լոյսը ...

Թիֆլիսը գրաւուած է՝, կարմիր հեծելազօրքը կը մօտենայ Քութայիսին։ Օր մը կայարանին չուրջ, կատաղի կռիւ մը սկսաւ վրացական զրահապատին եւ կարմիրներուն միջեւ։ Զրահապատը փախաւ դէպի Պաթում, ու կարմիր ձիաւորները մտան Քութայիս։ Խորտակուած էին բանտին դռները եւ մենք ազատ էինք ...։

Ո՞ւր երթալ հիմա եւ ի՞նչ ընել, չէինք կրնար ետ դառնալ դէպի Վրաստան, ոչ ալ Հայաստան։ Բոլշեւիկեան առաջին Էշըլոնը կը մեկնի Պաթում։ Իբրեւ Պոլսեցի տարագիրներ՝ կը յաջողինք բարձրանալ բեռնատար վակոնի մը վրայ ու տեղաւորուիլ դաշտային խոհանոցներուն տակ։ Շոգեկառքը, յաջորդ առաւօտեան կանգ կ՚առնէ Պաթումի կայարանը ուր կը ծածանէր Թրքական դրօշակը։ Յետ բանակցութեան, կարմիր զօրամասը Պա-

թում կը մտնէ ու քէմալական զօրամասերը կը քաշուին, թէեւ երեկոյեան շրջակայ լեռներուն վրայ, բուռն ընդհարումներ եղան կարմիրներու եւ Թաթարներու միջեւ:

Թնդանօթի վերջին որոտները կը լսէինք կովկասեան ճակատին վրայ ...

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ

Եթէ ընթերցողը կը յիշէ, հայկական 8րդ հետեւակ գունդի վերջին զինուորը թողուցինք Էջմիածնի ճամբուն վրայ: Այստեղ ալ, թող թոյլ տրուի մեզի ընդհատել եւ հրամանատարին պատմութիւնը :

Ինծի կը թուի թէ Յ. Սահակեանի հետ երկուքովս, մենք կրցանք մօտաւորապէս լրացնել մեր գունդին պատմութիւնը: Ցանկալի էր որ բոլոր վերապրող սպաներն ու զինուորականները ձիգ ընէին տալու՝ ամէն մէկը իր գունդի կուիները: Այսպէսով միայն մեզի պիտի յաջողուէր ունենալ Հայաստանի հանրապետական էրիտասարդ բանակին ամբողջական պատմութիւնը :

Մեզի պիտի յաջողուէր, նոյնպէս, պատկերացնել այն գերադոյն զոհողութիւնը, զոր հրապարակ բերաւ հայ զինուորական դասը կարճ ժամանակուան ընթացքին :

Վերիշենք միայն, որ մեր գունդի մէջ — առանց հաշուելու պարզ զինուորներու բազմաթիւ զոհերը, — կորսնցուցինք 2 գումարտակի հրամանատար, երեք վաշտի հրամանատար, եւ 5 սպայ եւ կրտսեր սպաներ:

Կարծեմ թէ ազատութեան խորանին առջեւ կատարուած այս ողջակիզումը լաւագոյն չափանիշը կը կազմէ Ցրդ-դունդի ծառայութեան եւ վեհողի անձնուիրութեան:

Այս հեռաւոր ու տխուր հորիզոններէն, մենք կը խոնարհինք այդ հերոսներու եւ բոլոր ռազմիկներու անշուք հողակոյտերուն առջեւ եւ իրենց սքանչելի պատմութիւնը կ'աւանդենք մեր նոր սերունդին ...

Տասնըվեց երկար եւ մութ տարիներ անցան այդ խօլական պայքարէն, բայց մենք դեռ այդ սրբազան մարտնչումի զանազան դրուագներով կը խանդաւառուինք ու կ'ապրինք :

Ճիշդ է, երկար տարիներու տարագիր կեանքի ծանր բեռը կապարի նման իջած է մեր ուսերուն, սակայն չէ կրցած խորտակել մեր հոգիները :

Իսկ հիմա, աշխարհ ամբողջ կազ ու վառօդ կը բուրէ... Հեռուէն լսելի է փոթորիկին ձայնը... Մեծ հաշուեյարդարներ պիտի կատարուին: Արթուն պէտք է մնալ եւ պատրաստ, քանզի հայ ժողովուրդն ալ իրեն հաշիւն ունի մաքրելիք ...:

ՎԵՐՋ

ՑՈՒՑԱԿ

ՀԱՅԿ. ՏՐԴ ՀԵՏԵՒԱԿ ԳՈՒՆԴԻ ՍՊԱՆԵՐՈՒ

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

1.— Փոխ - գնդապետ Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ
Գունդի հրամանատարը, Շատախցի

2.— Գլխապետ Վ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ
Հրամանատարի օգնական, Կարնեցի

3.— Գլխապետ ԵՐ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ
Գունդի համհարզը, Ղարապաղցի

4.— Գլխապետ ԵՐ. ԱԲՐՈՅԵԱՆ
Տնտեսական մասի կառավարիչ, Կարսեցի

ԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՆԵՐ

5.— Տեղակալ ՏԷՐ – ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Գունդի գանձապահը, Ագուլիսցի

6.— Գլխապետ Գ. ՍԻՒՐՄԷՆԵԱՆ, *Երզնկացի* :

7.— Գլխապետ Յակոբ...., *Պոլսեցի*

8.— ՄՈՒՐԱՏ ԴԵԼՈՅԵԱՆ, *Կարճկանցի*
Սպաննուած Ղազախի կռիւներուն

9.— Տեղակալ ՎԱՐԴԱՆ ԲԱԿՈՒՐ, *Սեբաստացի*
Սպաննուած բանտի մէջ

10.— Գլխապետ Հ. ԳՆԴՈՒՆԻ, *Հաճընցի*:

ՎԱՇՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՆԵՐ

11.— Գլխապետ ՏԻԳՐԱՆ, *Սիխանցի*

12.— Տեղակալ ՌՈՒԲԷՆ ՇԻՐՎԱՆ
Գերի մնացած Կարսի կռիւներուն

13.— Տեղակալ ՅՈՎ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ *Դերջանցի*

14.— Տեղակալ Ե. ՏԷՐ - ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, *Թալասցի*
Սպաննուած Կարսի կռիւներուն

15.— Տեղակալ ՋՕՀՐԱՊ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԵԱՆ
Սպաննուած Ջաջուռի կռիւներուն

16.— Տեղակալ ՊԵՏՐՈՍ ՉՕՔՈՒՐԵԱՆ, *Պոլսեցի*
Սպաննուած Տէյլիք - Թաշի կռիւներուն

17.— Տեղակալ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ
Վիրաւորուած Կարսի կռիւներուն

18.— Տեղակալ ՄԱՆՈՒԿ ԱՒԵՏԵԱՆ, *Սեբաստացի*

19.— Տեղակալ ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, *Պայազիտցի*

20.— Տեղակալ ԿԱՐՊԻՍ ԽՏԸՐԵԱՆ

21.— Տեղակալ ՔԷՕՍԷԵԱՆ, *Ալեք–պոլցի*

22.— Տեղակալ ՕՆ. ՍԱՆՃԱՔՃԵԱՆ, *Պոլսեցի*

23.— Տեղակալ ԵՐ. ԹՈՓՉԵԱՆ, *Իգտիրցի*

ԴԱՍԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՆԵՐ

24.— Տեղակալ Տ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, *Սեբաստացի*

25.— Փոխ - տեղակալ ՀԱՄԲ. ԹԷՐԶԵԱՆ, *Սեբաստացի*

26.— Տեղակալ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, *Եղվարդցի*

27.— ՍՈՒՐԷՆ ԺԱՄԱԳՈՐԾԵԱՆ, *Վանեցի*

28.— Փոխ-տեղակալ ՍՈՒՐԷՆ ՂԸՄՈՅԵԱՆ, *Պայազիտցի*

29.— Փոխ–տեղակալ Բ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ,
Գնդացիրային դասակի պետ, Աշտարակցի

30.— Փոխ - սպայ ՏՐԴԱՏ, *Վանեցի*
Սպաննուած Ջաջուռի կռիւներուն

31.— Փոխ-տեղակալ Ս. ԱՆՍՈՒՐԵԱՆ, *Սեբաստացի*
Մեռած Իգտիրի մէջ

32.— Տեղակալ ՍԱՇԱ, *Երեւանցի*

33.— Վառատար ՌՈՒԲԷՆ
Մարզիչ դասակի պետ

34.— Փոխ - սպայ ԱՐՇԱԿ ՄԱՋԱՆԵԱՆ, Վանեցի
Վիրաւորուած

35.— Փոխ-տեղակալ ՏԻՐԱՆ ԹԱՇՃԵԱՆ, *Պոլսեցի*

36.— Փոխ-տեղակալ ՄԿՐՏԻՉ ՇԱԼՃԵԱՆ, *Վանեցի*
Ձիաւոր յիսնեակի մարզիչ

37.— Փոխ–տեղակալ ՊԵՏՐՈՍ ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ
Գունդի զինագործը

38.— Տոքթ. ՕԿՈՅԵԱՆ, *Բաղուցի*, *գունդին բժիշկը*

39.— Ս. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ
Փոխադրական մասի պետը, *Պրուսացի*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ

	Էջ
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ (ՇԱՏԵՐԷՆ ՄԷԿԸ)	3
ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ՀԱՅԿ. ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ	7
ԻԳՏԻՐ - ՄՈԼԼԱ ԿԱՄԱՐ - ՑՐԴ ԳՈՒՆԴ	9
ԿՈՂԲԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ԻԳՏԻՐԻ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՅ	21
ԻԳՏԻՐ ՄԷԿ ԺԱՄ ԹՇՆԱՄԻԻՆ ՁԵՌՔԸ	40
ԽԱՂԱՂ ՇՐՋԱՆ ՄԸ	49
ՆՈՐ ԿՌԻՒՆԵՐ ԳԱՐՆԱՆ ՀԵՏ	57
ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ	64
ՂԱՋԱԽԻ ԿՌԻՒԸ	81
ՇԱՀ ՏԱՂԻ ՃԱԿԱՏԸ	88
ՀԱՅ - ԹՐՔԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ	101
ՋԱՋՈՒՌԻ ԿՌԻՒԸ	125
ՓԱԽՈՒՍՏ	131
ՍՊԱՆԵՐՈՒ ԱՔՍՈՐԸ	138
ԴԷՊԻ ԵՏ, ԴԱՐՁ	154
ԴԴՄԱՇԷՆԻ ՑԵՂԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ՄՕՏ	160
ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ	167
ՄԱՐԳԱՐԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ ՎՐԱՅ	173
ԱՐԱԳԱԾԻ ԼԱՆՋԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ	183
ԴԷՊԻ ՕՏԱՐ ԱՓԵՐ	189

Բ. ՄԱՍ

ՀԱՅ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻՆ 195

ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ 200

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ 217

ԿԱՐՍԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ 230

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ (ՀՈԿՏ. 14) 244

ՎԱՐԴԱՆԼՈՒ - ԳՄԼԻՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒԸ 256

ՋԱՋՈՒՌԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ 259

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄՈՒՏՔԸ 266

ԵՐԵՒԱՆԷՆ ՔՈՒԹԱՅԻՍԻ ԲԱՆՏԸ 275

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ 279

ՑՈՒՑԱԿ ՏՐԴ ԳՈՒՆԴԻ ՍՊԱՆԵՐՈՒՆ 281

ՆԿԱՐՆԵՐ

Տեղակալ Յ. Սահակեան 5
Սուրմալուի ռազմաբեմ 22
Եր. Տէր-Մարտիրոսեան, Պ. Զօքարեան, Տ. Թաշ-նեան, Ա. Ամիրեան 39
Դրօ, Տ. Բաղդասարեան, Վ. Փաստրմաճեան 46
Փիլոս Սարգիսեան 59
Ղազախի ռազմաբեմ 73
Մուրատ Տիլօյեան 84
Կարսի ռազմաբեմ 111
Կարսի բերդային թնդանօթները 120
Գ. Գէորգեան եւ Գ. Լազեան 141
Պայազիտցի Սուրէն, Բագրեւանդեան Ջոհրապ եւ Վարդան Բակուր 172
Մարգարայի կամուրջը 176
Սեւանայ լիճը 188
Տ. Բաղդասարեան եւ իր համհարզ Ե. Սարգիսեան 194
Վ. Փաստրմաճեան 205
Գ. Սիւրմէնեան 216
Գնդացիրային վարժութիւն (Գ. Մէրճանօֆ) 228
Զօր. Փիրումեան, Յովսէփեան, Սեպուհ եւ Մ. Առաքելեան 236
Թազմաճակատ մեկնող դաշտային հրետանին 245
Մ. Մկրեան, Ա. Արզուեան, Գ. Լազեան 249
Օ. Սանճաքճեան 255
Վարդանլու - Ջաջուռի ռազմաբեմ 261
Սեւանայ լիճը եւ իր կղզին 269

ԾԱՆՕԹ.— Այս գրքին հրատարակութեան ծախքերուն համար, որ շօշափելի գումար մը կը կազմէ, հազար փրանք տրամադրած է հայրենասէր երիտասարդ մը, «**ՅԱՌԱՋ**»ի միջոցաւ :

[stamp]

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesme - Paris